

Şüphe ve İnanç Kıskacında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları*

Asım YAPICI**

Öz

Bu araştırmada günümüz gençlerinin dinî sorgu ve şüpheleri üzerinden din ve dindarlık algıları incelenmektedir. Çalışmanın amacı, modernlikten post-modernliğe doğru evrilen dünyada Müslüman Türk gençlerinin anlam dünyasında din ve dindarlığın yerini belirlemeye çalışmaktır. Nitel bir desene sahip olan bu araştırmada veriler, katılımlı gözlem ve görüşmelerle toplanmıştır. Elde edilen veriler betimsel analiz ve içerik analizi teknikleriyle çözümlenmiş, anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır. Ulaşılan bulgulara göre gençler dinin inanç esaslarına, fikhî (ibadet ve muamelât) boyutuna, dindarlara, cemaat ve tarikat liderlerine yönelik sert eleştirilerde bulunmaktadır. Gençlerin eleştirileri yoğun dinî şüpheler, hatta kısmen inkârcı eğilimler içermektedir. Bununla birlikte gençlerin büyük bir kısmı ya geleneksel dine sığınarak huzur aramakta ya da dinî inanç ve uygulamaları sorgulayarak taklidî inançtan tahkikî inanca doğru yönelmektedir. Gençler arasında ibadet davranışının azaldığı, *ihtiyaç dindarlığının* arttığı görülmektedir. Bu araştırmada gençler; “geleneksel dindarlar”, “inançlı sorgulayıcılar”, “dargın inançlılar”, “dine ilgisizler”, “salt maneviyatçılar”, “suskunlar”, “şüpheciler/kararsızlık yaşayanlar”, “deist yönelimliler” ve “ateistler” olmak üzere dokuz farklı kategoriye ayrılmıştır. Dinî inançlarıyla dünyevî hazları arasında sıkışan gençlerin, kimlik ve değer krizi yaşadıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda gençler “huzursuz dindarlar”, “bireysel maneviyatçılar”, “arayış içinde olanlar” ve “inkârcı eğilimliler” şeklinde dört farklı tip üzerinden değerlendirilmiştir. Bulgular göstermektedir ki gençlerin dinle ilişkileri tek düze ve tek boyutlu değil oldukça karmaşık, yoğun ve çok çeşitlidir.

Anahtar Kelimeler: Gençlik, Dinî şüpheler, Dindarlık, Maneviyatçılık, Deizm, Ateizm.

Religion and Religiosity Perceptions of The Young Through The Dilemma of Doubt and Belief

Abstract

In the current study, religion and religiosity perceptions of the modern youth through their religious inquiry and doubts are investigated. The aim of the study is to determine the importance of religion and religiosity in the semantic world of the Muslim Turkish youth in the world that has evolved from modernism to post-modernism. In this study that has a qualitative pattern, the data was collected through participant observation and free

* Makale Gönderim Tarihi: 23.09.2020 Makale Kabul Tarihi: 19.11.2020

** Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious asim.yapici@asbu.edu.tr ORCID: 0000-0002-7041-9064

conversations. The obtained data was analyzed with the techniques of descriptive analysis and content analysis, and then was interpreted depending on the phenomenological tradition. According to the findings, young people make harsh criticism against the religious principles of religion its aspect of Islamic jurisprudence (ibadah/prayers and sharia practices), devout people, congregation and sect leaders. The criticism of the young contains intense religious doubts and sometimes even partial denial tendencies. However, most of the young either seek peace by taking sanctuary in traditional religion or questioning religious beliefs and practices, evolving from imitation to verification belief. It is observed that the worship behaviour decreases among the young and the *needs based religiousness* increases. In this research, young people have been grouped into nine different types: "traditional devout people", "faithful interrogators", "resentful believers", "uninterested people", "purely spiritualists", "quiet people", "skeptics / indecisive ones", "deist-oriented" and "atheists". Stuck between their religious beliefs and secular pleasures, young people are experiencing an identity and value crisis. In this sense, the young have been evaluated through four different types which are "unpeaceful devout", "personal spiritualists", those on a quest", and those with denialist tendencies. Findings show that young people's relations with religion are not monotonous and one-dimensional, but rather complex and diverse.

Keywords: The young, Religious doubts, Religiosity, Spirituality, Deism, Atheism.

Özet

Kuramsal Çerçeve

Yaklaşık 13-25 yaş aralığını kapsayan gençlik dönemi "ergenlik" ve "ilk yetişkinlik" şeklinde ikiye ayrılabilir. Ergenlerde fiziksel değişim, duygusal bağımsızlık, akranlara yönelim, cinsel merak, cinsellik arzusu, soyut düşünebilme, kimlik arayışı, kendine özgü ahlak anlayışı geliştirme, dinî ve mistik konulara ilgi, nihayet dinî inanç ile bilimsel ve rasyonel bilgi arasında sıkışmışlık gözlenebilir.¹ Bu dönemde gençler dinî konularda şüphe, kaygı, zorlanma ve bunalım yaşayabilir. Bu durumun muhtemel nedeni, onların dinî inançlarıyla dünyevî arzuları arasında bilişsel çelişki ve duygusal gerilim hissetmesidir.

Türkiye’de yapılan araştırmalarda ortaya çıkan sonuçlara göre gençler Allah’ın varlığı, evrenin ve insanın yaratılışı, kaza-kader, günah-sevap, ahiret, cennet-cehennem ve kadın-erkek eşitsizliği konularında dinî şüpheler yaşamaktadır² Bu noktada özellikle bilimsel veriler üstünden din ve Tanrı inancının sorgulanması, kötülük problemi (beklenmedik ölümler, engellilik, ekonomik yoksunluklar, bireysel acılar, tacizler, tecavüzler vs.), ateist olsa bile iyi insanların neden cennete giremeyeceği meselesi; melek, cin, şeytan gibi metafizik varlıklara eleştirel yaklaşım,

¹ Patricia H. Miller, *Gelişim Psikolojisi Kuramları*, çev. Z. Gültekin (Ankara: İmge Kitabevi, 2008); Mary. J. Gander - Harry W. Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, çev. Ali Dönmez - Nermin Çelen (Ankara: İmge Kitabevi, 2010); Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020).

² Hayati Hökelekli, "Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler", *MEB Din Öğretimi Dergisi* 14 (1988); Abdülkerim Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler", *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: DEM Yayınları, 2006); Tahsin Kula, *Ergenlerde Dinî Düşüncede Yaşanan Güçlükler* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006)

büyüsel-mitik uygulamalarla kitabî din arasında yaşanan bocalamalar, diğer din ve mezheplere yönelik ilgiler, geleneksel dine yönelik tenkitler, yeni dinsel ve manevî arayışlar, duanın işlevselliği problemi vb. hususlar ergenlerin en çok şüphe duyduğu konuların başında gelmektedir.³

İlk yetişkinlik yıllarında genç, ergenlik döneminde yoğun bir biçimde yaşadığı zihinsel ve duygusal çalkantılardan nispeten uzaklaşarak durulmaya başlar. Ancak bütünüyle bir durulma söz konusu değildir. Bu noktada gençlerin dinî inanç ve dinî şüphe arasında yaşadığı ikilemlerin sadece gençlik döneminin etkisiyle sınırlı olmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Özellikle *zamanın ruhu* kavramına dayanarak, insanların bilhassa gençlerin gelişimsel özelliklerinin ötesinde, hızlı bir değişim ve dönüşüm geçirdiği söylenebilir. Bu nedenle gençlik döneminin gelişimsel özellikleri ile tarihsel zamana göre tezahür eden değişimlerin izini sürebilmek anlamlı olacaktır. Böyle bir yaklaşım gençlerin hem din ve dindarlık algılarında hem de dinî şüphe ve tereddütlerinde gözlenen değişim ve sürekliliği tespit etmede işlevseldir.

Post-modern küreselleşmeyle birlikte dünyanın küresel bir köye döndüğünden, zaman ve mesafenin yok olduğundan bahsedilmektedir.⁴ Her türlü büyük anlatının ve otoritenin reddi, hakikatin parçalanması, bireysel özgürlük arzusunun baskın bir hale gelmesi, kurumsal dine karşı bireysel maneviyatçılığın tezahürü, dinî ve millî kimliklerin zayıflaması, değer tercihlerinin farklılaşması, tüketim kültürüne eklenme bağlamında haz, hız ve deneyim çılgınlığının yaşanması, dijitalleşme ve sanallaşmanın gündelik hayatı ve ilişkileri etkileyen bir olguya dönüşmesi, nihayet sahicilik ve güven duygularının kaybolması post-modern dönemi niteleyen özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır⁵ (Yapıcı, 2018b). Bu çerçevede gençler arasında din ve dindarlığa yönelik en azından üçlü bir tavır izlenmektedir: Birincisi geleneksel-kurumsal dinlere yoğun eleştirilerle bireysel dindarlık ve maneviyatçılığı tercih etme, ikincisi geleneksel-kurumsal dinlere eleştirilerle deizm ve ateizme yönelme, üçüncü ise geleneksel-kurumsal dine yönelik eleştirileri görmezden gelerek mevcut durumu devam ettirme arzusudur.

Problem

Bu araştırma “günümüz gençlerinin din ve dindarlık algısı nedir?” sorusuna cevap aramaktadır. Bu bağlamda gençlerin yaşadıkları dinî şüphelerle birlikte din ve

³ Bahadır, “Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler”; Hasan Kayıklık, “Psikolojik Açıdan İman, İnanç ve Şüphe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2005).

⁴ Jonathan Friedman, “Küresel Sistem Küreselleşme ve Modernitenin Parametreleri”, der. ve çev. Abdullah Topçuoğlu - Yasin Aktay, *Modernizm ve İslam: Küreselleşme ve Oryantalizm* (Ankara: Vadi Yayınları, 1996); David Harvey, *PostModernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*, çev. Sungur Savran (İstanbul: Metis Yayınları, 1997).; Ronald Robertson, *Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2000).

⁵ Kemal Sayar, “Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları”, *Yeni Symposium* 39/2 (2001).; Asım Yapıcı - Münir Yıldırım, “Küreselleşme Sürecinin Dinî Kimliklere Etkisi Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme”, *Dini Araştırmalar* 6/7, (2003), 117-138.; Poul Hirst - Grahame Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor*, çev. Çağla Erdem-Elif Yücel (Ankara: Dost Yayınları, 2000).; Robertson, *Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal.

inanca yönelik tutumları tespiti için çalışılacaktır. Çalışmanın amacı modernlikten post-modernliğe doğru evrilen dünyada Müslüman Türk gençlerinin anlam dünyasında dinin yerini belirlemektir.

Yöntem

Nitel bir desene sahip olan bu araştırmada veriler, katılımlı gözlem ve görüşmelerle toplanmıştır. Gençlerin inanç esaslarına bakışı, dinî hayatları, din algıları, dinî şüpheleri, dinî kaygıları, dua ve ibadet davranışlarıyla ilgili 378 ifade tespit edilmiştir. İnanç, ibadet, kaygı, şüphe ve inkâr içeren ifade ve söylemlerden 143'ü kümeleme ile tasnif edilince muhteva itibarıyla az ya da çok birbirinden farklılaşan 67 söylem/ifade ortaya çıkmıştır. Bu söylemlerden/ifadelerden en çok dikkat çekenler öncelenmiş, diğerlerine *benzer ifadeler* şeklinde atıf yapılmıştır. Elde edilen veriler betimsel analiz ve içerik analizi teknikleriyle çözümlenmiş, anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır.

Bulgular

Elde edilen bulgulara göre gençlerin bir kısmı dinin inanç esaslarına, fikhî (muamelât) boyutuna, dindarlara, cemaat ve tarikat liderlerine yönelik oldukça sert eleştirilerde bulunmaktadır. İnanç esasları bağlamında Allah'ın varlığına yönelik kuşkular, Allah'a niçin ibadet edilmesi gerektiği meselesi, Allah'ın iyi bir varlık olup olmadığı (teodise) problemi, Kur'an'ın ilahî mi yoksa beşerî mi olduğu sorusu ve bilimsel gelişmeler karşısında dinin temel esaslarının sorgulanması ön plana çıkmaktadır. Dinin fikhî (muamelat) boyutuna yönelik eleştirilerin başında İslam'ın hayata uyan bir din olup olmadığı, dinde çocuk yaşta evliliklere izin verildiği, dinin yasakladığı evlilik öncesi flört döneminin modern dünyada zorunlu olduğu; başkalarına zarar verilmediği müddetçe içki içmenin; ev ve otomobil almak için faizle kredi çekmenin ve şans oyunlarının (piyango, loto, toto vs.) haram ve günah olmasının anlamsızlığı gelmektedir. Dindarlara ve dinî önderlere (cemaat ve tarikat liderlerine) yönelik eleştiriler kapsamında şu tür ifadelerle rastlanmıştır: Kur'an kurslarına giden çocuklar taciz edilmekte, dindarlar arasında zina eylemi kadın ve erkek için farklı farklı algılanmakta; Taliban, İŞİD ve FETÖ gibi yapılar İslam üzerinden insanları ve dünyayı istismar etmekte, cemaat ve tarikat liderleri dinî ve ahlakî zaafarla yaşamakta, dinî önderler bilimi dışlayarak uydurma söylentilerle halkı uyutmakta; din, Müslümanlar için adeta afyon haline gelmekte/getirilmekte, insanlığa herhangi bir faydası olmayan Müslümanlar cenneti tekellerinde tutmaya çalışmaktadır. Bu tür söylemler göstermektedir ki gençlerin dine ve dindarlara yönelik eleştirilerinin bir kısmı şüphe bir kısmı deist ve ateist eğilimler içermektedir. Bununla birlikte gençlerin büyük bir kısmı ya geleneksel dine sığınarak huzur aramakta ya da dinî inanç ve uygulamaları sorgulayarak taklidî inançtan tahkikî inanca doğru yönelmektedir. Gençler arasında ibadet davranışının azaldığı, *ihtiyaç dindarlığının* arttığı görülmektedir.

Sonuç

Bu araştırmada gençler; “geleneksel dindarlar”, “inançlı sorgulayıcılar”, “dargın inançlılar”, “dine ilgisizler”, “salt maneviyatçılar”, “suskunlar”, “şüpheliler/kararsızlık yaşayanlar”, “deist yönelimliler” ve “ateistler” olmak üzere dokuz farklı kategoriye ayrılmıştır. Dinî inançlarıyla dünyevî hazları arasında sıkışan gençlerin, kimlik ve değer krizi yaşadıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda gençler “huzursuz dindarlar”, “bireysel maneviyatçılar”, “arayış içinde olanlar” ve “inkârcı eğilimliler” şeklinde dört farklı tip üzerinden değerlendirilmiştir. Bulgular göstermektedir ki gençlerin dinle ilişkileri tek düze ve tek boyutlu değil oldukça karmaşık, yoğun ve çok çeşitlidir.

Summary

Theoretical Framework

The period of youth, which covers the 13-25 age range, can be divided into "adolescence" and "first adulthood". In adolescents, physical change, emotional independence, orientation towards peers, sexual curiosity, desire for sexuality, abstract thinking, searching for identity, developing a unique moral understanding, interest in religious and mystical issues, and finally, stuck between religious belief and scientific and rational knowledge can be observed. During this period, young people may experience doubts, anxiety, difficulties, and depression in religious matters. The probable reason for this is that they feel cognitive conflict and emotional tension between their religious beliefs and worldly desires. According to the results of research in Turkey, young people experience religious doubts about the existence of God, the creation of the universe and man, destiny, sin-good deed, afterlife, heaven-hell, and gender inequality issues. At this point, questioning religion and belief in God, especially based on scientific data, the problem of evil (unexpected deaths, disability, economic deprivation, individual suffering, harassment, rape, etc.), the question of why good people cannot enter Paradise even if they are atheists; critical approach to metaphysical entities such as angels, demons, devils, confusion between magical-mythic practices and scripture, interests towards other religions and sects, criticism towards traditional religion, new religious and spiritual pursuits, problem of functionality of prayer, etc. issues are among the issues that adolescents are most suspicious of.

In the first years of adulthood, the young begin to stay away from the mental and emotional turmoil that they experience intensely in adolescence. However, there is no complete reassurance. At this point, it can be easily stated that the dilemmas young people experience between religious belief and religious suspicion are not limited to the influence of their youth. Especially based on the concept of the spirit of the time, it can be said that people are undergoing rapid change and transformation, especially beyond the developmental characteristics of young

people. For this reason, it would be meaningful to be able to trace the developmental characteristics of the youth period and the changes occurring according to historical time. Such an approach is functional in detecting the change and continuity observed in youth's perceptions of religion and religiosity as well as in religious doubts and hesitations.

It is mentioned that with the post-modern globalization, the world has turned into a global village and time and distance have disappeared. The rejection of all kinds of grand narratives and authority, the fragmentation of the truth, the dominance of the desire for individual freedom, the manifestation of individual spiritualism against institutional religion, the weakening of religious and national identities, the differentiation of value preferences, in the context of participating in the consumption culture, experiencing the craze of pleasure, speed and experience, the transformation of digitalization and virtualization into a phenomenon that affects daily life and relations, and finally the loss of authenticity and trust feelings appear as features that characterize the post-modern period. In this context, at least a triple attitude towards religion and religiosity among young people is followed: the first is to prefer individual religiosity and spiritualism with intense criticism of traditional-institutional religions, the second is to turn to deism and atheism with criticism of traditional-institutional religions, and the third is by ignoring the criticisms of traditional-institutional religion the desire to continue the current situation.

Problem

This research looking for an answer to the question "What is the perception of religion and religiosity of today's youth?". In this context, efforts will be made to identify the religious doubts that young people experience and their attitudes towards religion and belief. The aim of the study is to determine the place of religion in the meaning world of Muslim Turkish youth in a world that has evolved from modernity to post-modernity.

Method

In this study, which has a qualitative design, the data were collected through participatory observations and interviews. 378 statements were identified regarding the attitude of young people to the principles of belief, their religious lives, perceptions of religion, religious doubts, religious concerns, prayer and worship behaviour. When 143 of the expressions and discourses containing belief, worship, anxiety, suspicion and denial were grouped together, 67 discourses / expressions that differ from each other more or less in terms of content have emerged. Among these discourses / statements, those that attract the most attention were given first, and the others were cited as similar statements.

Findings

According to the findings, some of the youth criticize the belief principles of religion, the dimension of fiqh (treatment), religious people, community and sect

leaders harshly. In the context of the principles of belief, the doubts about the existence of God, the question of why God should be worshiped, the question of whether God is a good being (theodicy), the question of whether the Quran is divine or human, and questioning the principles come to the fore. The main criticism towards the fiqh (muamelat) dimension of the religion is whether Islam is a religion that fits the life, child marriages are allowed in religion, the pre-marital dating period prohibited by religion is mandatory in the modern world; Drinking unless others are harmed; It is meaningless to borrow money with interest to buy houses and cars and that games of chance (lottery, lotto, toto, etc.) are haram and sinful. Within the scope of the criticisms against religious leaders and religious leaders (community and sect leaders), the following expressions have been found: Children attending Quran courses are harassed, adultery is perceived differently for men and women among religious people; Structures such as the Taliban, ISIS and FETO exploit people and the world through Islam, leaders of the communities and sects live with religious and moral weaknesses, religious leaders exclude science and put the people to sleep with fabricated rumors; religion is becoming an opium for Muslims, Muslims who do not benefit humanity try to keep paradise in their monopoly. Such discourses show that some of the criticisms of young people towards religion and religious people are doubtful and some of them contain deist and atheist tendencies.

Conclusion

In this research, young people; It has been divided into nine different categories: "traditional religious people", "faithful questioners", "resentful believers", "uninterested people", "mere spiritualists", "silent people", "skeptics / indecisive people", "deist-oriented" and "atheists". It has been determined that the youth, who are stuck between their religious beliefs and worldly pleasures, experience an identity and value crisis. In this context, young people were evaluated in four different types: "restless religious people", "individual spiritualists", "seekers" and "denialists". Findings show that youth's relations with religion are not uniform and one-dimensional, but rather complex, dense and diverse.

Giriş

İnsanın inanç ve dinle ilişkisi üstüne düşünmek, konuşmak ve yazmak hem zor hem de kışkırtıcıdır. Zordur, çünkü gerek farklı din, toplum ve insan anlayışları gerek bu anlayışların sürekli değişmesi, yapılacak yorum ve tartışmaların kuramsal zeminini kaybetme riskini beraberinde getirmektedir. Dahası Peck'in de belirttiği gibi din söz konusu olduğunda çok az insan nesnel davranabilmektedir.⁶ Bununla birlikte bu konu kışkırtıcıdır, çünkü ister inançlı olsun ister olmasın, insan-din ilişkisi üstüne söz söylemek heyecan verici kadim bir tartışmaya girmek demektir.

⁶ M. Scott Peck, *Az Seçilen Yol: Sevginin, Geleneksel Değerlerin ve Ruhsal Tekamülün Psikolojisine Yeni Bir Bakış*, çev. Semra Ayanbaşı (İstanbul: Akaşa Yayınları, ts.), 2003, 234.

Günümüzde bir yandan kutsalın dönüşü, dinin canlanması ve maneviyatta yükseliş söylemi diğer yandan dinî şüphe, deist ve ateist yönelimlerin din ve inancı ciddi bir şekilde sarstığı iddiaları akademik çevrelerde -hatta halk arasında- konuşulan ve tartışılan bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin yükselen din ve dinsellik açısından Kepel "Tanrı'nın İntikamı" ifadesini kullanırken⁷ Berger günümüzde dinin değil sekülerizmin krizde olduğunu ilan etmiştir.⁸ Buna karşılık Ertit sekülerizmin etkinliğinin azalmadığını, muhafazakârların endişeli olduğunu söyleyerek farklı bir hususa dikkat çekmiştir.⁹ Twenge'nin tespitleri de kurumsal ve geleneksel dinin gündelik yaşamdan her geçen gün daha fazla çekildiği yönündedir.¹⁰ Yapıcı küresel post-moderniteyle birlikte zihinsel yapıların dinî içerikten arınmaya başladığını, dinî kimlik hatlarının zayıfladığını, dinî düşüncenin gündelik hayatı etkileyip yönlendiren bir olgu olmaktan uzaklaştığını gösteren çok sayıda araştırma bulgusundan bahsetmektedir.¹¹ "Gençlerde deizm ve ateizm artıyor mu?" tartışmaları bu bağlamda değerlendirilebilir. Daha farklı yaklaşımlar da mevcuttur. Örneğin Kayıklık'a göre uzun yıllar birbirleriyle mücadele eden din ile modernlik barışmış, neticede kurumsal dine pek iltifat etmeyen maneviyat temelli bireysel dindarlıklar zuhur etmiştir.¹²

Bu makalede Müslüman Türk gençlerinin din ve inanç algıları, dinî şüphe ve tereddütleri, hatta inkârcı eğilimleri tespiti çalışılmaktadır. Sosyolojik, sosyal psikolojik ve psikolojik bakış açılarının harmanlandığı disiplinler arası bu çalışma gençlerin din ve dindarlık algılarını anlamada işlevsel olacaktır. Ülkemizde bu konuya odaklanan müstakil çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu nedenle hem konunun önemine dikkat çekmek hem de alandaki boşluğa katkı yapmak amaçlanmıştır.

Kuramsal Çerçeve

1. Gelişimsel Bakımdan Gençlik Döneminde Dinî Şüpheler ve Kimlik Arayışları

Yaklaşık 13-25 yaş aralığında bulunanlara genç, bu döneme de gençlik dönemi denir. Ergenliği de içine alan gençlik, çocukluktan yetişkinliğe fiziksel, zihinsel ve duygusal geçiş dönemidir. Bu nedenle gençlik dönemi en azından "ergenlik" ve "ilk yetişkinlik" yılları şeklinde ikiye ayrılabilir. Ergenlerde fiziksel değişim, duygusal bağımsızlık, akranlara yönelim, cinsel merak, cinsellik arzusu, soyut düşünebilme,

⁷ Gilles Kepel, *Tanrının İntikamı: Din Dünyayı Yeniden Fethediyor*, çev. Selma Kırmızı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992).

⁸ Peter L. Berger, "Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine", çev. Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, ed. Ali Köse (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 75-93.

⁹ Ertit Volkan, *Endişeli Muhafazakarlar Çağı: Dinden Uzaklaşan Türkiye* (Ankara: Orient Yayınları, 2015).

¹⁰ Jean M. Twenge, *İ-Nesli* çev. Okan Gündüz (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018).

¹¹ Asım Yapıcı, "Postmodern Dönemde Din, Kimlik ve Anlam Problemi", *Dinin Kaderi: Çağdaş Sorunların Kısacasında Din*, ed. Abdullatif Tüzer (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 117-174.

¹² Hasan Kayıklık, "Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik (Adana: Karahan Kitabevi, 2006), 157-174.

kimlik arayışı, kendine özgü ahlak anlayışı geliştirme, dinî ve mistik konulara ilgi, nihayet dinî inanç ile bilimsel ve rasyonel bilgi arasında sıkışmışlık gözlenebilir. İlk yetişkinlik yıllarında genç, ergenlik döneminde yaşadığı zihinsel ve duygusal çalkantılardan uzaklaşarak durulmaya başlar.¹³

Din, maneviyat ve değerler konusunda gençlerin yaşadığı sorunların bir kısmı gelişimsel anlamda dönemin özelliklerinden kaynaklanır. Ergenlik öncesinde, yaklaşık 11-12 yaşlarında “Allah” ve “kader” meselesi başta olmak üzere dinî konularda yüzeysel tenkitlerin başladığı görülür. 12-14 yaş aralığı soyut Tanrı fikrine uyum sağlamanın zorluklarıyla geçer. 14-17 yaş aralığı, şüphe ve sorgulamanın ön plana çıktığı zihinsel dağılma evresidir. Ergenliğin sonuna doğru, yaklaşık 17-20 yaş aralığında durulma yaşanır. Bu aşama bir inanca bağlanma ya da bağlanmama şeklinde olabilir.¹⁴ Burada dile getirilen yaş aralıkları kesin hatlar olarak değerlendirilmemelidir. Zira gerek gelişimsel farklılıklar gerekse sosyokültürel etkenlerden dolayı ergenlik ve gençlik yaşlarının değişebileceğini söylemek gerekir. Esasen “moratoryum hali”, “gecikmiş ergenlik” ve “uzamış gençlik” gibi betimlemeler bahsi geçen yaş aralıklarının göreceliğini gösterir mahiyettedir.

Türkiye’de yapılan araştırmalarda ortaya çıkan sonuçlara göre gençler Allah’ın varlığı, evrenin ve insanın yaratılışı, kaza-kader, günah-sevap, ahiret, cennet-cehennem ve kadın-erkek eşitsizliği konularında dinî şüpheler yaşamaktadır.¹⁵ Bu noktada özellikle bilimsel veriler üstünden din ve Tanrı inancının sorgulanması, kötülük problemi (beklenmedik ölümler, engellilik, ekonomik yoksunluklar, bireysel acılar, tacizler, tecavüzler vs.), ateist olsa bile iyi insanların neden cennete giremeyeceği meselesi; melek, cin, şeytan gibi metafizik varlıklara eleştirel yaklaşım, büyüsel-mitik uygulamalarla kitabî din arasında yaşanan bocalamalar, diğer din ve mezheplere yönelik ilgiler, geleneksel dine yönelik tenkitler, yeni dinsel ve manevî arayışlar, duanın işlevselliği problemi vb. hususlar ergenlerin en çok şüphe duyduğu konuların başında gelmektedir.¹⁶ Gençlerin yaşadığı şüpheler “gelişimsel süreçler”, “bağımsız ve özgür olma arzusu” “cinsel arzularla dinî inançların çatışmasından kaynaklanan suçluluk ve günahkârlık duygusu” “hayatın anlamına yönelik sorgulamalar”, “din-bilim çatışmasından kaynaklanan zihinsel ve duygusal dengesizlik”, “başarısız dinî sosyalleşme”, “yetersiz ve yanlış din eğitimi” gibi nedenlerle yakından ilişkilidir.¹⁷ Buradan

¹³ Miller, *Gelişim Psikolojisi Kuramları*, çev. Z. Gültekin; Gander - Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, çev. Ali Dönmez - Nermin Çelen; Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*.

¹⁴ Asım Yapıcı, “Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi: Bir Model Denemesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı* (2016), 83-113.

¹⁵ Hökelekli, “Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler”, 73-82; Bahadır, “Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler”, 307-368.

¹⁶ Bahadır, “Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler”; Hasan Kayıklık, “Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık”, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay - Celaeddin Çelik (Adana: Karahan Kitabevi, 2006), 157-174.

¹⁷ Antoine Vergote, *Psychologie Religieuse* (Bruxelles: Charles Dessart, 1966); Bahadır, “Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler”; Mustafa Koç, “Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dini Yaşam”,

hareketle ergenlik ve ilk gençlik yılları din ve inanç bakımından şüphe, kriz, arayış ve durulma deneyimleriyle dolu çalkantılı bir dönem olarak değerlendirilebilir.

Ergenlik dönemi bireyin dünya görüşü ve kimlik gelişiminde *kritik evre* olarak karşımıza çıkmaktadır. Ergen, soyut düşünme potansiyeli, duygusal bağımsızlaşma ve akran gruplarının etkisiyle içinde büyüdüğü sosyokültürel ortamdan öğrendiklerini açık ya da örtük biçimde sorgular. Duygu, düşünce ve yeteneklerini fark etmeye başlar. Dönemin gelişim ödevi olarak meslekî, siyasî, ahlâkî ve dinî kimliğini inşa etmesi beklenen ergen, bu süreçte *başarılı, ipotekli, gölgeli, ertelenmiş, dağılmış* ve *ters* kimlikler geliştirebilir.¹⁸ Konuyu örneklendirecek olursak şunları söyleyebiliriz: Eğer ergen dinî bir kriz yaşayıp inançlarını sorgulayarak, kültürüyle de ters düşmeden dinî inançlarını içselleştirirse sağlıklı ve başarılı bir dinî kimliğe sahip olur. Buna göre Müslüman bir çevrede büyüyen, daha sonra arayış ve sorgulama yaşayan, neticede kendi iradesiyle Müslüman kimliğini benimseyen ergenin kimliği *başarılı* kabul edilebilir. Ergen, herhangi bir arayış ve bunalım yaşamadan, sadece ailesinin/çevresinin etkisiyle toplumda cârî inanç ve değerleri benimserse, bu durumda dinî kimliği *ipotekli/bağımlı*dır. Başka türlü söylersek yanlış anlaşılma, günaha düşme ve dinden çıkma korkusu başta olmak üzere çok farklı nedenlerle dinî inançlarında ciddi bir arayış ve sorgulama içine girmeden toplumunun/ailesinin kendisine öğrettiklerini kabul edip olduğu gibi benimserse oluşturduğu kimlik bağımlı ve ipoteklidir. Dinî inançlarında ciddi bir arayışa/sorgulamaya girdiği ve kendine özgü bir yol belirlediği halde, çok farklı nedenlerle aile ve çevresinin inançlarını benimsemişse ergenin dinî kimliğine *gölgeli* kimlik denir. Arayış ve sorgulama yaşadığı halde neye inanacağına/inanmayacağına, hangi inancı benimseyeceğine/benimsemeyeceğine karar veremediği durumlarda moratoryum ilan ederek dinî kimlik gelişimini askıya alabilir. Hatta bu tür durumlarda kişinin dinî kimliğine karar vermesi ilk yetişkinlik dönemine kadar uzayabilir. Ergen, açık ya da örtük arayış ve sorgulama yaşadığı halde, dinî konularda neye inanacağına karar verememişse, kararını gelecek zamanlara bırakmış demektir. Böyle bir süreci yaşayanın kimliği *gecikmiş/ertelenmiş* bir karakter arz eder. İnanç ve değerler açısından herhangi bir kriz ve bunalım yaşamayan, herhangi bir inanç ve değer sistemi benimsemeyen, daha açık bir ifadeyle din ve değerler konusunda anlak ve durumluk bir tavır takınan ergenler, dinî açıdan *dağılmış* bir kimlik içindedir. Başka bir deyişle bunalım ve çile çekmeden bazen dindar, bazen seküler, bazen deist, bazen teist bir duruş sergileyenlerin dinî açıdan *dağılmış ve belirsiz* bir kimliğe sahip olduğu söylenebilir. Ergen şayet aile ortamı başta olmak üzere içinde yetiştiği sosyokültürel çevreyle çatışarak kendisine farklı bir yol çizerse dinî bakımdan *ters kimlik* geliştirmiş demektir.¹⁹ İslamî hassasiyetleri

Diyaret İlmî Dergi 42/3 (2016), 7-32; Celal Çayır, "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma", *Bilimname* 27/2 (2014), 59-88.

¹⁸ Erik H. Erikson, *İnsanın 8 Evresi*, çev. Gonca Akkaya, (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2014); James E. Marcia, "Identity in Adolescence", *Handbook of Adolescent Psychology*, ed. J. Adelson, (New York: Wiley, 1980), 159-187.

¹⁹ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi".

yüksek bir aile ortamında yetiştiği halde inançsızlığa yönelim bu kapsamdadır. Bunun tam tersi de söz konusudur. Keza Hristiyan yahut Müslüman bir ailede büyüdüğü halde başka bir dine geçiş yapanlar da ters kimlik kategorisinde değerlendirilebilir.

Gelişimsel açıdan bakılacak olursa ergenlikten sonra devreye giren ilk yetişkinlik yıllarının yaklaşık 25 yaşına kadar olan kısmı yine gençlik kapsamındadır. Bu yıllar kimlik krizi, din anlayışı ve dünya görüşü başta olmak üzere ergenlik döneminde çözümlenmemiş sorunların genellikle neticelendiği yıllardır. Bununla birlikte ilk gençlik yılları gelecek kaygılarının belirginleştiği bir zaman aralığı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰ Dönemin gelişimsel özellikleri ve ödevleri, gencin nispeten daha dünyevî ve somut hedeflere yönelmesini beraberinde getirir. Muhtemelen bu nedenle ilk yetişkinlik yılları hayatın en az dindar olunan safhasıdır.²¹ Bu husus önemlidir. Zira gençlerin özellikle ibadet davranışlarında ve dinin etkisini hissetme düzeylerinde görece zayıflamaların tezahür etmesi dönemin gelişimsel özellikleriyle yakından ilişkilidir.

2. Zamanın Ruhuyla Değişen Gençlik ve Dönüşen Dindarlıklar

Gençleri anlamak ve bu konuda nesnel bir analiz yapabilmek için *devrin ruhu* (zeitgeist) olarak kavramsallaştırılan *tarihsel zamanın* psikososyal etkilerini dikkate almak gerekir. Bu da bizi gerek toplumsal yapıda gerek bireysel bilinçte yaşanan değişim ve dönüşümlerin izini sürmeye sevk eder. Çünkü tarihsel serüveni dikkate almadan bugün yaşananları anlamak ve çözümlmek neredeyse imkânsızdır.

Taylor “Seküler Çağ” isimli eserinde “1500 ila 2000 yılları arasında ne oldu acaba?” sorusuna cevap arar.²² Ona göre 1500’lü yıllarda hem Batı’da hem de Doğu’da Tanrı’ya inanmayan kişiler istisna teşkil ederdi. Tanrı sorgulanamazdı. Hayatın anlamı ve amacı Tanrı ve din üstüne kuruluydu. İnsanın tamlık ve bütünlük duygusuna ulaşmasında dinî inançlar merkezi bir öneme sahipti. Dolayısıyla devlet, hukuk, toplum, ekonomi (kazanç, üretim, tüketim, zenginlik, fakirlik), doğal felaketler, hastalıklar, kısaca her şey Tanrı’yla ilişkilendirilerek açıklanırdı. 2000’li yıllara geldiğimizde insanların büyük bir kısmı Tanrı’ya inanmaya devam etse de, artık Tanrı, 1500’lü yıllardaki gibi her şeyi etkileyen ve yönlendiren mutlak bir güç olarak algılanmamaya başlamıştır. Bu durum, inanan ve ibadetlerini yapanlarda da kısmen gözlenmiştir. Bu arada, bir yandan Tanrı ve din hakkında yoğun şüpheler yaşanırken öte yandan deist ve ateist tutumlarda belirgin bir artıştan bahsedilir olmuştur.

²⁰ Miller, *Gelişim Psikolojisi Kuramları*; Gander, & Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*; Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*.

²¹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2005).

²² Charles Taylor, *Seküler Çağ*, çev. Dost Körpe (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 31-32.

Taylor'ın "1500 ila 2000 yılları arasında ne oldu?" sorusunu yeniden sorarak özellikle insanların Tanrı ve din algısında yaşanan değişim ve dönüşümün izini sürmek, gençlerin din ve dindarlık algılarını çözümlemede işlevsel olabilir.²³ Bu nedenle büyük sosyal değişmelerin toplumsal ve bireysel bilinçteki yansımalarını dikkate almak durumundayız.

Fukuyama'yı takip ederek söyleyecek olursak ilerlemeci yaklaşımı benimseyen araştırmacılar, toplumların avcılık-toplayıcılıktan tarıma bağlı geleneksel hayata (birinci dalga), oradan da endüstrileşmeye (ikinci dalga) doğru evrildiğini kabul etmektedir.²⁴ Daha sonra sanayi toplumunun da aşılarak yeni bir evreye geçildiği ifade edilmektedir (üçüncü dalga). Bu dönem *post-modernite*, *risk toplumu*, *küreselleşme*, *ileri işleyim toplumu*, *enformasyon toplumu* ve *yapay zekâ çağı* gibi isimlerle de anılmaktadır. Dahası geleneksellikten modernliğe geçişte olduğu gibi modernlikten post-modernliğe geçişte de köklü değişimlerin yaşandığı/yaşanmaya başladığı söylenmektedir. Tam da bu noktada Hinduizm, Budizm, Zerdüştlük, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in geleneksel dünyada ortaya çıkan dinler olduğunun altını önemle çizelim. Zira yapılacak tartışmalarda, geleneksel topluma ve insana hitap eden dinlerin, modern ve post-modern topluma ve insana hitapta zorlanım yaşayıp yaşamadığını bu perspektiften sorgulamak durumundayız.

Geleneksel toplum yapısı kolektivist bir karakter arz etmektedir. İnsan anlayışında akıl-kalp bütünlüğü hâkimdir. Ahlak, dinden bağımsız değildir. Hakikati din ve vahiy temsil eder. Dolayısıyla yapılacak kanunlar dinî bir referansa dayalı olmalıdır. Geleneksel dünyadan modern dünyaya geçerken Kartezyen düşünce, Rönesans ve Reform hareketleri, nihayet Aydınlanma felsefesinin merkezî bir öneme sahip olduğunu söylemek gerekir.²⁵

Descartes'ın Kartezyen düşüncesi bilinç-beden ikilemi üzerinden akıl ile kalbin ayrılmasını ön plana çıkarmıştır. Bu gelişme, geleneksel insanın akıl-kalp bütünlüğünü sarsan bir sürece zemin hazırlamıştır. Rönesans ve Reform hareketleri ile *birincisi* Hıristiyanlığın insan ve ahlak anlayışı Antik Yunan ve Roma'dan gelen ahlak öğretisiyle birleşmiş, *ikincisi* Katolik Kilisenin Hıristiyanlar üzerindeki etkisi zayıflayarak Protestan dinî düşünce gelişmeye başlamıştır.²⁶ Bu süreçte adeta dünyanın metafizik büyüünün bozulduğu, Tanrı'nın dünyadan elini eteğini çekerek dünyayı insana bıraktığı, uhrevî dindarlıktan dünyevî dindarlığa geçildiği iddia edilmektedir.²⁷ Aydınlanma ile birlikte hakikatin ölçüsü vahiyden akla doğru

²³ Taylor, *Seküler Çağ*, 31.

²⁴ Francis Fukuyama, *Büyük Çözümle: İnsan Doğası ve Toplumsal Düzenin Yeniden Oluşturulması*, çev. Hasan Kaya, (İstanbul: Profil Yayınları, 2015), 17.

²⁵ Asım Yapıcı, "Zihniyet ve Bilim: Noktayı Nazara Göre Değişen Manzara Algısı", *Zihniyet ve Din: Disiplinler Arası Zihniyet Çözümlemesi*, ed. Abdullah Özbolat - Asım Yapıcı (Adana: Karahan Kitabevi, 2018), 25-52.

²⁶ Yapıcı, "Zihniyet ve Bilim".

²⁷ Carl Gustave Jung, *Psychologie et Religion*, Traduit par M. Bernson & C. Cahen (Paris: Buchet - Chastel, 1958); Max Weber, *The Sociology of Religion* (Boston: Beacon Press, 1964).

evrilerek din ve ahlak birbirinden tamamen ayrıştırılmış, yasaların doğrudan dinî temelli ya da dinden mülhem değil insan aklıyla oluşturulması, devlet yönetiminin de dinî esaslarla değil insan aklıyla düzenlenmesi gerektiği ilkesi yaygınlaşmıştır. Aydınlanma felsefesinin en önemli sonuçlarından birisi hiç kuşkusuz 1789 Fransız İhtilali'dir. Bu ihtilalin en önemli sonuçlarından "ulus devlet" fikri ve "laiklik" prensibi kıta Avrupası başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinde revaç bulmuştur. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler, sanayileşme, şehirleşme ve sekülerleşmenin belirgin bir şekilde kendisini hissettirdiği modernite döneminde hakikatin ölçüsü sadece akıl değil, aklın metodik usuller kullanarak ürettiği deney ve gözleme dayalı bilimsel bilgidir. Modernitenin insan anlayışı da özünde kartezyendir. Deney ve gözleme dayandığı için soyut ve simgesel olandan hoşlanmayan modernite somut ve nesnel olanın peşine düşmüştür.²⁸ Aydınlanma felsefesinin doğurduğu moderniteyle din ve inanç gibi aklî ve ilmî olmayan geleneksel tortuların ortadan kalkacağı, bilimin egemenliğinde yeni bir dünyanın kurulacağı, dahası dinin bilim karşısında gerileyeceği sıklıkla iddia edilmiştir.²⁹ Bu durum modernitenin dine ve Tanrı'ya karşı olumsuz tavra sahip olmasıyla yakından ilişkilidir. Bauman bu süreci ifade ederken: "*Hedef, yeryüzünde metafizik hiçbir unsurun olmadığı, özgürlük ve mutluluğun egemen olduğu insanî bir düzen kurmaktır*" der.³⁰ Bunun anlamı şudur: Moderniteyle birlikte dinin etkisi azaldıkça insanın hazlarını özgürce yaşayabileceği bir dünya yaratılacaktır.

Modernite döneminde gelişen bilim ve teknoloji ile hayat görece kolaylaşmış, tıp gelişmiş, yaşam süresi uzamıştır. Dahası insan, cinsellik başta olmak üzere hazlarını bastıran değil yaşamaya motive bir varlık konumuna gelmiştir. Geleneksel insan ile modern birey arasındaki farklılıklardan birisi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Geleneksel insan için ölüm doğal, cinsellik tabuyken modern birey için cinsellik doğal, ölüm tabuya dönüşmüştür. Bu bağlamda Batılı insanın, dünyevî hazların önünde engel olarak gördüğü ölümü hatırlamak istemediğini iddia eden Ariés "*Yasaklanan Ölüm*" kavramını ön plana çıkarmıştır. Avrupa ve ABD'de özellikle ikinci dünya savaşından sonra yaşanan cinsel devrim her yaş grubunda ancak özellikle gençler arasında haz merkezli bir yaşamın kutsanmasını beraberinde getirmiştir.³¹ Bauman'a göre modern dönemde cinsel serbestliğin artmasında dine yönelik eleştiriler merkezi öneme sahiptir. Zira din ve Tanrı eleştirilmediği zaman cinsel bakımdan serbest olmak mümkün görünmemektedir.³² Kuşkusuz bu durum değişen günah algısıyla yakından ilişkilidir.

²⁸ Yapıcı, "Zihniyet ve Bilim".

²⁹ Sigmund Freud, *Uygurlık ve Hoşnutsuzlukları-Bir Yanılsamanın Geleceği*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 2000); Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*, çev. Erkan Ataçay (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015).

³⁰ Zygmunt Bauman, *Postmodern Etik*, çev. Alev Türker (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998), 245.

³¹ Philippe Ariés, *Batılının Ölüm Karşısında Tavırları*, çev. M. Ali Kılıçbay (Ankara: Gece Yayınları, 1991), 85-86.

³² Zygmunt Bauman, *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*, çev. Nilgün Demirdöven (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), 127.

Özellikle gençler başta olmak üzere günümüz insanların özgürlük anlayışları da -Bauman'ın akışkan modernite kavramsallaştırmasına uygun olarak değişmeye başlamış,³³ "Bana istemediğim bir şeyi yaptırılmazsınız" anlayışından "İstediyim her şeyi yaparım" anlayışına doğru değişim yaşanmıştır. Söz konusu modern özgürlük algısının insanı gerçekten özgür kılmadığı hususu tartışmalıdır. Bu bağlamda Fromm görece dinin baskısından kurtularak özgür gibi görünen modern bireyin statüsü, saygınlık ve güç arzusuyla psikolojik olarak köleleştiği kanaatinde dir.³⁴

Post-modern dönem, küreselleşen dünyada zaman ve mesafenin ölümü kapsayıcı üst kimliklerin buharlaşması, ayırıcı alt kimliklerin ön plana çıkarılması,³⁵ otoritenin ve büyük anlatıların reddi,³⁶ neo-liberal kapitalizme eklenme ve tek yönlü biçimlenme³⁷, tüketim kültürü,³⁸ nihayet dijitalleşme, sanallaşma ve yapay zekâ teknolojisi ile kendisini hissettirmiştir.³⁹ Kimlik hatlarının zayıflaması ve sanallaşmayla birlikte sahiçilik duygusu ortadan kalkmaya başlamıştır. Böyle bir dünyada insan neye sadık kalacağını bilmekte zorlanmaktadır.⁴⁰

Bauman (2018, 212) kalıcı değerlere adanma duygu ve düşüncesinde yaşanan buhran halini süreklilik (ebedilik) ve ölümsüzlük fikrinin krizde olmasına bağlar. Çünkü şöhret, itibarın yerini almıştır. Sosyal medyada çokça takipçinin olması bu nedenle önemsenir. Bu yeni dünyada değerler, bağlılıklar ve ortaklıklar üretilen değil tüketilen şeylerdir.⁴¹ Yaşanan değişimi kendi kavramlarımızla ifade etmek gerekirse şunu söylemek mümkündür: Geleneksel İslam toplumlarında "ihtilafta rahmet, tefrikada zulmet" yani farklı düşünmekte iyilik ve güzellik, ayrılıkta ise karanlık ve kötülük vardır, anlayışı hâkimdir. Günümüzde bu anlayış adeta "ihtilafta zulmet, tefrika da rahmet" yani "farklı düşünmekte karanlık ve kötülük, ayrılıkta ise iyilik ve güzellik vardır" şekline dönmüş gibidir. Arkadaşlıkların, ortaklıkların, evliliklerin çabucak sonlanması bu anlamda dikkat çekicidir. Özetle her şeyin değiştiği ve dönüştüğü dünyada daha dün günah, yasak ve sakıncalı olanlar bugün normal görülmeye başlamıştır. Evlilik dışı cinsellik, LGBTİ yönelimler, eş cinsel evlilikler vb. hususlar bu kapsamda değerlendirilebilir.⁴²

³³ Zygmunt Bauman, *Akışkan Modernite*, çev. Sinan Okan Çavuş (İstanbul: Can Yayınları, 2017).

³⁴ Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, çev. Şemsa Yeğin (İstanbul: Payel Yayınları, 1996).

³⁵ Asım Yapıcı - Münir Yıldırım, "Küreselleşme Sürecinin Dinî Kimliklere Etkisi Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme".

³⁶ Yasin Aktay, "Postmodern Dünyada Din: Bir Anlatı mı, Tanrı'nın İntikamı mı?", *Din Sosyolojisi*, ed. Yasin Aktay - Mehmet Emin Köktaş (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 299-313.

³⁷ Poul Hirst - Grahame Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor*, çev. Çağla Erdem-Elif Yücel; Robertson, *Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal.

³⁸ Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, çev. Nilgün Tütal - Ferda Keskin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997).

³⁹ Mustafa Derviş Dereli, *Sanal'a Veda* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020); Ahmet Çiftçi - Yelda Karataş, "Dijitalleşen Zamanın İzdüşümünde: Kimliğin, Bedenin ve İletişimin Dönüşümü", *AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology* 10/37 (2019 Bahar/Spring), 7-29.

⁴⁰ Sayar, "Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları", 79-94.

⁴¹ Yapıcı, "Zihniyet ve Bilim".

⁴² Twenge, *İ-Nesli* çev. Okan Gündüz.

Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz. Yaşanan çağ insanların algı, idrak ve davranışlarını az ya da çok dönüştürmektedir. Her teknoloji beraberinde kendi ahlâkını getirmekte, insan farkında olsa da olmasa da sürekli değişmektedir. İnsanın içinde yaşadığı dönem, karakterini ailesinden daha fazla etkilemektedir. Bu anlamda ruhsal bakımdan insan içinde yaşadığı çağa babasına benzediğinden daha çok benzeyebilir. Bronfenbrenner'in "Eko Sistem Kuramı" bu konuyu açıklayıcı mahiyettedir.⁴³ Kitle iletişim araçları, dünyada yaygın olan değerler ve kültür, yaşanan ülkenin şartları, hukuk kuralları, ebeveynin mesleği, iş arkadaşları, komşular, akrabalar, fiziksel çevre, okul, aile, ebeveyn tutumları insanın fiziksel, duygusal, zihinsel⁴⁴ ve sosyal gelişimini etkilemektedir.⁴⁵

Bu durumda sormak gerekir: Değişen dünyanın gençler üzerindeki etkileri nelerdir? Öncelikle söylemek gerekir ki gençlerin hayatın amacı ve anlamına verdikleri cevaplar farklılaşmıştır. Bireyselleşme adı altında bencilleşme artmış, abartılı özgüvenle birlikte narsisizm yükselmiş; huzursuz, kaygılı ancak öz saygısı yüksek bir gençlik ortaya çıkmıştır. Hayattan beklentileri farklılaştığı için "olma"ya değil "sahip olma"ya rağbet artmış, haz ve hıza bağlı bir yaşam kutsanır olmuştur. Sahip olma ifadesi sadece mal, mülk, makam ve marka üzerinden algılanmamalıdır. Zira deneyim, heyecan ve hazza sahip olmak, somut nesne ve amaçlara ulaşmaktan daha değerli kabul edilmektedir. Her hâlükârda bir şeye sahip olmak onu tüketme arzusuyla motivedir. Bu nedenle tüketmekle mutluluk arasında doğrudan ilişki kuran gençlerde tatminsizlik (doyumsuzluk) duygusu belirginleşmiş, kanaatkârlık ve şükür duyguları kaybolmaya, tamahkârlık ve haset öne çıkmaya, teşhirci bir yaşam tarzı benimsenmeye başlamıştır. Teşhir alanı ise sosyal medya olmuştur.

Gerek kimlik hatlarının zayıflaması gerek hakikatin öznelliğe indirgenerek buharlaşması, gençlere emniyet ve güvende olma hissi veren kaynakların zayıflamasına, samimiyet ve hakkaniyet duygularının kaybolmaya başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte varoluşa ve gündelik hayata anlam katan sosyokültürel normlar ve dinî değerler belirsizleşmeye yüz tutmuştur. Aslında bütün bunlar bir yönüyle, millet ve aile gibi toplumu ayakta tutan değerlerin ciddi bir sarsıntı geçirmesiyle yakından ilişkilidir. Yaşanan bu gelişmeler gençlerde yurtsuzluk, sahipsizlik ve yalnızlık duygusunu harekete geçirmiştir.⁴⁶

Bauman (2018, 207-208) güvenliğin olmadığı risk toplumu bireyelerine anlık hazların cazip geldiğini, yarının ne getireceği bilinmediği için hayat, içinde bulunulan anda ne sunuyorsa ona hemen ulaşmak gerektiği anlayışının ön plana

⁴³ Urie Bronfenbrenner, "Ecological Models of Human Development", ed. Torsten Husen - T. Neville Postlethwaite, *International Encyclopedia of Education* (Oxford, Pergamon Press and Elsevier Science, 1994), 3/1643-1647

⁴⁴ Edinete Maria Rosa - Jonathan Tudge. "Urie Bronfenbrenner's Theory of Human Development: Its Evolution From Ecology to Bioecology", *Journal of Family Theory & Review* 5 (December 2013), 243-258.

⁴⁵ Fatih Kandemir. "Ekolojik Kuram Bağlamında Dinî Gelişim Psikolojisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (15 Aralık 2018), 1433-1456.

⁴⁶ Sayar, "Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları".

çıktığını söyler. Zira hazzı ertelemek hazzın cazibesini kaybettirir. Anlaşılacağı üzere post-modern bireylerde, bilhassa gençlerde hazza dönük yaşam tasavvurunun arkasındaki temel güdü belirsizlik, güvensizlik ve iğretlilik halidir. Bugün cazip olan şeyler yarın cazibesini kaybedebilir. O halde günü ve anı yaşamak (*carpe diem*) gerekir. Bu durumda birey uzun vadeli planlar yapmaktansa kısa vadeli olarak hazlarını yaşamaya çalışmalıdır. Arkadaşlıklar, ortaklıklar ve evliliklerin çabucak sonlandırılmasını sadece sadakat duygusunun azalmasıyla değil bu bağlamda da değerlendirmek gerekir. Çünkü ilişkilerin mantığı ölüm ayırana yani mezara kadar değil, fayda ve tatmin azalana kadardır. Bununla birlikte gençlerin genellikle özgürlük talebiyle güvenlik endişesi arasında sıkışmışlık yaşadığı görülmektedir. Bu sıkışmışlık halinin onları reel hayattaki risklerden kaçınarak sanal ilişkilere sığınmaya, hatta fiili cinsellik yerine porno film izleyerek tatmin olmaya doğru götürdüğü iddia edilmektedir.⁴⁷

Twenge günümüz gençlerini “ben nesli” diye isimlendirmektedir. Ona göre “ben nesli” bir yandan hoşgörülü, özgüvenli, açık fikirli ve hırslıyken diğer yandan sinik, depresif, yalnız ve kaygılıdır. Dahası günümüz dünyasında *normal* olmak her geçen gün daha zor bir hal almaktadır. Yapılan çalışmalar gençlerin normal ve dingin bir ruh halini yakalamakta zorlandığını teyit etmektedir. Beklentilerini yüksek tutan gençler hayatın gerçekleri karşısında bocalamaktadır.⁴⁸ Twenge’ye göre *ben neslinin* yükselen beklentilerinin kökeninde kendilerine aşırı odaklanmaları mevcuttur. Kuşkusuz bu odaklanmada gelenek ve dinî otoriteden kopuşu teşvik eden modernleşme ve post-modernleşme süreci ziyadesiyle etkilidir.⁴⁹ Hassaten vurgulamak gerekir ki post-modernite, varoluşsal kaygı ve hedonizm kısacasında egoist davranışları sürekli beslemektedir. Eğitim politikaları ve aile tutumları da bu sürece katkı sağlamaktadır. İş hayatları ve evlilikleri istedikleri gibi yürümeyen gençler bireysel arzularını sınırsızca doyuracakları mükemmel bir yaşam arzulamakta, ancak ne kadar çok şeye sahip olurlarsa olsunlar iç dünyalarında bir türlü huzur ve denge bulamamaktadırlar. Twenge’nin ifadesiyle bu durum genelde kalabalık içinde yalnızlık, duygu durum bozukluğu ve depresyonla sonuçlanmaktadır.⁵⁰ Gittikçe artan intihar oranlarını da bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Ben nesli kavramlaştırmasından sonra araştırmalarına devam eden Twenge 2000’li yıllardan sonra doğanları *i-nesli* olarak adlandırmıştır.⁵¹ Buradan hareketle sanal ilişkileri ön plana çıkararak, sürekli görünür olmayı isteyen yeni bir insan tipinden bahsetmek mümkündür. Bunlar ziyadesiyle *bencil, huzursuz, kaygılı, güvensiz, tüketici* ve *hazcıdır*. Harvey’a göre bu durum parçalanma, gelip geçicilik, kaotik değişim, kuralsızlık, belirsizlik, süreksizlik, melezeleşme ve çeşitliliğin kutsanmasıyla nesnellikliğini yitiren hakikatin bireysel

⁴⁷ Twenge, *İ-Nesli* çev. Okan Gündüz.

⁴⁸ Jean M. Twenge, *Ben Nesli*. çev. Esra Öztürk (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 11.

⁴⁹ Twenge, *Ben Nesli*. çev. Esra Öztürk, 72-73.

⁵⁰ Twenge, *Ben Nesli*. çev. Esra Öztürk, 152.

⁵¹ Twenge, *İ-Nesli* çev. Okan Gündüz.

özneelliğe terk edilmesinden kaynaklanmaktadır.⁵² Öyle ki artık bilimsel verilere bile kuşkuyla bakılmaktadır. Zira hakikat nereden bakarsan ona göre farklılaşan bir yapı kazanmıştır. Bir konuda farklı düşünen onlarca kişinin her biri eş zamanlı olarak haklı olabilmektedir. Bauman'ın ifadesiyle parçalanmış hakikat, akışkanlaşmış ve göreliliğe teslim olmuştur. Zamanın ruhunu temsil eden bu düşüncelerin bilhassa gençleri derinden etkilediğini görmekteyiz. Gençler kişisel bakış açılarını adeta hakikat söylemine dönüştürmekte, hatta kendi bakış açısına uymayan hususları çabucak reddetmektedir.⁵³

3. Gençlerde Dindarlık, Maneviyat ve Değerler

“Modernlikten post-modernliğe evrilme sürecinde günümüz gençleri acaba dindarlaşıyor mu yoksa dinden uzaklaşıyor mu?” sorusu kritik öneme sahiptir. Ancak bu soruya cevap verebilmek için elimizde yeterli veri mevcut değildir. Bununla birlikte yapılan bazı çalışmalar küçük de olsa bir fikir verebilir.

Öncelikle şu hususun altını çizmek gerekir: Dindarlaşmak ve dinden uzaklaşmak şeklinde ifade edilen ikili kategori ziyadesiyle genelleyci ve aldatıcıdır. Zira bu tür ayrımlar hem yeni dinsellikler ve din dışı maneviyatçılık gibi temel kategorilerin hem de kategoriler arasındaki ara formların görmezden gelinmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte sosyal bilimlerde genelleme yapmak konu hakkında konuşmayı kolaylaştırıcıdır. Çünkü genellemeler sürecin yönünü anlayarak öngörülerde bulunmaya zemin hazırlar.

Günümüz gençlerinin bir kısmı bireycilik ve hazcılıkla dindarlığı birleştirmeye çalışarak orta yolu bulma gayreti içindedir. Artık “hazcı dinsellik” ya da “hazcı maneviyatçılık” kavramlarından bahsedilmektedir. Bunu “saf bireysel dindarlık”, “kurumsal temeli gevşek maneviyatçılık”, “ahlakî temelleri zayıf dinsellik” olarak kavramlaştırmak da mümkündür.⁵⁴ Aslında tüm bu isimlendirmeler Weber'in *dünyaya dönük zahit* diye bahsettiği *Protestan dindarlık* kavramına oldukça yakındır.⁵⁵

Gençlerin büyük çoğunluğu, ölümün olduğu dünyada tehlikelerden uzak durarak (güvenlik arzusu) özgürce ve mutlu bir şekilde yaşamayı arzulamaktadır (hedonik özgürlük). Bu noktada onlar, toplumun ve kültürün beklentileri ile bireysel talepleri arasında sıkışmışlık, gerilim ve çatışma yaşayabilmektedir. Shayegan'ın kavramıyla bu durum *parçalanmış bakıştan* ibarettir⁵⁶. Shayegan'ın eserinin Türkçeye tercümesinde nefis bir kavramlaştırmayla *yaralı bilinç* ve *kültürel şizofreni* kavramları

⁵² Harvey, *PostModernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*, çev. Sungur Savran, 133.

⁵³ Zygmunt Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), 25.

⁵⁴ Asım Yapıcı, “Küreselleşen Dünyada Gençlik ve Gençlerde Dinî Hayat” (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 83-97.

⁵⁵ Weber, *The Sociology of Religion*, 166.

⁵⁶ Daryush Shayegan, *Le Regard Mutilé: Pays Traditionnels face à la Modernité* (Paris: Albin Michel, 1989).

ön plana getirilmiştir⁵⁷. Sosyal psikolojik terimlerle bunu *kimlik kargaşası* şeklinde ifade edebiliriz. Anlaşıldığı kadarıyla kaygan bir kimlik zemininde yaşamaya çalışan gençlerde aidiyet duygusu zayıflamakta, bireyselleşme, tüketim kültürü, heyecan, deneyim ve hazcılık sürekli artmaktadır. Bununla birlikte onlar sağlık, huzur ve güvenlik içinde yaşamayı istemektedir. Asıl çatışma da bu noktada ortaya çıkmaktadır.

ABD’de 1960’lardan itibaren hem genel anlamda toplumda hem de özellikle gençler arasında dindarlığın/dinselliğin arttığını gösteren yayınlar mevcuttur.⁵⁸ Türkiye’de ise 1980’lerden itibaren benzer bir eğilimin⁵⁹ olduğuna yönelik bulgular vardır.⁶⁰ Bu noktada sormak gerekir: Çağın ruhuna uygun bir şekilde bireysel ve hazcı olan gençler acaba gerçekten dindar mıdır? Kanaatimizce hazza dayalı bir yaşamla tüketim kültürünün bir parçası haline gelen gençler iç dünyalarındaki zenginliklere odaklanma güçlüğü çekmekte, neticede mekanik bir yaşamın sıradan bir dışlisine dönüşmektedir. Esasen böyle bir hayatın beraberinde getirdiği zorluklarla başa çıkmak isteyen gençler arasında din ve maneviyata yönelim oldukça belirgindir. İster geleneksel ve kurumsal bir din anlayışına dayansın ister dayanmasın, gençlerin yeni dinî hareketlere katılımları bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu anlamda gençlerin haz ve hız çağında, durup kendilerine odaklanabilmek için ya radikal dinî cemaatlere ya mistik-tasavvufi yapılara ya da saf maneviyatçı gruplara yöneldiği söylenebilir. Yine de *dindar gençler* arasında şimdilik geleneksel dinî yönelimlerin revaçta olduğunun altını çizmek gerekir. Ancak gençlerin geleneksel dindarlığı dedelerinin hatta babalarının dindarlığından daha farklıdır. Gençlerin Tanrı tasavvuru katı, otoriter ve cezalandırıcı değil, her halükarda affeden müşfik bir Tanrı’dır. Dindarlıkları da henüz geleneksel dinden kopmasa da her geçen gün daha fazla bireyselleşme eğilimi göstermektedir. Bu arada *dindar olmayan gençler* ya tamamen din dışı ya da inançlı fakat dine ilgisiz bir yaşamı tercih etmektedir. Her halükarda ister dindar ister maneviyatçı ister dine ilgisiz olsun, gençlerin din ve inançla ilişkisi yeni bir yapı ve muhteva kazanmaktadır.

Geleneksellikten moderniteye oradan da post-moderniteye evrilme sürecinde metafizikle bağı zayıflayan bireylerde bilinç daralması tezahür etmiştir. Bu daralma onlarda din ve dindarlık algısının değişmesine, ahlakî temelleri zayıf dinselikle filizlenmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle kurumsal din anlayışlarının eleştirildiği bu dönemde bireysel maneviyatçı eğilimler ön plana çıkmıştır.⁶¹ Dinî değerlerle bireysel değerler arasındaki sıkışmışlık yaşayan gençler tercihlerini bireysel

⁵⁷ Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç: Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni*, çev. Haldun Bayrı (İstanbul: Metis Yayınları, 1991).

⁵⁸ Charles Y. Glock, “Birleşik Devletlerde Dinsel Bir Uyanış Var mı?”, çev. Esen Sinanoğlu, ed. R. Boudon - P. Lazarsfeld, *Toplum Bilimleri Sözlüğü* (Ankara: UNUSCO Türkiye Milli Komisyonu, 1982), 53- 55.

⁵⁹ Asım Yapıcı, “Religious Life of Turkish Youth in the Process of Modernization and Secularization”, ed. Zuhul Ağlıkaya-Şahin vd., *Psychology of Religion in Turkey* (Leiden: Brill, 2015), 107-136.

⁶⁰

⁶¹ Yapıcı, “Küreselleşen Dünyada Gençlik ve Gençlerde Dinî Hayat”.

değerlerden yana kullanmaya başlamıştır.⁶² Dinin özgürlükleri kısıtlayan değil artıran, katı kurallar koyan değil insanî erdemleri geliştiren bir söylem içermesi gerektiği düşüncesi yaygınlaşmaya başlamıştır. Sosyologların “aidiyetsiz inanmak”, “evde din” ve “artan maneviyatçılık” gibi kavramlaştırmalarının 2000’den önce doğanları daha iyi tanımladığını, ancak 2000’den sonra doğanların dindar olmadığı gibi maneviyatçı da olmadığını söyleyen Twenge yeni gençlerin kutsalla ilişkisinin her geçen gün zayıfladığı, hatta ateistik eğilimlerin arttığı kanaatindedir. Bu durumu gerek ailelerin dine ilgisizliği, gerekse din adamlarının yeni nesli anlamada zorlanmasıyla izah eden Twenge hayati bir soru sormaktadır: İnternet ve sosyal medya mı gençleri dinden uzaklaştırmakta yoksa gençler dinden uzaklaştıkları için mi internet ve sosyal medyayı daha fazla kullanmaktadır?⁶³ Bu soruya sebep-sonuç ilişkisi üzerinden cevap verebilmek için henüz yeterli veriye sahip değiliz. Ancak gözlemler üzerinden internet ve sosyal medya meşguliyetinin pek çok şeyi dönüştürüp tükettiği gibi dini ilgi ve yönelimleri de değiştirip tükettiği söylenebilir.

Acaba Twenge’nin bahsettiği Amerikalı gençlerin milenyum öncesi ve sonrasında dinle ilişkisinin farklılaşması⁶⁴ Müslüman Türk gençliği için de geçerli midir? Başka bir deyişle 2000’li yıllarda Türkiye’de internet devriminin yaşanması ve bilhassa 2012’lerden sonra akıllı telefonların gündelik hayatın vazgeçilmezi haline gelmesi Müslüman Türk gençliğinin din algısını, dinî yaşayışını ve değerler sistemini nasıl etkilemiştir?

2000’li yıllarda yapılan araştırmaların bazılarında tespit edilmiştir ki gençlerin dindarlık anlayışı İslamî dünya görüşünden ve Müslümanlıktan kopuk olmamalıdır. Örneğin Yapıcı (2006a) tarafından yapılan bir çalışmada gençlerin, günümüz Müslümanlarını “inancını yaşamayan”, “ibadetleri düzenli yapmayan”, “bazen dindar bazen seküler olan”, “samimiyetsiz”, “riyakâr”, “gösteriş meraklısı”, “güvenilmez”, “bencil”, “menfaatçi” ve “ahlaki değerleri yitirmiş” şeklinde betimlemesi dikkat çekicidir⁶⁵. “*Kendim dâhil iyi bir Müslümanla hiç karşılaşmadım*” diyen gençlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Gençler, Müslümanlara attettikleri söz konusu olumsuz özellikleri *Allah sevgisi ve Allah korkusunun kişiliği ve davranışları güdüleyici bir faktör olmaktan çıkmasına bağlarken* bu durumu dönemin ruhuyla ilişkilendirmektedir. Gençlere göre Müslümanlar dünya ve ahiret, din ve ahlak, gelenek ve modernlik dengesini kurabilirse hem içsel (bireysel) hem de dışsal (toplumsal) anlamda huzuru yakalayabilir. Bu arada şu hususu hassaten anmak gerekir: Gençler İslam’ın çağa göre değil çağın İslam’a göre yorumlanmasını istemektedir. Zira yaşanan çağa göre İslam’ı anlamaya çalışmak İslam’ın

⁶² Asım Yapıcı, “Değerler Ve Dindarlık Algısında Değişim ve Süreklilik: Değerlerin Bireyselleşmesinden Bireysel Değerlere”, ed. Mustafa Ergün vd., *Öğretmenliğin Mesleki Değerleri ve Etik* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 57-90.

⁶³ Twenge, *İ-Nesli*, çev. Okan Gündüz.

⁶⁴ Twenge, *İ-Nesli*, çev. Okan Gündüz.

⁶⁵ Asım Yapıcı, “Algısal Açıdan Müslüman Kimliği ve Dindarlık”, ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* (Adana: Karahan Kitabevi, 2006), 206-258.

belirsizleşmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte onlar Türk toplumunda bu tür eğilimlerin artış gösterdiği kanaatindedir.

Yapıcı tarafından yapılan bir başka çalışmada tespit edilmiştir ki gençlere göre İslam dini Müslümanlardan gündelik hayatlarını Allah'ın taleplerine göre düzenleyip yaşamalarını ister.⁶⁶ Bu sebeple İslam denince Allah'ın bildirdiği emir ve yasaklara itaat ve teslimiyet akla gelmektedir. Bu ise bireyin kendi hürriyetini Allah'ın iradesine teslim ederek O'nun belirlediği emir ve yasaklar çerçevesinde hayatına yön ve düzen vermeye çalışmasıyla mümkündür. Gençlere göre ibadetlere devamlılık da itaat ve teslimiyet kapsamındadır. Bu anlamda gençlerin bazen genel bir ifadeyle ibadetlere, bazen de özel anlamda İslam'ın şartları olan namaz ve oruca atıf yaptığını görmekteyiz. Ancak namaz ve oruç başta olmak üzere vakte ve şekle bağlı ibadetlere yapılan vurgular iman ve teslimiyete yapılan vurgular kadar kuvvetli değildir. Çünkü modernleşme-sekülerleşme sürecinde ibadet davranışında belirgin bir zayıflama ortaya çıkmıştır. Ancak gençlerin ibadet etme düzeylerinde azalma görülse de bireysel bilincin dinî duyguyla teması devam etmektedir. Gençlerin zihninde İslam kavramının *huzur* ve *mutluluk kaynağı* olarak çağrışım yapması dikkat çekicidir. Bu ise teknolojik ilerlemelerle bireysel ve sosyal hayatı kolaylaştıran modern dünyanın insanı yalnızlaştırdığı, onu tatminsizlik ve mutsuzlukla karşı karşıya bıraktığı, buna karşın dinin bireye anlam ve huzur sağladığı şeklinde yorumlanabilir. Buradan hareketle Türk gençliği açısından dinin taşıdığı anlam ve değerler artarak devam ettiği söylenebilir. 1980-2009 yılları arasında gençlerin dinî hayatlarını konu edinen, örneklem sayısı 11786'ya ulaşan 23 farklı çalışmayı meta analitik bir değerlendirmeye tâbi tutan Yapıcı'nın tespitlerine göre özellikle 1990'lardan sonra namaz ve oruç başta olmak üzere gençlerin dinî yaşayışlarında sürekli bir artış görülmektedir. Gençlerin yaklaşık % 30'u namazlarını düzenli olarak kılmaya; yaklaşık % 70'i Ramazan ayında düzenli olarak oruç tutmaya gayret etmektedir⁶⁷. Bu arada belirtmek gerekir ki psikolojik, ekonomik ve sosyal sıkıntıları arttıkça gençlerin ibadet etme davranışı daha da artmaktadır. Gerek düzenli ibadet etme gerek ihtiyaç anında ibadetleri daha fazla yapma davranışı üniversiteli olmayan gençlere nispetle üniversiteliler arasında yaklaşık % 8 daha düşüktür. Bu bağlamda "yüksek tahsil ile dindarlık arasında ters yönlü bir ilişkiden bahsedilebilir mi?" sorusu gündeme gelebilir. Yapılan çalışmalarda seküler alanlarda yüksek tahsil yapmanın genel anlamda dindarlık, özelde dinî inanç ve ibadetler üzerinde olumsuz etki yaptığını⁶⁸ yönelik bulgular mevcuttur.⁶⁹ Çünkü gençlerin akademik bilgi birikimine bağlı olarak düşünce yapıları da irrasyonalden rasyonaliteye doğru değişime uğramaktadır. Esasen bu

⁶⁶ Asım Yapıcı, "Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinin Anlam Dünyasında Dinin Yeri: Çukurova Üniversitesi Örneği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Haziran 2009), 1-37.

⁶⁷ Asım Yapıcı vd., "Öğretmen Adaylarının Değer Yönelimleri", *ESOSDER: Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 11/42 (Temmuz 2012), 129-151.

⁶⁸ Michael Argyle - Benjamin Beit-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion* (London: Kegan Paul, 1975).

⁶⁹ Asım Yapıcı, "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Mart 2006), 66-116.

özelliğinden dolayı eğitim, özellikle de üniversite tahsili, yüksek düzeyde sekülerleştirme potansiyeli taşımaktadır. Kirman'ın da (2014) vurguladığı üzere Türk modernleşme sürecinde bu potansiyel açıkça kendini hissettirmiştir.⁷⁰ Kuşkusuz bu süreci besleyen daha farklı nedenler de söz konusudur. Seküler eğitim veren fakülte ve bölümlerde zaman zaman din ile bilimin karşı karşıya getirilmesi, yükseköğrenim sürecinin beraberine getirdiği sorgulayıcı akademik zihinsel yapıyla dinin eleştirel bir tarzda değerlendirilmesi, üniversite sürecinde öğrencilerin göreceli olarak bireyselleşmeye başlaması ve özgürleşmesi bu bağlamda değerlendirilebilir. Özellikle eğitim sisteminin pozitivist yapısının bilinç ile inanç arasındaki bağı zayıflatıcı bir fonksiyon üstlendiği de ileri sürülebilir. Nitekim eğitim düzeyi artan bireyler arasında dine mesafeli durma, ibadetlere fazla rağbet etmeme, ateistik eğilimler ve din değiştirme oranının fazla çıkması⁷¹ genel anlamda modernite ve sekülerizmin geleneği sorgulayıcı, hatta dışlayıcı tutumunun yansıması olarak kabul edilebilir.⁷² Dolayısıyla yüksek tahsille birlikte gençler arasında "geleneksel", "kurumsal", "dogmatik" ve "fanatik" dinsel yönelimlerin azaldığı, körü körüne inançtan tahkiki ve şuurlu dindarlıklara yönelimin arttığı⁷³ da ileri sürülmektedir.⁷⁴

Yapılan tartışmalar mahfuz tutulmak kaydıyla şunu söylemek mümkündür: Her ne kadar tahsil süreci dinî ilgi ve eğilimleri zayıflatsa da, 1980'li yıllarda başlayan 2000'li yılların sonuna kadar artarak devam eden bir şekilde gençlerin dinî yönelim ve yaşantısında fark edilebilir bir yükseliş izlenmektedir. Kuşkusuz Türkiye'de üniversite sayısının çoğalması, kentleşmenin artması, uygulanan eğitim politikaları ve kır kökenli gençlerin yüksek tahsil imkânı bulması söz konusu yükselişte etkilidir. Ancak ABD'de 1960'larda ortaya çıkan yeniden dine ve maneviyata dönüş eğiliminin yaklaşık 30 yıl sonra Türkiye'de kendisini hissettirdiğini vurgulamak gerekir. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan Türkiye'de Dini Hayat Araştırması'ndan elde edilen bulgular da gençler dâhil tüm yaş gruplarında dindarlığın arttığını teyit edici mahiyettedir. Dinsellikte göreceli artışı, risk toplumunda bireyin kendini koruma güdüsüyle⁷⁵ ifade etmek mümkündür.⁷⁶

Türk toplumunun değer tercihlerindeki farklılaşmayı 2010 öncesi ve sonrası üzerinden değerlendirmek ilginç sonuçlar verebilir. 2010 öncesi birkaç araştırmayı örnek verecek olursak Başaran'ın çalışmasında üniversiteli gençlerin "ahiret

⁷⁰ Mehmet Ali Kirman, "Din ve Eğlence Kültürü: KSÜ İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Mezuniyet Gecesi Hakkında Sosyolojik Bir Değerlendirme", ed. Mehmet Ali Kirman - Abdullah Özbolat, *Kültür ve Din* (Adana: Karahan Kitabevi, 2014), 97-121.

⁷¹ Darren E. Sherkat - Christopher. G. Ellison, Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar, çev. İhsan Çapcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (Nisan 2004), 225-262.

⁷² Yapıcı, "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi".

⁷³ Benjamin Beit-Hallahmi - Michael Argyle, *The Psychology Of Religious Behaviour, Belief And Experience* (London - New York: Routledge, 1997).

⁷⁴ Argyle - Beit-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion*.

⁷⁵ Zygmunt Bauman, *Cemaatler: Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*, çev. Nurdan Sosyal (İstanbul: Say Yayınları, 2016).

⁷⁶ Ulrich Beck, *Risk Toplumunu: Başka Bir Modernleşmeye Doğru*, çev. Kasım Özdoğan - Bülent Doğan (İstanbul: İthaki Yayınları, 2011).

mutluluğunu”⁷⁷, Arda’nın (1993) çalışmasında ise “ölümden sonra mutlu olmayı” amaç değer olarak benimsedikleri tespit edilmiştir.⁷⁸ “Rokeach Değerler Skalası” kullanılarak gerçekleştirilen her iki araştırmanın bulguları göstermektedir ki, bireyin dünyevî yaşantısına dinî bir motivasyon sağlayan, bu hâliyle bizzat dinî-dünya görüşünün oluşumunu destekleyen dinî değerler, seküler okullarda eğitim gören öğrenciler tarafından da belli oranda benimsenmektedir. “Schwartz Bireysel Değerler Skalası” kullanılarak yapılan araştırmalara gelince Kuşdil ve Kâğıtçıbaşı’nın (2000) öğretmenler üzerinde yürüttükleri bir çalışmada dindarlık ile “geleneksellik”, “güvenlik” ve “uyuma/itaat” arasında pozitif; “evrensellik”, “özyönelim”, “uyarılım” ve “hazcılık” arasında negatif ilişki tespit edilmiştir.⁷⁹ Mehmedoğlu’nun (2006) üniversiteli gençler üzerinde yapmış olduğu çalışmanın bulguları da bu yöndedir. Bu tespitler Müslüman Türk toplumu için normal ve beklendiği sonuçlardır.⁸⁰ Ancak genellikle 2010’dan sonra yapılan çalışmalarda daha farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Bu çalışmalar dinsel hayatta gözlenen artışın ahlak ve değer konusunda yaşanmadığını ortaya koymaktadır. Örneğin Yapıcı, Kutlu ve Bilican (2012) bulgularına göre üniversiteli gençlerde hem geleneksel ve dinî değerler hem de uyarılım ve cinsellik merkezli hazcılık değerleri yükseliş eğilimindedir.⁸¹ Acar, Akar ve Baykara-Acar (2016) öğrencilerin gelir düzeyi arttıkça hazcılığın anlamlı biçimde yükseldiğini⁸²; Polat ve Çalışkan (2013) ise öğrencilerin gelir düzeyi yükseldikçe geleneksel ve toplumsal tabanlı değerlerin azaldığını saptamıştır.⁸³ Bu bulgular gelir düzeyine paralel olarak hazcı ve tüketici sosyal bir yapıya doğru evrilme gerçekleştiğini gösterir mahiyettedir. Özbolat (2012) nitel olarak planladığı çalışmasında orta sınıf dindarların tüketime eklemlendiklerini ve hayatın anlamını tüketimde bulduklarını tespit etmiştir.⁸⁴ Modern dünyada konumlanmanın ve sosyal statünün göstergesi olan tüketim aynı zamanda mutluluğun da anahtarı kabul edilmektedir. Çünkü onlar paraya ulaşmakla mutluluğa ulaşmak arasında doğrudan ilişki kurmaktadır.

⁷⁷ Fatma Başaran, “Üniversite Eğitim Süresi İçerisinde Öğrencilerin Değer Tercih Sıralamalarında Değişme”, ed. Rüyeyda Bayraktar - İhsan Dağ, VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları (Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1993), 49-58.

⁷⁸ Berna Arda, “Tıp Öğrencilerinin Meslek Seçme Motivasyonları ve Değer Sistemleri Konusunda Bir Durum Değerlendirmesi”, ed. Rüyeyda Bayraktar - İhsan Dağ, VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları (Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1993), 59-64.

⁷⁹ M. Ersin Kuşdil - Çiğdem Kâğıtçıbaşı, “Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwartz’ın Değer Kuramı”, *Türk Psikoloji Dergisi* 15/45 (2000), 59-76.

⁸⁰ Ali Ulvi Mehmedoğlu, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri ve Dindarlık-Değer İlişkisi: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Örneği”, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (2006), 133-167.

⁸¹ Yapıcı vd., “Öğretmen Adaylarının Değer Yönelimleri”.

⁸² Hakan Acar vd., “Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Değer Yönelimleri”, *Kastamonu Eğitim Dergisi* 24/1 (2016), 97-118.

⁸³ Seyat Polat - Muhittin Çalışkan, “Ortaokul Öğrencilerinin Değer Yönelimlerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 26/2 (2013), 387-404.

⁸⁴ Abdullah Özbolat, “Postmodern Perspektifte Tüketimin Toplumsal Anlamına Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2012), 117-129.

Coşkun'un (2017) İlahiyat Fakültesi DKAB öğretmen adayları üzerinde yürüttüğü araştırması dikkat çekicidir. Bu çalışmanın bulgularına göre yüksek seviyede din öğretimi gören kız öğrenciler "başarı", "uyarılım" ve "hazcılık" değerlerinde erkeklerden anlamlı düzeyde farklılaşmıştır.⁸⁵ Söz konusu her üç değer post-modernitenin dayattığı insan tipinin olmazsa olmaz ilkeleri arasındadır. Bu da post-moderniteye eklenmesiyle birlikte dindarlıktan dinselliğe doğru bir evrilmenin başladığı şeklinde yorumlanabilir.⁸⁶ Güngör, Ekşi ve Arıcak'ın (2012) yürüttükleri çalışmada tespit edilmiştir ki, erkekler "hazcılık", kadınlar ise "öz denetim" boyutunda anlamlı derecede farklılaşmıştır. Keza kadınların "yardımseverlik", "uyum" ve "güvenlik" değerlerini daha fazla benimsediği tespit edilmiştir.⁸⁷ Şahin-Fırat ve Açıköz (2012) öğretmenlerin değer sistemlerini inceledikleri araştırmalarında kadın öğretmenlerin "başarı", "hazcılık", "evrensellik", "geleneksellik" ve "güvenlik" değerlerine erkek öğretmenlerden daha çok önem verdikleri bulunmuştur.⁸⁸ Kadınlar hem "geleneksellik" değerini hem de bunun tam karşısında yer alan "hazcılık" değerini daha çok benimsemektedir. Burada vurgulamak gerekir ki "güvenlik" değeriyle "hazcılık" değeri birbiriyle uyumlu değildir. Bu sonuçlar gençler arasında ciddi bir değer karmaşasının yaşandığını göstermektedir. Yıldız ve Kapu'nun (2011) çalışmalarında da "güvenlik" en fazla tercih edilen değerler arasındadır.⁸⁹ "Güvenlik" değerinin bu kadar ön plana çıkması post-modernite sürecinde tezahür eden tasarımsal risklerin emniyetsiz bir dünyada insanların güvenlik arayışını yansıtmaktadır. Bahçeşehir Üniversitesi'nin Dünya Değerler Araştırması kapsamında gerçekleştirdiği "Türkiye Değerler Atlası"ndaki (2012) bulgulara göre; Türkiye dünyanın en dindar ülkeleri arasında yer aldığı halde insanların birbirine güvenmeleri noktasında alt sıralarda yer almaktadır.⁹⁰ Bahsedilen araştırmadan elde edilen bulgular göstermektedir ki Türkiye'de ortalama her on kişiden biri diğer insanlara güvenmektedir. Bu sonuçlar güvenlik değerinin neden fazlaca vurgulandığını izah eder mahiyettedir. Keza Akkaya'nın (2013) büyük şehirlerde ikamet edenlerin güvenli ve konforlu bir hayatı özgürce yaşamak istediklerini bulguladığı araştırmasını bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.⁹¹

⁸⁵ Mehmet Kamil Coşkun, "Din kültürü ve ahlâk bilgisi öğretmen adaylarının değer yönelimleri: İlahiyat-DKAB karşılaştırması", *ANEMON: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2017), 507-516.

⁸⁶ Asım Yapıcı - Tuğrul Yürük. "Yüksek Din Öğretimi Öğrencilerinin Değer Tercih Sıralamaları: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Kasım 2015), 1-18.

⁸⁷ İbrahim Halil Güngör vd., "Genç Yetişkinlerde Değer Tercihlerinin Narsistik Kişilik Özellikleri Yordaması", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 12/2 (2012), 1271-1290.

⁸⁸ Necla Şahin-Fırat - Kemal Açıköz, "Bazı Değişkenler Açısından Öğretmenlerin Değer Sistemleri", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 43 (2012), 422-435.

⁸⁹ Sebahattin Yıldız - Hüsnü Kapu, "Üniversite Öğrencilerinin Bireysel Değerleri ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki İlişki: Kafkas Üniversitesi'nde Bir Araştırma", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/3 (2012), 39-66.

⁹⁰ Bahçeşehir Üniversitesi (BAU), "Türkiye Değerler Atlası" (Erişim 4 Kasım 2020).

⁹¹ Nevin Akkaya, "Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Değer Tercihleri: DEU Buca Eğitim Fakültesi Örneği", *TSA/Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2013), 69-82.

Keskin ve Sağlam'ın (2014) araştırmasına göre sınıf öğretmeni adaylarının insanî değerlere ilişkin görüşleri cinsiyetlerine göre farklılaşmıştır. Ulaşılan bulgular göstermektedir ki kadınlar erkeklere nispetle "entelektüellik", "maneviyat" ve "özgürlük" değerlerine daha çok önem vermektedir.⁹² Sosyal çevrenin baskısı olmadan, dilediği gibi bir yaşamı öncelleyen özgürlük değeri ile kutsal ve metafizik duygulardan beslenen maneviyat değeri yan yana yürümektedir. "İnanacağım ve özgürce yaşayacağım" şeklinde özetleyebileceğimiz bu sonuç Doğululuk ile Batıllık arasında sıkışmışlıktan kaynaklanan kültürel şizofreniyi ve bundan mülhem kimlik karmaşasını izhar etmektedir.

SEKAM (2013) tarafından Türkiye genelinde yapılan bir gençlik araştırmasının bulgularına göre gençler arasında "çocuk yapmak için evlenmek şart değil" diyenler olduğu gibi "bir kızla bir erkek aynı evde kalmaz" diyenlere de rastlanmaktadır.⁹³ Gençler, inanç ve kabulleriyle, tutum ve tavırlarıyla, eylem ve davranışlarıyla ara bir konumdadır. Bunun ise hem ferdi kimlik ve kişiliği, hem de toplumsal değerler, uyum ve denge açısından oldukça önemli problemler yumağına işaret ettiği açıktır. Yine aynı çalışmada ateistler dâhil farklı ideolojik ve dinî kimliğe mensup gençlerin ortalama % 95 oranında Allah'ın varlığına inandıkları, hatta kendilerini ateist olarak niteleyenlerin % 13'ünün namaz kıldığı, bununla birlikte kendisini İslâmcı olarak isimlendirenlerin % 17,8'inin, Müslüman olarak niteleyenlerin ise % 25,6'sının hiç namaz kılmadığı tespit edilmiştir. Benzer durum, Cuma namazı kılma ve Oruç tutmada da karşımıza çıkmaktadır. Bahçeşehir Üniversitesi "Türkiye Değerler Araştırması"na (2012) göre Avrupa'nın, hatta dünyanın en dindar toplumları arasında yer alan Müslüman Türk toplumunun dini/İslam'ı bu dünyayla değil, ölümden sonrasında ilişkilendirdiği tespit edilmiştir. Bunun anlamı şudur: Din dünyayı organize etmemekte, dünya seküler kurullarla yaşanmakta, ancak ahiret için dinî yaşantı vazgeçilmez kabul edilmektedir.⁹⁴

Ayrıca eğitim ve gelir düzeyi yükseldikçe dinî, geleneksel ve toplumsal değerlerin gerilemeye başladığı⁹⁵ veya tercih edilme sıklığının azaldığını⁹⁶ gösteren veriler de mevcuttur.⁹⁷ Tüm bu araştırma sonuçları göstermektedir ki din, maneviyat, hazcılık ve güvenlik arasında sıkışmış olan bireyler kimlik (aidiyet) krizi yaşamaktadır. Bu krizden en çok etkilenenler ise gençlerdir.

⁹² Ummuhan Keskin - Halil İbrahim Sağlam, "Sınıf Öğretmeni Adaylarının İnsanî Değerlere Sahip Olma Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Sakarya University Journal of Education* 4/1 (28 Mart 2014), 81-101.

⁹³ SEKAM, *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri* (İstanbul: SEKAM Yayınları, 2013).

⁹⁴ BAU, "Türkiye Değerler Atlası".

⁹⁵ Asım Yapıcı, "Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinde Dinî Hayat: Meta-Analitik Bir Değerlendirme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Haziran 2012), 1-40.

⁹⁶ Yapıcı - Yürük, "Yüksek Din Öğretimi Öğrencilerinin Değer Tercih Sıralamaları: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği", 1-18.

⁹⁷ Polat - Çalışkan, "Ortaokul Öğrencilerinin Değer Yönelimlerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", 387-404.

Araştırma ve Yöntem

Bu araştırma “günümüz gençlerinin din ve dindarlık algısı nedir?” sorusuna cevap aramaktadır. Bu bağlamda gençlerin yaşadıkları dinî şüphelerle birlikte din ve inanca yönelik tutumları da tespiti için çalışılacaktır. Çalışmanın amacı modernlikten post-modernliğe doğru evrilen dünyada Müslüman Türk gençlerinin anlam dünyasında dinin yerini belirlemektir.

Nitel bir desene sahip olan bu çalışmada veriler iki şekilde toplanmıştır. Birincisi araştırmacının meslek hayatı boyunca bilhassa 2005-2020 yılları arasında edindiği izlenimler, gözlemler, duyular ve sohbet ortamında bizzat şahit olduğu sorular ve açıklamalardır. Bunların bir kısmı dinî şüphe içerirken bir kısmı gençlerin gündelik dinî hayatını tasvire yöneliktir. İkincisi çocuklarının dinî eğilimlerinden rahatsızlık duyan ebeveynlerin araştırmacıyla paylaştığı iddia ve söylemlerdir. Anne-babaların dile getirdiği bu tür iddia ve söylemler temelde bir destek arayışı hatta yardım çağlığı olarak değerlendirilebilir. Ebeveynlerin bazıları çocuklarından duydukları din karşıtı ya da dinî şüphe içeren ifadeler ve sorulara nasıl cevap vermeleri gerektiği hususunda bilgilenecek isterken bazıları da uygun bir ortamda gençlerle araştırmacıyı bir araya getirerek yüz yüze sohbet ortamı hazırlamaya gayret etmiştir. Bu çerçevede gerçekleştirilen katılımlı gözlem ve görüşmelerden elde edilen veriler daha sonra kayıt altına alınmıştır. Gençlerin inanç esaslarına bakışı, dinî hayatları, din algıları, dinî şüpheleri, dinî kaygıları, dua ve ibadet davranışlarıyla ilgili 378 ifade not alınmıştır. İnanç, ibadet, kaygı, şüphe ve inkâr içeren ifade ve söylemlerden 143’ü kümeleme ile tasnif edilince muhteva itibarıyla az ya da çok birbirinden farklılaşan 67 söylem/ifade ortaya çıkmıştır⁹⁸. Bu söylemlerden/ifadelerden en çok dikkat çekenler öncelenmiş, diğerlerine *benzer*

⁹⁸ Katılımlı gözlem ve görüşme yapılan öğrenciler kodlanırken “G” harfi kullanılmıştır. G1: Kız, Eğitim Fak., İngilizce Öğrt.; G2: Erkek, Su Ürünleri Fak.; G3: Kız, Fen Edebiyat Fak., Biyoloji; G4: Kız, Ziraat Fak.; G5: Erkek, İİBF, İşletme; G6: Kız, Fen Edebiyat, Psikoloji; G7: Erkek, Fen Edebiyat, Fizik; G8:Kız, Mimarlık-Mühendislik Fak.; G9: Kız, Su Ürünleri Fak.; G10: Kız, MYO; G11: Kız, Eğitim Fak. PDR; G12:Kız, Eğitim Fak. Sınıf Öğrt.; G13: Erkek, Ziraat Fak.; G14: Erkek, İlahiyat Fak.; G15: Kız, Eğitim Fakültesi, Fransızca Öğrt.; G16: Erkek Eğitim Fak. İngilizce Öğrt.; G17: Kız, İletişim Fak.; G18: Erkek, Lise Öğrencisi; G19: Kız, Eğitim Fak. Sınıf Öğr.; G20: Kız, Eğitim Fak. Felsefe Grubu Öğr.; G21: Kız, Tıp Fak.; G22: Kız, Hukuk Fak.; G23: Erkek, Mimarlık-Mühendislik Fak (Babasının İfadesi); G25: Erkek, Eğitim Fak. Sınıf Öğrt.; G26: Erkek, Fen Edebiyat, Türk Dili ve Edebiyatı; G27: Kız, Sağlık MYO; G29: Erkek, Tıp Fak (Babasının İfadesi); G30: Erkek, Eğitim Fak. İngilizce Öğrt.; G32: Kız, Ziraat Fak.; G33, Erkek, Mimarlık Mühendislik; G34: Erkek, Eğitim Fak., İngilizce Öğrt.; G35: Erkek, Eğitim Fak., Felsefe Grubu Öğrt.; G35: Erkek, Hukuk Fak.; G36: Erkek, Ziraat Fak.; G37: Erkek, İlahiyat Fak.; G38: Erkek, Tıp Fak.; G39: Erkek, Eğitim Fak. Sınıf Öğrt.; G40: Kız, Hukuk Fak.; G41: Erkek, Mimarlık Mühendislik Fak.; G42: Kız, İlahiyat Fak.; G43: Kız, İlahiyat Fak.; G45: Erkek, Eğitim Fak. Fransızca Öğrt.; G46: Kız, Fen Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı; G47: Erkek, Eğitim Fak. İngilizce Öğrt.; G48: Kız, İlahiyat Fak.; G49: Erkek, İlahiyat Fak.; G50: Erkek, Eğitim Fak. Sınıf Öğrt.; G51: Kız, Eğitim Fak. İngilizce Öğrt.; G52: Erkek, İİBF, İşletme; G53: Kız, İlahiyat Fak.; G54: Erkek, İlahiyat Fak.; G55: Erkek, Fen Edebiyat Fak., Matematik Öğr.; G56: Erkek, Eğitim Fak. Felsefe Grubu Öğrt.; G57: Kız, Fen Edebiyat Fak., Psikoloji; G58: Kız, İlahiyat Fak.; G59: Erkek, Ziraat Fak.; G60: Erkek, İİBF, Maliye; G61: Kız, Tıp Fak.; G62: Erkek, Eğitim Fak. Sınıf Öğrt.; G63: Erkek, Ziraat Fak.; G64: Erkek, Eğitim Fak. Sınıf Öğrt.; G65: Kız, Mimarlık Mühendislik Fak.; G66: Erkek, Hukuk Fak.; G67: Kız, Eğitim Fak. İngilizce Öğrt.

ifadeler şeklinde atıf yapılmıştır. Araştırmamız inanç, ibadet, şüphe ve inkâr içeren söylemlerle sınırlı olduğu için selevi dinî gruplara, tarikatlara ve cemaatlere yönelen gençlerin yorum ve açıklamaları kapsam dışı bırakılmıştır. Elde edilen veriler betimsel analiz ve içerik analizi teknikleriyle çözümlenmiş, anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır.

Bulgular ve Tespitler

1. Gençlerde Dinî Şüpheler

İster inançlı olsun ister kendisini deist veya ateist olarak tanımlasın, gençlerde dinî şüphe ve arayışlar belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Gençlerin dinî şüpheleri üç grupta ele alınabilir:

a. İnanç Esaslarıyla İlgili Şüpheler

Doğrudan inanç esaslarıyla ilişkili şüpheler bilinen ve aşına olunan iddia ve söylemlere dayanmaktadır. Örneğin “Allah’ın ibadete ihtiyacı mı var, yoksa Allah narsist bir varlık mı? Neden ibadet etmek zorundayız?” (G1; G5) şeklinde soru formatında dile getirilen şüpheler bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu ifade biçimi kısmen ibadetin maksadını sorgulamaya yönelik olsa da temelde Allah’ın varlığını sorgulayıcıdır. Keza “Allah’ın her şeye gücü yetiyorsa benim günah işlememe neden engel olmuyor?” (G1; G2; G18) ve “Allah, ufacık çocuklara yapılan taciz ve tecavüzlere neden izin veriyor?” (G1; G2) sorularında da kadir-i mutlak olarak tanımlanan varlığın iyi bir varlık olup olmadığı sorgulanmaktadır. Teodise probleminin ön plana çıktığı bu ifadeler Allah’ın sadece kadir-i mutlak değil, aynı zamanda mutlak iyi olmasını, dahası bu iyilik durumunun da bireyin hayatına iyilik ve güzellik olarak yansması gerektiğini vurgulamaktadır.

“Kadınlar Kur’an’da neden ikinci planda?” (G6), “Sanki Kur’an erkekler tarafından yazılmış bir kitap” (G6; G22) ve “Adana gibi, Mersin gibi sıcak yörelerde erkekler tiril tiril giyinsin, kadınlar başörtüsü ve tesettüre mahkûm olsun. Allah hep erkekleri düşünüyor herhalde” (G19). Özellikle kızlar tarafından dillendirilen bu eleştiriler dinin ataerkil bir söylem ile erkeği yücelttiği, kadınları ikincilleştirdiği iddiası üstüne kuruludur. Böyle düşünenlere göre kadın bedeninin cinsel obje haline getirilmesi, sıcakta başörtüsü ve tesettür zorunluluğu, Allah’ın erkekleri koruduğu ya da Kur’an’ın erkekler tarafından yazıldığı şüphelerini ön plana çıkarmaktadır.

“Kur’an’da Hızır’ın küçücük bir çocuğu öldürdüğünden bahsediliyor, ileride anne-babasına asi olacakmış diye. Ben bu işin içinden çıkamıyorum. İleride anne-babaya asi olacağı kesinse kişinin günah işlemesi söz konusu olamaz. Yazılan bir senaryoyu oynuyoruz demektir. İradem askıya alınmıştır. Zina etsem, içki içsem, haram yesem, dinden çıksam, bunların hepsi önceden yazılıysa ben neden sorumlu oluyorum. Hızır küçük çocuğu öldürüyor. Eğer ileride anne-babasına asi olacağı kesin değilse neden öldürüyor? Anne-babasına asi olan niye öldürülür, bu da ayrı bir konu! Bunları öğrendikçe her geçen gün

dinden uzaklaşıyorum” (G35). Dikkat edilecek olursa burada bir Kur’an kıssasına rasyonel bir itiraz yapılmakta ve Cebrî kader anlayışı üzerinden küçücük bir çocuğun öldürülmesi eleştirilmektedir. Üstelik bu eleştiri kutsal kitap üzerinden Tanrı’ya ve dine yönelmekte, nihayetinde ateizme giden yolu tesviye eden deizme kadar uzanmaktadır.

“Ben bir şizofrenim. Her şey altüst oldu hayatımda. Ben Allah’a inanıyordum önceleri, hâlâ da inanmak istiyorum. Sadece şunu merak ediyorum: Benim gibi hayalleri olan genç bir kıza o Allah böyle bir musibeti nasıl verir? Herkes bu senin kaderin diyor. Allah beni imtihan ediyormuş. Ben böyle imtihan edilmek istemiyorum. Millet gülsün, eğlensin, kocasını koluna takıp gezsin, ben acılarımınla yaşayayım. Niye ben. Hatta niye başkası” (G32). Burada yine kötülük problemi bağlamında kader algısının eleştirildiği bir görüşle karşı karşıyayız. Şizofren bir genç kız, yaşadığı derin ruhsal krizi doğrudan Allah’a bağlamakta, sosyal çevresinin dinî kültürden mülhem “kader” ve “imtihan” gibi kavramlara atıfla yaptığı açıklamaları reddetmektedir. Yine burada teolojik olarak kötülük problemi, psikolojik olarak yoksunluk ve kavgacı başa çıkma stratejisi belirgindir. Kısmen zayıflasa da hâlâ inancını korumaya çalışan şizofren genç şunu söylemektedir: Geleneksel dinî kültürün dili beni rahatlatmıyor.

“Bilim ve din karşı karşıya gelince dinin bütün iddiaları çöküyor. İnanmak için gözünüzü kapatacaksınız” (G29). Bilimsel yaklaşım, rasyonel düşünce ve sekülerizmin etkilerinin açıkça hissedildiği bu görüş bilimci ateistler tarafından sıklıkla gündeme getirilmektedir. İnanmak için gözün kapalı olması yani bilimin söylediklerine karşı duyu organlarını kapatmak Comte ve Freud başta olmak üzere pek çok bilim adamı ve düşünürün bilim geliştikçe din ortadan kalkacaktır görüşüne benzemektedir.

b. Dinin Fikhî Boyutuna Yönelik Şüpheler

İslam dininin modern hayata ve yeni insanın ihtiyaçlarına cevap verip vermediği sıklıkla sorgulanmaktadır. Bu bağlamda *“İslam hayata uyan bir din mi? Bu konuda kuşkularım var” (G4; G7; G23) şeklinde ifade edilen genel bir söylemin sıklıkla gündeme geldiğini görmekteyiz.*

“Çocuk yaşta evliliklere izin veriliyormuş İslam’da. Cinselliği bile bilmeyen kız çocuğuna yapılan zulüm değil midir?” (G11). Zaman zaman farklı TV kanallarında, genellikle sosyal medyada tartışılan bu konu öğrenciler tarafından sıklıkla eleştirilen hususların başında gelmektedir. Keza “Hz. Muhammed 9 yaşında bir çocukla evlenmiş. Daha sonra bu çocuk büyüyünce, genç ve güzel kadınlarla evlenmek isteyen Peygambere ‘Allah senin cinsel arzularını tatmin için mi ayet gönderiyor’ demiş. Bunları bilen kafası karışmasın da ne yapsın.” (G21) şeklindeki ifadede bir yandan çocuk yaştaki evlilik eleştirilirken diğer yandan bizzat Hz. Peygamber üzerinden vahyin doğasına tenkit geldiğini görmekteyiz.

“İnsanın nişanlısıyla, sevgilisiyle el ele tutuşması ve gezmesi neden haram olsun? Bunun mantığını anlamıyorum. Annem gibi görücü usulüyle evlenecek değilim.

Evleneceğim kişiyi tanımak isterim, gezerim, dolaşırım, duygu ve düşüncelerimiz uyuşmazsa evlenmeden bitiririm. Rastgele evlenip hayatımı zindan etmek istemem” (G27). Bir kız öğrenci tarafından dile getirilen bu görüşe benzeyen pek çok ifade ile karşılaşmak mümkündür (G4; G6; G19). Bu görüş hem eleştiri hem de şüphe içermektedir. Eleştiri içermektedir çünkü geleneksel din algısının, bu bağlamda fikhın yeni insanın konumuna, ihtiyaçlarına ve hayat anlayışına cevap veremediği üstüne kuruludur. Şüphe içermektedir çünkü eğer bizzat din bunu söylüyorsa din ile yeni insan arasında uyumsuzluk var demektir. Her hâlükârda yeni insanın hayata bakışıyla geleneksel din algısı çatışmakta, bu da gençler arasında önce şüphelerin oluşmasına daha sonra din dışı eğilimlere zemin hazırlamaktadır.

“Başkasına zarar vermediği sürece içki içmenin haram olmasını anlamakta zorlanıyorum” (G16) ve “Bira insanı sarhoş etmiyor. Sarhoş etmeyen şey, neden haram acaba?” (G34) şeklinde dinin içkiye yönelik tavrının eleştirildiği görülmektedir. Genellikle erkek öğrenciler tarafından dile getirilen bu tür sorgulamalar, gençlerin arzularıyla dinî yasaklar arasında bilişsel çelişki yaşadıklarını göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla gençler bilişsel çelişkilerini din dışı yaklaşımları tercih ile çözmeye çalışmaktadır.

“Bankadan faizle kredi almadan ev almak, araba almak hayal. Faiz haram olduğu için devlet memurları ömür boyu kira öder, ev sahibi olamaz. Bunun adil olduğunu düşünmüyorum” (G16). “Faizli krediyle ev almak haramsa fakirler cennette ev sahibi olur, dünyada kiracı”. (G25) “Otomobil almak istiyorum, vasat cinsten. Para biriktirerek alayım desem imkânsız neredeyse. Kredi çekeyim diyorum, günah çıkıyor karşıma, kıvraniyoruz resmen.” (G26) Bu tür ifadelerden anlaşılmaktadır ki gençler ev ve araba sahibi olmak istemekte, uzun vadeli banka kredileriyle hedeflerine ulaşmaya çalışmakta, ancak dinde faizin haram olması nedeniyle psikolojik gerilim yaşamaktadırlar. “Geçenlerde bir arkadaşım, ‘dinde faiz ile riba birbirinden farklı. Haram olan faiz değil, ribadır’ dedi. Müftülüğe gittim, sordum, ‘yok öyle şey, riba faizdir, faiz ribadır’ dediler.” (G13) Anlaşıldığı kadarıyla bu ifadenin sahibi kendisine bir çıkış yolu aramakta, bu bağlamda konu ile ilgili elinden geldiğince araştırma yapmaktadır. Yaşanan zorluğu en iyi ifade eden cümlelerden birisi şudur: “Müslümanlar kendi kurmadıkları dünyada Müslümanca yaşamaya çalışıyor. Ayağımızı örtsek başımız açık kalıyor, başımızı örtsek dizimiz dışarda. Çözüm arıyoruz bulamıyoruz” (G14). Genç bir erkeğe ait olan bu ifade modern, hatta post-modern dünyada insanın inançlarıyla yaşamalarının güçlüğüne dikkat çekmektedir. Esasen bu güçlük gençleri ya dinî emirleri uygulayarak arzu ve hedeflerini ötelemeye ya arzu ve hedeflerini ön plana çıkararak dinî hassasiyetlerden uzaklaşmaya ya da dinin talepleriyle yeni insanın ihtiyaçlarını uyuşturarak orta yol (senkretik) bulmaya götürmektedir.

c. Dindarlara ve Dinî Önderlere Yönelik Eleştiriler

Gençlerin eleştirileri sadece dinin inanç esaslarına ve fıkıh temelli kurallara yönelik değildir. Bunlarla birlikte en yoğun tenkitlerin dindarlara, dinî önderlere, tarikat ve cemaat liderlerine yönelik olduğunu görmekteyiz.

“Asansörde halvet ne demek? Bu din adamları sapık mıdır nedir? Adamlar kafayı cinsel sapıklıkla bozmuş” (G3). *“Kur’an kurslarına giden kız çocuklarını, erkek çocuklarını taciz edenlerin haberlerini okuyoruz her gün, Allah belalarını versin”* (G8). *“Şeyhler tacizci olmuş, tecavüzcü olmuş, nefesine hâkim olamayanlar bana din anlatacak, işte din bu”* (G9). Üç farklı genç kıza ait olan bu ifadelerde dindarların dahası dini temsil etme makamında olanların cinsel içerikli söylem ve eylemlerinden duyulan rahatsızlık, tiksinti ve nefret açık seçik bir şekilde dillendirilmektedir.

“Zina, herkes için haram değil mi? Evlilik öncesi erkekler istediği her şeyi yapıyor, kimse olumsuz bir şey demiyor. Hatta erkektir yapar, diyor. Kadınlar öpüşse fahişe muamelesi görüyor toplumun dar kafalıları tarafından. Namus duyguların temiz olmasıdır” (G15). Bir kız öğrenciye ait olan bu söylemin benzeri tamamı kızlardan oluşan pek çok öğrenci tarafından dile getirilmiştir (G12; G10; G20). Söylemin satır aralarına dikkat edilecek olursa toplumsal cinsiyet kalıp yargıları ve rolleri üzerinden erkeklerin daha rahat, daha cesur ve arzularını dilediği gibi yaşayan, buna karşılık kadınların baskı altında, ezilmiş, ikincilleşmiş ve dışlanmış olduğu vurgulanmaktadır. Dahası namus kavramının “duyguların temiz olması” üzerinden tanımlandığı görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla yeni insanın din eleştirisi üzerinden cinsel serbestliği arzulanması söz konusudur. *“Türban takan kızları biliyorum, oldukça serbestler, erkek arkadaşları var. Geziyorlar, tozuyorlar, makyaj, parfüm o biçim. Sonra bize dinden imandan bahsediyorlar. Bir açıdan da bunları normal karşılıyorum”* (G16) diyen bir genç kız dindar görünenlerin de aslında dinî bir hayat yaşamadığını ifade etmektedir. Benzer içerik, kız ve erkek pek çok öğrenci tarafından farklı cümlelerle dillendirilmiştir. Bu görüşe dikkat edilecek olursa birinci kısımda eleştiri, ikinci kısımda onaylama mevcuttur. Başka bir deyişle türbanlı ama türbanın gerektirdiği yaşam biçimini hayatında göstermemesi eleştirilirken *“...normal karşılıyorum”* ifadesiyle dindarların da değişmeye başladığı, yaşanan çağın herkesi etkilediği vurgulanmaktadır. Bir açıdan bu görüş kişinin kendi davranışını meşrulaştırması olarak da değerlendirilebilir. *“Erkek gözüyle söylüyorum. Türbanlı kadınlar bana cinsel açıdan daha cazip geliyor”* (G30) diyen bir erkek öğrenci aslında türbanın cinsel çekiciliği gizlemediği, gizlese bile gizemli olanın daha çekici olduğunu vurgulamaktadır.

Müslümanlara yönelik eleştiriler sadece cinsellik, kadın ve türban üzerinden değildir. İslam ülkelerinde hakikat tekerciliği yapan Müslümanların çocuk, yaşlı kadın demeden insanları katlettiği iddiaları mevcuttur. Örneğin; *“Edison, Pasteur insanlığa hizmet etmiş. Biri dünyayı aydınlatmış, öbürü aşı bulmuş. Neymiş efendim bunlar Hristiyan olduğu için cehennemlikmiş... Müslümanlar insanlığa fayda vermesin, hatta Müslüman olmayanların katli vaciptir diye çoluk çocuk, kadın erkek, genç yaşlı demeden öldürsün, sadece “eşhedü...” deyince cennete gitsin. Çocukları bile inandıramazsınız”* (G33).

Müslümanların din algısının eleştirildiği bu görüşü dikkatle incelersek orada etnosantrik ve partikülarist din yorumlarının da tenkit edildiğini görmekteyiz. *“Arabistan’da recm var, hırsızlık edenin elini kesiyorlar. En çok kadın kaçırma ve taciz de Arabistan’da. Türkiye’de de recm uygulansın diyenler var. Şeriat isteyenler var. Bunların üç niyeti var. Birisi dört kadın almak, ikincisi IŞİD’in yaptığı gibi kadınları cariye yapmak, üçüncüsü kendileri gibi düşünmeyi öldürmek, yok etmek”* (G41). Genç bir erkek tarafından dile getirilen bu sözler şeriat kurallarının bu çağda uygulanamayacağını, uygulamak isteyenlerin de kendi cinsel arzularını ve saldırganlık duygularını rahatlıkla ifade edebilecekleri bir ortam peşinde olduklarını vurgulamaktadır. Keza *“Mezhep adına, siyasi görüş adına, Kur’an adına insanlar katlediliyor. Neresinden tutsam elimde kalıyor”* (G36) diyen bir öğrenci hem dine hem de Müslümanlara yönelik tenkitlerinden hareketle yaşadığı şüpheyi izhar etmektedir.

Yine şer’i kurallar bağlamında mantıksal eleştirilerin yapıldığını görmekteyiz. Örneğin *“Hırsızın elini din adına kesenler, Müslümanların petrolerini çalan Amerika, İngiltere gibi emperyalistler karşısında neden suskun?”* (G37). Bir erkek öğrenci tarafından dillendirilen bu soru hem şüphe hem de eleştiri içermektedir. Tam da bu noktada çok sayıda öğrenci tarafından kurulan *“Dindarların, Müslümanların samimi olduklarına inanmıyorum”* (G38; G42; G52) cümlesiyle karşılaşmaktayız.

“Avrupalılar Hıristiyan oldukları halde gelişmişken Müslümanlar Kur’an’a inandıkları halde neden geri kalmıştır acaba? Ya Müslümanlarda sorun var, ya Kur’an’da ya da her ikisinde... Kafam karışık...” (G55) iki cümleden oluşan bu ifadeyi analiz edecek olursak birinci kısmın çok sayıda genç tarafından sıklıkla dile getirildiğini söyleyebiliriz. İkinci kısım ise müstakil olarak bu ifadenin sahibine aittir. Müslümanların geri kalması Müslümanlardan kaynaklanıyorsa yapılan eleştiri toplumun din algısı ve dindarlık yönelimleriyle ilişkilidir. Ancak Kur’an’dan ya da Kur’an’dan hareketle Müslümanlardan kaynaklanıyorsa şüphe ve itirazlar dinin özüne yani vahye yöneliktir. *“Kafam karışık”* ifadesi göstermektedir ki genç, şüpheleriyle boğuşmakta, çıkış yolu aramaktadır.

Cemaat ve tarikatlaraya yönelik eleştirilerde de dinî şüphelerin açığa çıktığını söyleyebiliriz. Örneğin; *“Müslümanım diyenler hiç adil değil. Cemaat ve tarikatlar hep kendi adamlarını düşünüyor. Cemaatler, tarikatlar Türkiye’yi parsellemiş. Onlara yaklaşılan bir bela yaklaşmasan bir bela”* (G52). Bu ifade cemaat ve tarikatların güç devşirmek ve büyümek için kendileri gibi düşünmeyenlere yaşam hakkı vermediğini izhar ederken çeşitli nedenlerle sırtlarını bir cemaate dayamak ya da dayamamanın avantaj ve dezavantajları arasında yoğun içsel çatışmalar yaşandığını ortaya koymaktadır. Nitekim çok sayıda öğrenci tarafından benzer ifadelerle *“15 Temmuz’u da dinî bir cemaat yaşattı. Şimdi cemaatlere nasıl güvenelim”* (G39; G40; G53; G54) eleştirisi yapılmaktadır. *“Bir tarikat şeyhi çıkmış, yanmaz kefen satıyor. İnsanlar da buna inanıyor”* (G43) diyen bir genç kız ile *“Geçenlerde sosyal medyada dinledim. Şeyhin biri diyor ki bizim tarikatta olanlar ahirette meleklerle söylesin, onları hemen cennete götürürler. Bu nasıl bir din anlayışdır. Karl Marks haklı. Din buyusa ben dinden uzağım”* (G56) diyen bir erkek öğrenci bu yaklaşımıyla bir yandan cemaat ve tarikat liderlerinin insanların

dinî inançlarını istismar ettiğini, bu bağlamda onların ekonomik rant peşinde koştuğunu, diğer yandan dinin insanları ruhen geliştirme yerine afyon etkisiyle uyuşturduğunu söylemektedir.

“Allah’a inanıyorum, sık sık dua ediyorum, ancak TV kanallarında, sosyal medyada din hocalarının söylediği şeyleri duyunca “bu nasıl bir din” diyelim geliyor. Devenin sidiği içilir mi içilmez mi? Böyle bir tartışma olabilir mi? Ya bu dinde bir sorun var ya da din adamlarında. Geçenlerde bu konuyu bir arkadaşım ile konuşurken dedi ki, bu konu dinde olmasa adamlar televizyonda bunu tartışmaz. Bunlar beni dinden soğutuyor.” (G45) diyen bir erkek öğrenci gereksiz ve anlamsız tartışmaların dine bakışını olumsuz etkilediğini ileri sürmektedir. *“Din adamları, dini hayattan uzaklaştırmak için ellerinden geleni yapıyor. Az kaldı meleklerin cinsiyetini de tartışırız, kadınların bir ruhu olup olmadığını da”* (G46) diyen bir kız öğrenci ise benzer şekilde dinî otorite olarak sunulan kişilerin din adına yaptığı konuşmaların çağın gerisinde, anlamsız ve insana hizmet etmeyen bir muhteva arz ettiğini ifade etmektedir. *“Din adına konuşanlar, bir gün de özgürlükten konuşsunlar, insan haklarından, mutluluktan, insanca yaşamaktan konuşsunlar. Sürekli sürekli insanı sıkıştıran, bunaltan, bitmez tükenmez kurallardan, kaidelerden bahsetmeseler ne olur sanki. Zannediyorlar ki anlattıklarına bayılıyor, doğru bayılıyor ancak zevkten değil sıkıntıdan. Anlamıyorlar bir türlü.”* (G47). Bu minvalde yapılan başka açıklamalar da mevcuttur (G17; G45; G46). Anlaşıldığı kadarıyla din adına konuşanlar, gençlerin duygu ve düşünce dünyalarına hitap etmeyen bir dil kullanmaktadır. Gençlerin ihtiyaçlarını, ilgilerini, hayattan beklentilerini daha iyi, daha zengin, daha müreffeh, daha huzurlu bir dünyada yaşama isteklerini dikkate almayan dinî tebliğ dili, ruhları İslam’a ısındırma yerine tam tersine soğutmaktadır. Bu eleştiri, dinî otorite kabul edilen kişilere yönelik dikkat çekici ve uyarıcı tenkitlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Geleneksel Dine Sığınan Gençler

Gençlerin büyük bir çoğunluğu sosyokültürel yapıda hâkim olan din ve dindarlık anlayışını benimsemiş durumdadır. Bununla birlikte TV, basın-yayın ve sosyal medya üzerinden ya da arkadaşları vasıtasıyla kendilerine ulaşan bir takım bilgi, malumat, yorum ve değerlendirmelerin anlamı ve geçerliliğini merak etmektedirler. Örneğin; *“Kaza namazı kılınır mı kılınmaz mı?”, “Hangi hadisler sahih, hangileri değil, hadislere itibar etmeyecek miyiz?”, “Anlamadan sadece Arapçasından Kur’an okumanın sevabı yok mu?”, “Sadece meal okuyarak dini öğrenebilir miyiz?”, “Ölülerin arkasından Kur’an okunmaz mı?”, “Geçmişlerimizde Yasin-i Şerif okumak caiz mi değil mi?”, “Mezhep diye bir şey yok mu?”, “Kandiller (Mevlit, Regaip, Miraç, Berat...) İslam’da yokken sonradan mı icat edildi?”, “Osmanlı padişahlarının kardeşlerini ve eolatlarını katletmesi İslam’a uygun mu?”* (G48; G49; G50; G51) vb. çok sayıda genellikle soru formatında gelen ifadeler, geleneksel dine bağlı gençlerin mevcut inanç ve uygulamaları anlama ve anlamlandırma arzusunu yansıtmaktadır. Bir nevi oluşması muhtemel şüphelere

karşı önleyici bir tedbir olarak tezahür eden bu tür sorular hem geleneksel dine sarılmayı hem de tahkiki inanca ulaşmayı beraberinde getirmektedir.

3. İnançlı Ama Sorgulayan Gençler

Gençler arasında zaman zaman dinî konuları sorgulayanlar, hatta kısmen şüpheye düşenler olsa da inanma eğiliminin kuvvetlice var olduğu görülmektedir.

“Dinî konularda kafama takılan şeyler var, anlamakta zorlandığım şeyler. Ama Allah’a inanmasam çıldırırım. Allah’ın varlığı beni rahatlatıyor” (G57) diyen bir kız öğrenci, bu ifadeyle şüpheleri olmakla birlikte kesin bir şekilde inandığını söylemektedir. *“İnanıyorum, hiç kuşku yok, ancak Kur’an’da kadınlar neden ikinci sınıf bunu anlamakta zorlanıyorum. Sonra bu düşüncelerden dolayı günah işledim diye tövbe ediyorum”* (G58) diyen bir başka kız öğrenci ise inançlarıyla moderniteden beslenen cinsiyet kimliği arasındaki sıkışmışlığını itiraf etmektedir.

“İnançlıyım, Müslümanım, Sünniyim. Alevi arkadaşlarım var. Hepsi çok iyi insan. Bir kaç hariç çoğunluğu biz de Müslümanız diyor. Onların inançlarından dolayı cehennemlik olduğumu nasıl düşünebilirim? Onların da kendilerince inancı var. Benim inandığım Allah iyi insanları cennetine alacaktır.” (G59) Buna benzer ifadeler başka öğrenciler tarafından da dillendirilmiştir (G60; G61). Bu bağlamda inançlı olduklarını söyleyen öğrencilerden bazıları Hıristiyan ve Budist gibi dini kimlikler, bazıları da Alman, İtalyan ve Japon gibi etnik kimlikler üzerinden iyi insanların neden cehennemlik olduğunu anlayamadıklarını söylemiştir.

Burada söz konusu edilen ifadeler kısmen dinî şüphe ve tereddütler bağlamında değerlendirilse de genellikle dinî sorgulama ya da geleneksel bazı inançları kabulde zorlanma kapsamındadır.

4. Gençlerde İhtiyaç Dindarlığı ve Azalan İbadet Davranışı

Gençler arasında *“elimden geldiği kadar ibadetlerimi yapmaya çalışıyorum”* diyenler mevcuttur. Bunlar namaz ve oruç gibi İslamî ibadetleri yapmaya gayret edenlerdir. Bununla birlikte *“Oruç tutuyorum ancak namaz kılmıyorum”* (G48; G57) *“namaz kıyorum ancak oruca dayanamıyorum”* (G62), *“Ramazan ayında orucumu tutar, namazlarımı kılarım”* (G64; G65), *“kandil geceleri namaz kılarım”* (G65; G66), *“darda kaldığım zaman abdest alıp namaz kılarım, dua ederim”* (G51; G66), *“namaz kılamıyorum, ancak sürekli dua ederim”* (G50; G67) tarzındaki ifadelerle sıklıkla karşılaşmaktadır.

Bu ifadelerle dikkatle bakılacak olursa dört temel vurgunun ön plana çıktığı görülebilir: *Birincisi* gençler mümkün olduğu ölçüde ibadetlerini yapma gayreti içindedir. *İkincisi* ibadet davranışları ibadet türüne göre değişiklik arz etmektedir. Namaz kıldığı halde oruç tutmayanlar, oruç tuttuğu halde namaz kılmayanlar bu kapsamdadır. *Üçüncüsü* ibadetler belirli zamanlarda yapılmaktadır. Kutsal gün ve gecelerde ya da Ramazan ayında dinî hassasiyeti yükselen gençler bu bağlamda

değerlendirilebilir. Özellikle Ramazan Müslümanlığı olarak tanımlanan dindarlık eğiliminin gençler arasında yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Buraya kadar bahsedilen üç grup genç sıklıkla Allah'a dua etmektedir. *Dördüncüsü* ise namaz ve oruç ibadetlerini yapmadıkları halde ihtiyaç anında dua edenlerdir. Gençlerin dualarında sağlık, sıhhat, KPSS'de atanmak, iş sahibi olmak ve mutlu bir evlilik arzusu öne çıkan temalardır.

5. Gençlerde Din ile Dünya Arasında Sıkışmışlık

Daha sıcak sohbet ortamı oluşturulduğunda bazı gençler geleneksellikten modernlik, sosyal kimlikle bireysel kimlik, dinin talepleriyle hedonik arzular arasında yaşadıkları sıkışmışlıktan bahsetmişlerdir. Örneğin *"kız arkadaşımın elini tuttuğum, sarılıp öptüğüm zaman kötü oluyorum. Ama tekrar aynı şeyleri yaşıyorum, tekrar suçluluk duyuyorum."* (G50) diyen üniversiteli bir genç yaşadığı gerilimi açıkça ifade etmektedir. Benzer ifadeler başka öğrencilerde de rastlanmıştır.

Bir kız öğrencinin şu ifadeleri de dikkat çekicidir: *"Eskiden aileme hiç yalan söylemezdim. Yalandan da, yalancından da nefret ederdim, gerçi hâlâ da ediyorum. Ama ailem 'Nerdeydin?' 'Nerde kaldın?' diye sorunca pembe yalanlara başladım. Önce rahatsız etmiyordum. Sonra erkek arkadaşımın buluşmalarım oldu. Yalanlar artarak devam etti. Suçluluk hissettim. Bir daha yapmayacağım diye tövbe ettim. Ama tövbe mi tutamıyorum."* (G51). Burada da bir genç kızın inançlarıyla davranışları arasında tutarsızlıktan kaynaklanan gerilimi görmekteyiz.

"Porno film izliyorum, iğrenç buluyorum. Bir daha seyretmeyeceğim diye yemin ediyorum, tövbe ediyorum. İlk fırsatta yine porno, yine iğrenç duygular... Abdest alıp dua ediyorum... Kendimi kötü hissediyorum..." (G64). Üniversite öğrencisi genç bir erkeğe ait olan bu ifadeler "id ile superego", "mevcut ben ile ideal ben", "çekinik ben ile baskın ben" arasındaki çatışmadan mülhem yaşanan gerilimi ortaya koymaktadır.

"Dindar bir ailede büyüdüm. İnançlı bir insanım. Arkadaşlarla zaman zaman içki içiyoruz. Ertesi gün bir daha yapmayacağım diye kendime de Allah'a da söz veriyorum. Tövbe ediyorum. Abdest alıp namaz kılıyorum. Arkadaşlarla bir araya geldiğimiz zaman yine içki içiyoruz birlikte. Hep böyle devam ediyor. İçimde hep bir huzursuzluk, hep bir yara var sanki." (G63) şeklinde duygularını anlatan bir erkek öğrenci benzer bir gerilimi yaşamaktadır.

"Şans oyunlarının haram olduğunu biliyorum. Milli piyango, sayısal, toto, loto... Ama haram da olsa piyango vursun istiyorum bir kere. Parasız hayat tatsız tuzsuz." (G50) diyen bir erkek öğrenci de dünyevî bir hayat yaşamak arzusuyla dinî inançları arasında sıkışıp kalmakta, son tahlilde tercihini dünyevilikten yana kullanmaktadır.

Örnek olarak verilen bu tür ifadeler göstermektedir ki gençler inançlarıyla davranışları arasında tutarsızlık yaşamaktadır. Bu durum onların duygusal ve bilişsel çelişki yaşamalarına neden olmaktadır. Son tahlilde önceden günah olarak

kabul edilen davranış, duyarsızlaşma süreciyle normal kabul edilmeye başlamaktadır. Esasen değişen günah algısıyla birlikte suçluluk duygusu ya hiç hissedilmemekte ya da kişiyi etkilemeyecek düzeyde çok zayıf bir şekilde yaşanmaktadır.

6. Bulgulardan Tiplemeye

Tespitlerimize göre *inanç ve dindarlık bakımından gençler dokuz farklı tip* içinde değerlendirilebilir.

1. Geleneksel Dindarlar: Bunlar anne-babası başta olmak üzere içinde yaşadığı sosyokültürel çevreden edindiği dinî inanç ve uygulamaları olduğu gibi kabul eden, dahası her türlü şüpheye kendilerini kapatan gençlerdir. Geleneksel dindar gençler kesin inançlı olmakla birlikte ibadet davranışı bakımından farklılık göstermektedir. Zira “inanıyorum, ibadetlerimi düzenli yapıyorum” diyenler sayıca daha az, “inanıyorum ancak ibadetlerimi düzgün yapamıyorum” diyenler daha fazladır. Günlük beş vakit namazları kılanlar ve bir engel olmadığı müddetçe Ramazan orucunu tutanlar ibadetlerini düzenli yapan grup olarak karşımıza çıkmaktadır. İbadetlerini düzgün yapamayanların bir kısmı namaz kılmaya da Ramazan orucunu tutarken bir kısmı hem namaz hem de oruç ibadetini düzenli yapmamakta, ancak sıklıkla dua etmektedir. Bunlar arasında ihtiyaç anında ibadet etme davranışı daha yaygındır.

2. İnançlı Sorgulayıcılar: Din olarak İslam’ı, kimlik olarak Müslümanlığı benimsemiş olan bu tür gençler geleneksel taklidî inançtan tahkikî inanca ulaşmak için dinî emir ve yasakların hikmetini ve nedenini aklî olarak anlamak peşindedir. Bunlar arasında da ibadetleri düzenli yapanlar olduğu gibi zaman zaman yapanlara, hatta ihtiyaç anında daha çok ibadet edenlere rastlanmaktadır.

3. Dine İlgisizler: Allaha inandığını söyleyen, zaman zaman dua eden fakat namaz ve oruç gibi vakte ve şekle bağlı ibadetleri yapmayan dine ilgisizler, kendilerini Müslüman olarak tanımlamaktadır. Ancak İslam’ın esaslarını kabul eden yani geleneksel dini reddetmeyen dine ilgisizler, hayatlarında dinin etkisini pek fazla hissetmemektedir. Anlaşılacağı üzere bu grupta yer alanlar inançlı olmakla birlikte çok farklı nedenlerle namaz ve oruç gibi ibadetleri ifa etmemektedir. Bunlar arasında zorlandıkları zamanlarda sıklıkla dua etme davranışı belirgindir, hatta zaman zaman namaz kılmaya da gözlenmektedir.

4. Salt Maneviyatçılar: İslam dini ve Müslüman kimliğiyle bağları iyice zayıflamış olan salt maneviyyatçılar, inancı sadece kalbî bir olgu olarak değerlendirmektedir. Bunlar, geleneksel dinî uygulamalara pek itibar etmemekle birlikte Allah’la ilişkilerini dua ederek kurmaya çalışmaktadır. Gözlemlerimiz bu grupta olanların sayısının sürekli arttığı yönündedir.

5. Dargın İnançlılar: Genellikle inançlı genç kızlardan oluşan bu grup Kur'an, sünnet ve tarihsel uygulamalar üzerinden Müslümanların kadınlara yönelik tavırlarını eleştirmektedir. Özellikle Kur'an'da çok eşlilik, cariyeye, miras ve şahitlik gibi konular kadının ikincilleştiği hatta aşağılandığı uygulamalar olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle onların inanmakla birlikte dargın ya da küskün bir tavır sergilediği görülmektedir. Dargın inançlılarda da ibadetlerin ifa düzeyi çeşitlilik arz etmektedir.

6. Suskunlar: Dinî konularda konuşmak istemeyen gençlerin bir kısmı suskun bir tavır sergilemektedir. Onların suskunluğu yeterli dinî bilgiye sahip olmamaktan kaynaklandığı gibi konuşursa günaha düşmek kaygısıyla da yakından ilişkilidir. Bunun anlamı şudur: Suskunların en azından bir kısmı dinî şüphe içinde kıvrınmakta, ancak farklı nedenlerle şüphelerini izhar edememektedir. Yine bunlar arasında da ibadetlerin ifası farklılık göstermektedir.

7. Şüpheciler/Kararsızlık yaşayanlar: Gençlerin bir kısmı bazen ayetlere bazen hadislerle bazen de fikhî kurallara şüpheyle yaklaşmakta, dahası neye inanacaklarını/inanmaları gerektiğini sorgulamaktadır. Bunların şüpheleri, temelde inkâra yönelik değildir. Bu nedenle onlar geleneksel din anlayışlarını sorgulayarak çağa uygun cevaplar üretmek, dinin ilk dönemleri ile modern dünya arasında yaşadıkları sıkışmışlık duygusundan kurtulmak arzusundadır. Bu arzuyla motive olan gençler ayet ve hadislerle yönelik geleneksel yorumları, fıkıh kitaplarında yer alan fetvaları zamanın ruhu üzerinden yeniden analize tabi tutmaktadırlar. Bununla birlikte onlar, kırılğan bir inanç yapısına sahiptir. Makul bir şekilde cevap bulamadıkları sorular ve konular arttıkça din ve inançla bağları zayıflayabilmektedir.

8. Deist Yönelimliler: Tanrı'ya inandıkları halde gerek tarihsel süreçte gerekse günümüzde din adına yapılanları şiddetle eleştirerek dine karşı cephe alan gençleri *deistler* ve *deizme özenenler* şeklinde iki kategoride değerlendirebiliriz. Deistler gerek tarihsel süreç gerek günümüzdeki uygulamalardan hareketle dini reddetme eğilimindedir. Dikkatimizi çeken asıl husus henüz tam deist diyemeyeceğimiz ancak deist yaklaşımlara özenen genç bir kitlenin oluştuğu yönündedir. Muhtemelen bu özentî zaman içinde ya deizme doğru evrilecektir ya da yeniden dine dönüş şeklini alacaktır.

9. Ateistler: Dini ve Tanrı'yı reddeden, sadece akıl ve bilimi referans alan, Müslümanlara/dindarlara sert eleştirilerde bulunan ateist tipteki gençler dini kişisel özgürlüklerine engel görmektedir. Ateist grupta yer alanların sayısı azdır, bununla birlikte gözlemlerimiz ateist fikirlerin yavaş da olsa yayıldığı yönündedir.

Daha farklı tipler de yapılabilir. Örneğin seküler hayatın sunduklarıyla inançları arasında sıkışmışlık yaşayan gençler dört temel kategoride değerlendirilebilir:

a) Huzursuz Dindarlar: Kurumsal dine bağlılığını devam ettiren bu grup arzularıyla inançları arasında sıkışmışlık ve gerilim yaşamaktadır. Duygusal ve düşünsel açıdan huzursuzluk içinde kıvranan gençler tövbe, dua ve ibadet ile psikolojik rahatlık sağlamaya çalışmaktadır. Ancak arzuları harekete geçtiğinde yeniden suçluluk duygusu yaşamaktadırlar. Bu durum onların günah ve tövbe ikileminde bocalamalarına neden olmaktadır. Bilişsel ve duygusal dengesizlik halinden kurtulmanın yolu ya günah olarak tanımladığı eylemi bir daha yapmamak ya da söz konusu eylemi günah kategorisinden çıkararak algılamaktır. Bu duruma günaha duyarsızlaşma da denilebilir. Neticede hem hazlarını yaşamaya hem de ibadetlerini yapmaya devam ederler. Bu haliyle onları *hazcı dindar* olarak kavramlaştırmak mümkündür. Arzularıyla inançları arasında sıkıştığı vakit inançları lehine tavır alanlar ise günaha düşmemek ve inançlarını daha iyi yaşamak için dinî gruplara yönelebilirler. Bu grubu en iyi temsil eden kavramlar; geleneksel din, bireysel arzular, gerilim, günah, suçluluk ve tövbedir.

b) Bireysel Maneviyatçılar: Bunlar kendilerini bir dine ait hissetse de o dinin temel ilkelerini, ibadetlerini, emir ve yasaklarını pek önemsemez. Bununla birlikte iç dünyalarında var olan boşluğu dinî temeli zayıf maneviyatçılıkla doldurmaya çalışırlar. En önemli ibadetleri duadır. Bütünüyle bireysel oldukları için herhangi bir dinî gruba katılmazlar. Gündelik hayatlarını arzularından pek taviz vermeden yaşamaya çalışırlar. Bu anlamda onları *seküler maneviyatçı* şeklinde tanımlayabiliriz. Ruhsallık, maneviyat, inanç, dua, aidiyetsizlik, özgür bir yaşam ve dünyevî arzu kavramları bireysel maneviyatçıları tanımlamada kullanılabilir.

c) Arayış İçinde Olanlar: Kurumsal dinle bağlantıları zayıflamış olan bu grup gerek huzur ve anlam bulma gerekse aidiyet ve kimlik ihtiyaçlarını karşılama arzusuyla ya modern din anlayışlarına ya da maneviyat temelli gruplara yönelebilmektedir. Bunlar, geleneksel dinî söylemleri yetersiz ve anlamsız bulmaktadırlar. İnançın hem çağdaş dünyaya hem de bireyin ruhsal hayatına hitap etmesi gerektiğine inanırlar. Dahası, maneviyatı ruhsal bunalımlarından çıkış için kullanma eğilimindedirler. Arayış içinde olanları geleneksel dinin yetersizliği, eski-yeni gerilimi, dinin güncellenmesi, yeni yorumlar, anlam, aidiyet, maneviyat ve işlevsel inanç gibi kavramsallaştırmalarla betimlemek mümkündür.

d) İnkârcı Eğilimliler: Bunların bir kısmı kültürel anlamda bir dine mensup olmakla birlikte dine yabancılaşarak deist ve ateist düşüncelere yönelmiştir. Bu haliyle onlar din ve maneviyattan tamamen kopuktur. Dinî bakımdan huzursuzluk yaşamazlar. Zira bilişsel şemaları ve değerler sistemi dinî muhtevadan tamamen arınmıştır. İnkârcı eğilimlileri niteleyen kavramlar akıl, bilim, varoluş, özgürlük, bireysel arzuların tatmini ve kurallardan hoşlanmama şeklinde ifade edilebilir.

Sonuç

Gerek Türk gençliğinin dindarlık ve değer yönelimlerini konu edinen araştırma bulguları gerekse gözlemlerimiz ve tespitlerimiz ortaya koymaktadır ki gençlerin dinle ilişkileri tek düze ve tek boyutlu değil oldukça karmaşık ve çeşitlidir. Bu bağlamda onların bir kısmı geleneksel dinin sınırlarında zihnen ve ruhen huzurlu bir yaşam sürmek isterken bir kısmı da geleneksel din ile modern ve post-modern dünyanın taleplerini uzlaştırmaya çalışmaktadır. Nihayet bir kısım gençler de dinî şüphe ve sorgulamalarla ya maneviyatçılığa ya da deist ve ateist düşüncelere yönelmektedir.

Günümüz gençlerinin dinî sorgu ve şüpheleri bütünüyle deistik ve ateistik eğilimler kapsamında değerlendirilmemelidir. Kuşkusuz az da olsa deist ve ateist eğilimli gençler mevcuttur. Ancak buradaki *az da olsa* ifadesi küçümsenmemelidir. Zira artan şüpheler deist ve ateist eğilimleri her geçen gün beslemektedir. Geleneksel dinin sınırları içindeki gençlerde hakikat arayışları mevcuttur. Bununla birlikte gençler arasında “aidiyetsiz inanmak”, “kurumsal temeli zayıf maneviyat” ve “evde din” gibi kavramlarla tanımlanan bireysel maneviyatçılığın belirginleştiği rahatlıkla söylenebilir. Bu durumu şöyle açıklamak mümkündür: Modernite döneminde baskılanmış olsa da din, sosyal hayattan silinmemiş, bireysel bilinçten tamamen uzaklaşmamıştır. Post-modern dönemde dinin hem kamusal alandaki görüntüsü artmış hem de ruhsallık ve manevilik gibi kurumsal dinden bağımsız inanç ve değerler rağbet bulmaya başlamıştır. Öyle ki gençler arasında bir yandan kurumsal dine bağlı farklı dindarlık yönelimlerinin bir yandan da *yeni dinselilikler* ve *maneviyatçı eğilimlerin* tezahür ettiği görülmektedir.

Gençlerin hem duygu dünyaları hem de bilinçleri ziyadesiyle bulanık ve karmaşıktır. Onlar, din alanında neyin doğru, neyin yanlış olduğunu kestirmekte güçlük çekmektedir. Dinî bakımdan şüphe yaşayan, deizme ve ateizme yönelen gençlerin sayısı da her geçen gün az da olsa artmaktadır. Son zamanlarda ateizm ve deizmin artış gösterdiği yönündeki iddiaları bu kapsamda ele almak mümkündür. Öncelikle söylemek gerekir ki gençler arasında klasik anlamda ne ateizm ne deizm mevcuttur. Zira kendisini ateist ya da deist olarak tanımlayan gençler darda kaldıkları anlarda el açıp dua ederek inandıkları varlığa sığınmaktadırlar. Bu anlamda onlar ateist ya da deist değil inançlıdır. Ancak kendilerine sunulduğu şekliyle geleneksel İslam'ı kabulde zorlanmaktadırlar. Hazları ve arzularıyla inançları arasında sıkışmışlık yaşadıkları gözlenmektedir. Bu da onları kadim gelenekten koparak bireysel bir dinselliğe sevk etmektedir. Gençlerde gözlenen dinî şüphe ve savrulmalar bu bağlamda değerlendirilebilir.

İçinde yaşadığımız bu çağ her şeyi metalaştırmaktadır. Öyle ki “olma”nın değil, “sahip olma”nın evrenselleştirildiği, bireylerin yalnızca üretim ve tüketimleriyle tanımlandıkları bir dünya söz konusudur. Dinsel semboller, kavramlar ve ibadetler de gündelik yaşantının tüketim evreni içinde birer meta haline gelmektedir. Reyting uğruna pazara çıkarılan dinî ilgi ve bilgiler popüler

kültürün beğenisine sunulmakta, neticede din algısı dönüşmeye, dindarlık da özünü kaybetmeye başlamaktadır. Gerçekten de kritik dinî konuların TV ve internet üzerinden ulu orta tartışılması gençler başta olmak üzere hemen her yaş grubunun dine bakışını ve dinî hayatını zedelemektedir.

Gençlerin değer tercihleri iki farklı yönelim göstermektedir. Birincisi bir yandan din, güvenlik ve geleneksellik artarken öte yandan hazcılık ve uyarılım gibi bireysel değerler yükselmektedir. Bu durum hem kültürel hem de psikolojik bir sıkışmışlığın yaşandığını ortaya koymaktadır. İkincisi dinsel, geleneksel ve toplumsal değerler davranışlara kılavuz olma bakımından ya önceliğini yitirmekte ya da öncelikli olsa da etkinlik gücünü kaybetmektedir.

Değerler kalbi besleyen damarlara benzetilebilir. Damarlarda bir sorun olduğu zaman kalp krizinin ortaya çıkması gibi değerlerde bir sorun olduğu zaman da kültür, kimlik ve kişilik krizi ortaya çıkar. Bu tür krizlerden inanç ve dindarlık biçimleri de derinden etkilenmektedir. Bu noktada yaşanan tüm krizler, büyük sosyal değişimlerle birlikte hem toplumsal yapının hem de bireysel bilincin dönüşümüyle izah edilebilir. Bu çerçevede gittikçe artan dinî şüphe ve buhranların devrin ruhuyla ilişkili olduğunu söylemek gerekir. Çünkü değişen toplum beraberinde “yeni insan”ı getirmiştir. Henüz prototip olarak yeni yeni görünen bu “yeni insan” kendine özgü psişik yapısı ve psikososyal ihtiyaçlarıyla dindarlık, maneviyat ve inançsızlık arasında bocalamaktadır.

Gerek literatür gerekse gözlemlerimiz üzerinden yaptığımız tespitler dikkate alınmalı ancak genelleştirilmemelidir. Gençlerin dinî hayatları, maneviyatçı eğilimleri, dinî sorgu ve şüpheleri, deist ve ateist düşünce sistemlerine yönelimleri üzerinde nicel ve nitel desenli yeni çalışmalar yapıldıkça konu hakkında daha rahat konuşma imkânına ulaşabiliriz.

Kaynakça

Acar, Hakan vd. "Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Değer Yönelimleri". *Kastamonu Eğitim Dergisi* 24/1 (2016), 97-118.

Akkaya, Nevin. "Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Değer Tercihleri: DEU Buca Eğitim Fakültesi Örneği". *TSA/Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2013), 69-82.

Aktay, Yasin. "Postmodern Dünyada Din: Bir Anlatı mı, Tanrı'nın İntikamı mı?" ed. Yasin Aktay - Mehmet Emin Köktaş. *Din Sosyolojisi*. 299-313. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.

Arda, Berna. "Tıp Öğrencilerinin Meslek Seçme Motivasyonları ve Değer Sistemleri Konusunda Bir Durum Değerlendirmesi". ed. Rüveyde Bayraktar - İhsan Dağ. *VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları*. 59-64. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1993.

Argyle, Michael vd. *The Social Psychology of Religion*. London: Kegan Paul, 1975.

Argyle, Michael. *Religious Behaviour*. London: Kegan Paul, 1965.

Ariés, Philippe. *Batılının Ölüm Karşısında Tavırları*. çev. M. Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1991.

Aydın, Azize. *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Öğrencilerinin Değer Hiyerarşileri İle İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Değer Hiyerarşilerinin Karşılaştırılması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Bahadır, Abdülkerim. "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler". ed. Hayati Hökelekli. *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*. 307-368. İstanbul: DEM Yayınları, 2006.

Bahçeşehir Üniversitesi. *Türkiye Değerler Atlası*, 2012. <https://bau.edu.tr/icerik/1725-turkiye-degerler-atlasi-2012> adresinden edinilmiştir.

Başaran, Fatma. "Üniversite Eğitim Süresi İçerisinde Öğrencilerin Değer Tercih Sıralamalarında Değişme". ed. Rüveyda Bayraktar - İhsan Dağ. *VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları*. 49-58. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1993.

Baudrillard, Jean. *Tüketim Toplumu*. çev. Nilgün Tural - Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997.

Bauman, Zygmunt. *Akışkan Modernite*. çev. Sinan Okan Çavuş. İstanbul: Can Yayınları, 2017.

Bauman, Zygmunt. *Cemaatler: Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*. çev. Nurdan Sosyal, İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Bauman, Zygmunt. *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*. çev. Nilgün Demirdöven. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.

Bauman, Zygmunt. *Postmodern Etik*. çev. Alev Türker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.

Bauman, Zygmunt. *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*. çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.

Beck, Ulrich. *Risk Toplumu: Başka Bir Modernleşmeye Doğru*. çev. Kasım Özdoğan - Bülent Doğan, İstanbul: İthaki Yayınları, 2011.

Beit-Hallahmi, Benjamin - Argyle, Michael. *The Psychology Of Religious Behaviour, Belief And Experience*. London - New York: Routledge, 1997.

Berger, Peter L. "Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine". ed. ve çev. Ali Köse. *Sekülerizm Sorgulanıyor*. 75-93. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.

Bronfenbrenner, Urie. "Ecological Models of Human Development". ed. Torsten Husen - T. Neville Postlethwaite, *International Encyclopedia of Education 3*. Cilt, 1643-1647. Oxford, UK: Pergamon Press and Elsevier Science, 1994.

Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*. çev. Erkan Ataçay. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015.

Coşkun, Mehmet Kamil. "Din kültürü ve ahlâk bilgisi öğretmen adaylarının değer yönelimleri: İlahiyat-DKAB karşılaştırması". *ANEMON: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2017), 507-516. doi: 10.18506/anemon.291230

Çayır, Celal. Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma". *Bilimname* 27/2 (2014), 59-88

Çiftçi, Ahmet - Karataş, Yelda. "Dijitalleşen Zamanın İzdüşümünde: Kimliğin, Bedenin ve İletişimin Dönüşümü". *AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology* 10/37 (2019 Bahar/Spring), 7-29. DOI: 10.5824/1309-1581.2019.2.001.x

Dereli, Mustafa Derviş. *Sanal'a Veda*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.

Diyanet İşleri Başkanlığı. *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.

Erikson, Erik H. *İnsanın 8 Evresi*. çev. Gonca Akkaya. İstanbul: Okyanus Yayınları, 2014.

Freud, Sigmund. *Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları-Bir Yanılsamanın Geleceği*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 2000.

Friedman, Jonathan. "Küresel Sistem Küreselleşme ve Modernitenin Parametreleri". Der. ve çev. Abdullah Topçuoğlu - Yasin Aktay. *Modernizm ve İslam: Küreselleşme ve Oryantalizm*, 81-112. Ankara: Vadi Yayınları, 1996.

Fromm, Erich. *Özgürlükten Kaçış*. çev. Şemsa Yeğin. İstanbul: Payel Yayınları, 1996.

Fukuyama, Francis. *Büyük Çözülme: İnsan Doğası ve Toplumsal Düzenin Yeniden Oluşturulması*. çev. Hasan Kaya. İstanbul: Profil Yayınları, 2015.

Gander, Mary. J. - Gardiner, Harry W. *Çocuk ve Ergen Gelişimi*. çev. Ali Dönmez - Nermin Çelen, Yay. haz. Bekir Onur. Ankara: İmge Kitabevi, 2010.

Glock, Charles Y. "Birleşik Devletlerde Dinsel Bir Uyanış Var mı?". çev. Esen Sinanoğlu, Ed. R. Boudon - P. Lazarsfeld. *Toplum Bilimleri Sözlüğü*. 53- 55, Ankara: UNUSCO Türkiye Milli Komisyonu, 1982.

Güngör, İbrahim Halil vd. "Genç Yetişkinlerde Değer Tercihlerinin Narsistik Kişilik Özellikleri Yordaması". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 12/2 (2012), 1271-1290.

Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*. çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları, 1997.

Hirst, Poul - Thompson, Grahame. *Küreselleşme Sorgulanıyor*. çev. Çağla Erdem-Elif Yücel. Ankara: Dost Yayınları, 2000.

Hökelekli, Hayati. "Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler". *MEB Din Öğretimi Dergisi* 14 (1988), 73-82.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

Hökelekli, Hayati. *Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi*. Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1983.

Jung, Carl Gustave. *Psychologie et Religion*. Traduit par M. Bernson - C. Cahen. Paris: Buchet - Chastel, 1958.

Kandemir, Fatih. "Ekolojik Kuram Bağlamında Dinî Gelişim Psikolojisi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (15 Aralık 2018), 1433-1456. <https://doi.org/10.18505/cuid.439628>

Kaya, Zöhre - İkiz, F. Ebru - Asıcı, Esra. "Lise Öğrencilerinin Değer Yönelimlerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 31 (Ağustos 2017), 662-674. <https://doi.org/10.14582/DUZGEF.783>

Kayıklık, Hasan. "Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık". ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik. *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. 157-174. Adana: Karahan Kitabevi, 2006.

Kayıklık, Hasan. "Psikolojik Açından İman, İnanç ve Şüpheler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2005), 133-155.

Kepel, Gilles. *Tanrının İntikamı: Din Dünyayı Yeniden Fethediyor*. çev. Selma Kırmızı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Keskin, Ummuhan - Sağlam, Halil İbrahim. "Sınıf Öğretmeni Adaylarının İnsanî Değerlere Sahip Olma Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Sakarya University Journal of Education* 4/1 (28 Mart 2014), 81-101. <https://doi.org/10.19126/suje.35452>

Kirman, Mehmet Ali. "Din ve Eğlence Kültürü: KSÜ İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Mezuniyet Gecesi Hakkında Sosyolojik Bir Değerlendirme". ed. Mehmet Ali Kirman - Abdullah Özbolet. *Kültür ve Din*. 97-121. Adana: Karahan Kitabevi, 2014.

Koç, Mustafa. "Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dini Yaşam". *Diyanet İlmi Dergi* 42/3 (2016), 7-32.

Kula, Tahsin. *Ergenlerde Dinî Düşüncede Yaşanan Güçlükler*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Kulaksızoğlu, Adnan. *Ergenlik Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020.

Kuşdil, M. Ersin - Kâğıtçıbaşı, Çiğdem. "Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwartz'ın Değer Kuramı". *Türk Psikoloji Dergisi* 15/45 (2000), 59-76.

Marcia, James E. "Identity in Adolescence". Ed. J. Adelson *Handbook of Adolescent Psychology*, 159-187. New York: Wiley, 1980.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri ve Dindarlık-Değer İlişkisi: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Örneği". *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (2006), 133-167.

Miller, Patricia H. *Gelişim Psikolojisi Kuramları*. Yay. Haz. Bekir Onur, çev. Z. Gültekin. Ankara: İmge Kitabevi, 2008.

Özbolet, Abdullah. "Postmodern Perspektifte Tüketime Toplumsal Anlamına Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2012), 117-129.

Özbolet, Abdullah. *Kapitalizme Eklenme Dindar Orta Sınıfta Tüketim Kültürü*. Adana: Karahan Kitabevi, 2015.

Peck, M. Scott. *Az Seçilen Yol: Sevginin, Geleneksel Değerlerin ve Ruhsal Tekamülün Psikolojisine Yeni Bir Bakış*. çev. Semra Ayanbaşı. İstanbul: Akaşa Yayınları, 2003.

Polat, Seyat - Çalışkan, Muhittin. "Ortaokul Öğrencilerinin Değer Yönelimlerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 26/2 (2013), 387-404.

Robertson, Ronald. *Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*. çev. Ümit Hüsrev Yolsal. Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2000.

Rosa, Edinete Maria - Tudge, Jonathan. "Urie Bronfenbrenner's Theory of Human Development: Its Evolution From Ecology to Bioecology". *Journal of Family Theory - Review* 5 (December 2013), 243–258. <https://doi.org/10.1111/jftr.12022>

Sayar, Kemal. "Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları". *Yeni Symposium* 39/2 (2001), 79-94.

SEKAM. *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri*. İstanbul: SEKAM Yayınları. 2013. <http://sekam.com.tr/images/resimler/468b1dd1.pdf>

Shayegan, Daryush. *Le Regard Mutilé: Pays Traditionnels face à la Modernité*. Paris: Albin Michel, 1989.

Shayegan, Daryush. *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*. çev. Haldun Bayrı. İstanbul: Metis Yayınları, 1991.

Sherkat, Darren E. - Ellison, Christopher. G. *Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar*. çev. İhsan Çapcıoğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (Nisan 2004), 225-262. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000168

Şahin-Fırat, Necla - Açıkgöz, Kemal. "Bazı Değişkenler Açısından Öğretmenlerin Değer Sistemleri". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 43 (2012), 422-435. <https://dergipark.org.tr/pub/hunefd/issue/7795/102043>

Taylor, Charles. *Seküler Çağ*. çev. Dost Körpe. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Twenge, Jean M. *Ben Nesli*. çev. Esra Öztürk. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.

Twenge, Jean M. *İ-Nesli*. çev. Okan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.

Vergote, Antoine. *Psychologie Religieuse*. Bruxelles: Charles Dessart, 1966.

Volkan, Ertit. *Endişeli Muhafazakarlar Çağı: Dinden Uzaklaşan Türkiye*. Ankara: Orient Yayınları, 2015.

Weber, Max. *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon Pres, 1964.

Yapıcı, Asım vd. "Öğretmen Adaylarının Değer Yönelimleri". *ESOSDER: Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 11/42 (Temmuz 2012), 129-151. <https://dergipark.org.tr/pub/esosder/issue/6156/82729>

Yapıcı, Asım - Yıldırım, Münir. "Küreselleşme Sürecinin Dinî Kimliklere Etkisi Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar* 6/7. (2003), 117-138. <https://dergipark.org.tr/pub/da/issue/4454/61351>

Yapıcı, Asım - Yürük, Tuğrul. "Yüksek Din Öğretimi Öğrencilerinin Değer Tercih Sıralamaları: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Kasım 2015), 1-18. <https://dergipark.org.tr/pub/cuilah/issue/4188/54874>

Yapıcı, Asım. "Algısal Açıdan Müslüman Kimliği ve Dindarlık". ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik. *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. 206-258. Adana: Karahan Kitabevi, 2006.

Yapıcı, Asım. "Değerler ve Dindarlık Algısında Değişim ve Süreklilik: Değerlerin Bireyselleşmesinden Bireysel Değerlere". ed. Mustafa Ergün vd. *Öğretmenliğin Mesleki Değerleri ve Etik*. 57-90. Ankara: Anı Yayıncılık, 2018.

Yapıcı, Asım. "Küreselleşen Dünyada Gençlik ve Gençlerde Dinî Hayat". *Peygamberimiz ve Gençlik*, 83-97. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.

Yapıcı, Asım. "Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinde Dinî Hayat: Meta-Analitik Bir Değerlendirme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2, (Haziran 2012), 1-40. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/4183/54919>

Yapıcı, Asım. "Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinin Anlam Dünyasında Dinin Yeri: Çukurova Üniversitesi Örneği". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Haziran 2009), 1-37. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/4177/54987>

Yapıcı, Asım. "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi: Bir Model Denemesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı* (2016), 83-113.

Yapıcı, Asım. "Postmodern Dönemde Din, Kimlik ve Anlam Problemi". ed. Abdullatif Tüzer, *Dinin Kaderi: Çağdaş Sorunların Kıskaçında Din*. 117-174. Ankara: Elis Yayınları, 2017.

Yapıcı, Asım. "Religious Life of Turkish Youth in the Process of Modernization and Secularization". ed. Zuhal Ağılkaya vd., *Psychology of Religion in Turkey*. 107-136. Leiden: Brill, 2015.

DOI: https://doi.org/10.1163/9789004290884_006

Yapıcı, Asım. "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Mart 2006), 66-116. <https://doi.org/10.21054/deuifd.282806>

Yapıcı, Asım. "Zihniyet ve Bilim: Noktayı Nazara Göre Değişen Manzara Algısı". ed. Abdullah Özbolat - Asım Yapıcı. *Zihniyet ve Din: Disiplinler Arası Zihniyet Çözümlemesi*. 25-52. Adana: Karahan Kitabevi, 2018.

Yıldız, Sebahattin - Kapu, Hüsnü. "Üniversite Öğrencilerinin Bireysel Değerleri ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki İlişki: Kafkas Üniversitesi'nde Bir Araştırma". *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/3 (2012), 39-66.

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness with in the Dilemma of Doubt and Belief*

Asım YAPICI*

Abstract

In the current study, religion and religiosity perceptions of the modern youth through their religious inquiry and doubts are investigated. The aim of the study is to determine the importance of religion and religiosity in the semantic world of the Muslim Turkish youth in the world that has evolved from modernism to post-modernism. In this study that has a qualitative pattern, the data was collected through participant observation and free conversations. The obtained data was analyzed with the techniques of descriptive analysis and content analysis, and then was interpreted depending on the phenomenological tradition. According to the findings, young people make harsh criticism against the religious principles of religion its aspect of Islamic jurisprudence (ibadah/prayers and sharia practices), devout people, congregation and sect leaders. The criticism of the young contains intense religious doubts and sometimes even partial denial tendencies. However, most of the young either seek peace by taking sanctuary in traditional religion or questioning religious beliefs and practices, evolving from imitation to verification belief. It is observed that the worship behaviour decreases among the young and the *needs based religiousness* increases. In this research, young people have been grouped into nine different types: "traditional devout people", "faithful interrogators", "resentful believers", "uninterested people", "purely spiritualists", "quiet people", "skeptics / indecisive ones", "deist-oriented" and "atheists". Stuck between their religious beliefs and secular pleasures, young people are experiencing an identity and value crisis. In this sense, the young have been evaluated through four different types which are "unpeaceful devout", "personal spiritualists", those on a quest", and those with denialist tendencies. Findings show that young people's relations with religion are not monotonous and one-dimensional, but rather complex and diverse.

Keywords: The young, Religious doubts, Religiosity, Spirituality, Deism, Atheism.

* **Date of Submission:** 23.09.2020 **Date of Acceptance:** 19.11.2020

This paper is the English translation of the study titled "Şüphe ve İnanç Kışkırcında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları" published in the 12th issue of *İlahiyat Akademi*. (Asım YAPICI, "Şüphe ve İnanç Kışkırcında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları", *İlahiyat Akademi*, sayı: 12, Aralık 2020, s. 1-44.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Prof. Dr., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic Sciences, Philosophy and Religious Sciences

Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious asim.yapici@asbu.edu.tr ORCID: 0000-0002-7041-9064

Şüpheler ve İnanç Kısılcacında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları

Öz

Bu araştırmada günümüz gençlerinin dinî sorgu ve şüpheleri üzerinden din ve dindarlık algıları incelenmektedir. Çalışmanın amacı, modernlikten post-modernliğe doğru evrilen dünyada Müslüman Türk gençlerinin anlam dünyasında din ve dindarlığın yerini belirlemeye çalışmaktır. Nitel bir desene sahip olan bu araştırmada veriler, katılımlı gözlem ve görüşmelerle toplanmıştır. Elde edilen veriler betimsel analiz ve içerik analizi teknikleriyle çözümlenmiş, anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır. Ulaşılan bulgulara göre gençler dinin inanç esaslarına, fikhî (ibadet ve muamelât) boyutuna, dindarlara, cemaat ve tarikat liderlerine yönelik sert eleştirilerde bulunmaktadır. Gençlerin eleştirileri yoğun dinî şüpheler, hatta kısmen inkârcı eğilimler içermektedir. Bununla birlikte gençlerin büyük bir kısmı ya geleneksel dine sığınarak huzur aramakta ya da dinî inanç ve uygulamaları sorgulayarak taklidî inançtan tahkikî inanca doğru yönelmektedir. Gençler arasında ibadet davranışının azaldığı, *ihtiyaç dindarlığının* arttığı görülmektedir. Bu araştırmada gençler; "geleneksel dindarlar", "inançlı sorgulayıcılar", "dargın inançlılar", "dine ilgisizler", "salt maneviyatçılar", "suskunlar", "şüpheciler/kararsızlık yaşayanlar", "deist yönelimliler" ve "ateistler" olmak üzere dokuz farklı kategoriye ayrılmıştır. Dinî inançlarıyla dünyevî hazları arasında sıkışan gençlerin, kimlik ve değer krizi yaşadıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda gençler "huzursuz dindarlar", "bireysel maneviyatçılar", "arayış içinde olanlar" ve "inkârcı eğilimliler" şeklinde dört farklı tip üzerinden değerlendirilmiştir. Bulgular göstermektedir ki gençlerin dinle ilişkileri tek düze ve tek boyutlu değil oldukça karmaşık, yoğun ve çok çeşitlidir.

Anahtar Kelimeler: Gençlik, Dinî şüpheler, Dindarlık, Maneviyatçılık, Deizm, Ateizm.

Summary

Theoretical Framework

The period of youth, which covers the 13-25 age range, can be divided into "adolescence" and "first adulthood". In adolescents, physical change, emotional independence, orientation towards peers, sexual curiosity, desire for sexuality, abstract thinking, searching for identity, developing a unique moral understanding, interest in religious and mystical issues, and finally, stuck between religious belief and scientific and rational knowledge can be observed. During this period, young people may experience doubts, anxiety, difficulties, and depression in religious matters. The probable reason for this is that they feel cognitive conflict and emotional tension between their religious beliefs and worldly desires. According to the results of research in Turkey, young people experience religious doubts about the existence of God, the creation of the universe and man, destiny, sin-good deed, afterlife, heaven-hell, and gender inequality issues. At this point, questioning religion and belief in God, especially based on scientific data, the problem of evil (unexpected deaths, disability, economic deprivation, individual suffering, harassment, rape,

etc.), the question of why good people cannot enter Paradise even if they are atheists; critical approach to metaphysical entities such as angels, demons, devils, confusion between magical-mythic practices and scripture, interests towards other religions and sects, criticism towards traditional religion, new religious and spiritual pursuits, problem of functionality of prayer, etc. issues are among the issues that adolescents are most suspicious of.

In the first years of adulthood, the young begin to stay away from the mental and emotional turmoil that they experience intensely in adolescence. However, there is no complete reassurance. At this point, it can be easily stated that the dilemmas young people experience between religious belief and religious suspicion are not limited to the influence of their youth. Especially based on the concept of the spirit of the time, it can be said that people are undergoing rapid change and transformation, especially beyond the developmental characteristics of young people. For this reason, it would be meaningful to be able to trace the developmental characteristics of the youth period and the changes occurring according to historical time. Such an approach is functional in detecting the change and continuity observed in youth's perceptions of religion and religiosity as well as in religious doubts and hesitations.

It is mentioned that with the post-modern globalization, the world has turned into a global village and time and distance have disappeared. The rejection of all kinds of grand narratives and authority, the fragmentation of the truth, the dominance of the desire for individual freedom, the manifestation of individual spiritualism against institutional religion, the weakening of religious and national identities, the differentiation of value preferences, in the context of participating in the consumption culture, experiencing the craze of pleasure, speed and experience, the transformation of digitalization and virtualization into a phenomenon that affects daily life and relations, and finally the loss of authenticity and trust feelings appear as features that characterize the post-modern period. In this context, at least a triple attitude towards religion and religiosity among young people is followed: the first is to prefer individual religiosity and spiritualism with intense criticism of traditional-institutional religions, the second is to turn to deism and atheism with criticism of traditional-institutional religions, and the third is by ignoring the criticisms of traditional-institutional religion the desire to continue the current situation.

Problem

This research looking for an answer to the question "What is the perception of religion and religiosity of today's youth?". In this context, efforts will be made to identify the religious doubts that young people experience and their attitudes towards religion and belief. The aim of the study is to determine the place of religion in the meaning world of Muslim Turkish youth in a world that has evolved from modernity to post-modernity.

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the Dilemma of Doubt and Belief

Method

In this study, which has a qualitative design, the data were collected through participatory observations and interviews. 378 statements were identified regarding the attitude of young people to the principles of belief, their religious lives, perceptions of religion, religious doubts, religious concerns, prayer and worship behaviour. When 143 of the expressions and discourses containing belief, worship, anxiety, suspicion and denial were grouped together, 67 discourses / expressions that differ from each other more or less in terms of content have emerged. Among these discourses / statements, those that attract the most attention were given first, and the others were cited as similar statements.

Findings

According to the findings, some of the youth criticize the belief principles of religion, the dimension of fiqh (treatment), religious people, community and sect leaders harshly. In the context of the principles of belief, the doubts about the existence of God, the question of why God should be worshiped, the question of whether God is a good being (theodicy), the question of whether the Quran is divine or human, and questioning the principles come to the fore. The main criticism towards the fiqh (muamelat) dimension of the religion is whether Islam is a religion that fits the life, child marriages are allowed in religion, the pre-marital dating period prohibited by religion is mandatory in the modern world; Drinking unless others are harmed; It is meaningless to borrow money with interest to buy houses and cars and that games of chance (lottery, lotto, toto, etc.) are haram and sinful. Within the scope of the criticisms against religious leaders and religious leaders (community and sect leaders), the following expressions have been found: Children attending Quran courses are harassed, adultery is perceived differently for men and women among religious people; Structures such as the Taliban, ISIS and FETO exploit people and the world through Islam, leaders of the communities and sects live with religious and moral weaknesses, religious leaders exclude science and put the people to sleep with fabricated rumors; religion is becoming an opium for Muslims, Muslims who do not benefit humanity try to keep paradise in their monopoly. Such discourses show that some of the criticisms of young people towards religion and religious people are doubtful and some of them contain deist and atheist tendencies.

Conclusion

In this research, young people; It has been divided into nine different categories: "traditional religious people", "faithful questioners", "resentful believers", "uninterested people", "mere spiritualists", "silent people", "skeptics / indecisive people", "deist-oriented" and "atheists". It has been determined that the youth, who are stuck between their religious beliefs and worldly pleasures, experience an identity and value crisis. In this context, young people were evaluated in four different types: "restless religious people", "individual spiritualists", "seekers" and

"denialists". Findings show that youth's relations with religion are not uniform and one-dimensional, but rather complex, dense and diverse.

Özet

Kuramsal Çerçeve

Yaklaşık 13-25 yaş aralığını kapsayan gençlik dönemi "ergenlik" ve "ilk yetişkinlik" şeklinde ikiye ayrılabilir. Ergenlerde fiziksel değişim, duygusal bağımsızlık, akranlara yönelim, cinsel merak, cinsellik arzusu, soyut düşünebilme, kimlik arayışı, kendine özgü ahlak anlayışı geliştirme, dinî ve mistik konulara ilgi, nihayet dinî inanç ile bilimsel ve rasyonel bilgi arasında sıkışmışlık gözlenebilir.¹ Bu dönemde gençler dinî konularda şüphe, kaygı, zorlanma ve bunalım yaşayabilir. Bu durumun muhtemel nedeni, onların dinî inançlarıyla dünyevî arzuları arasında bilişsel çelişki ve duygusal gerilim hissetmesidir.

Türkiye’de yapılan araştırmalarda ortaya çıkan sonuçlara göre gençler Allah’ın varlığı, evrenin ve insanın yaratılışı, kaza-kader, günah-sevap, ahiret, cennet-cehennem ve kadın-erkek eşitsizliği konularında dinî şüpheler yaşamaktadır² Bu noktada özellikle bilimsel veriler üstünden din ve Tanrı inancının sorgulanması, kötülük problemi (beklenmedik ölümler, engellilik, ekonomik yoksunluklar, bireysel acılar, tacizler, tecavüzler vs.), ateist olsa bile iyi insanların neden cennete giremeyeceği meselesi; melek, cin, şeytan gibi metafizik varlıklara eleştirel yaklaşım, büyüsel-mitik uygulamalarla kitabî din arasında yaşanan bocalamalar, diğer din ve mezheplere yönelik ilgiler, geleneksel dine yönelik tenkitler, yeni dinsel ve manevî arayışlar, duanın işlevselliği problemi vb. hususlar ergenlerin en çok şüphe duyduğu konuların başında gelmektedir.³

İlk yetişkinlik yıllarında genç, ergenlik döneminde yoğun bir biçimde yaşadığı zihinsel ve duygusal çalkantılardan nispeten uzaklaşarak durulmaya başlar. Ancak bütünüyle bir durulma söz konusu değildir. Bu noktada gençlerin dinî inanç ve dinî şüphe arasında yaşadığı ikilemlerin sadece gençlik döneminin etkisiyle sınırlı olmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Özellikle *zamanın ruhu* kavramına dayanarak, insanların bilhassa gençlerin gelişimsel özelliklerinin ötesinde, hızlı bir değişim ve dönüşüm geçirdiği söylenebilir. Bu nedenle gençlik döneminin gelişimsel özellikleri ile tarihsel zamana göre tezahür eden değişimlerin izini sürebilmek anlamlı olacaktır.

¹ Patricia H. Miller, *Gelişim Psikolojisi Kuramları*, çev. Z. Gültekin (Ankara: İmge Kitabevi, 2008); Mary. J. Gander - Harry W. Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, çev. Ali Dönmez - Nermin Çelen (Ankara: İmge Kitabevi, 2010); Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020).

² Hayati Hökelekli, "Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler", *MEB Din Öğretimi Dergisi* 14 (1988); Abdülkerim Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler", *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: DEM Yayınları, 2006); Tahsin Kula, *Ergenlerde Dinî Düşüncede Yaşanan Güçlükler* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006)

³ Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler"; Hasan Kayıklık, "Psikolojik Açıdan İman, İnanç ve Şüphe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2005).

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the Dilemma of Doubt and Belief

Böyle bir yaklaşım gençlerin hem din ve dindarlık algılarında hem de dinî şüphe ve tereddütlerinde gözlenen değişim ve sürekliliği tespit etmede işlevseldir.

Post-modern küreselleşmeyle birlikte dünyanın küresel bir köye döndüğünden, zaman ve mesafenin yok olduğundan bahsedilmektedir.⁴ Her türlü büyük anlatının ve otoritenin reddi, hakikatin parçalanması, bireysel özgürlük arzusunun baskın bir hale gelmesi, kurumsal dine karşı bireysel maneviyatçılığın tezahürü, dinî ve millî kimliklerin zayıflaması, değer tercihlerinin farklılaşması, tüketim kültürüne eklenme bağlamında haz, hız ve deneyim çılgınlığının yaşanması, dijitalleşme ve sanallaşmanın gündelik hayatı ve ilişkileri etkileyen bir olguya dönüşmesi, nihayet sahicilik ve güven duygularının kaybolması post-modern dönemi niteleyen özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır⁵ (Yapıcı, 2018b). Bu çerçevede gençler arasında din ve dindarlığa yönelik en azından üçlü bir tavır izlenmektedir: Birincisi geleneksel-kurumsal dinlere yoğun eleştirilerle bireysel dindarlık ve maneviyatçılığı tercih etme, ikincisi geleneksel-kurumsal dinlere eleştirilerle deizm ve ateizme yönelme, üçüncü ise geleneksel-kurumsal dine yönelik eleştirileri görmezden gelerek mevcut durumu devam ettirme arzusudur.

Problem

Bu araştırma “günümüz gençlerinin din ve dindarlık algısı nedir?” sorusuna cevap aramaktadır. Bu bağlamda gençlerin yaşadıkları dinî şüphelerle birlikte din ve inanca yönelik tutumları tespiti çalışılacaktır. Çalışmanın amacı modernlikten post-modernliğe doğru evrilen dünyada Müslüman Türk gençlerinin anlam dünyasında dinin yerini belirlemektir.

Yöntem

Nitel bir desene sahip olan bu çalışmada veriler, katılımlı gözlem ve görüşmelerle toplanmıştır. Gençlerin inanç esaslarına bakışı, dinî hayatları, din algıları, dinî şüpheleri, dinî kaygıları, dua ve ibadet davranışlarıyla ilgili 378 ifade tespit edilmiştir. İnanç, ibadet, kaygı, şüphe ve inkâr içeren ifade ve söylemlerden 143’ü kümeleme ile tasnif edilince muhteva itibarıyla az ya da çok birbirinden farklılaşan 67 söylem/ifade ortaya çıkmıştır. Bu söylemlerden/ifadelerden en çok dikkat çekenler öncelenmiş, diğerlerine *benzer ifadeler* şeklinde atıf yapılmıştır. Elde edilen veriler betimsel analiz ve içerik analizi teknikleriyle çözümlenmiş, anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır.

⁴ Jonathan Friedman, “Küresel Sistem Küreselleşme ve Modernitenin Parametreleri”, der. ve çev. Abdullah Topçuoğlu - Yasın Aktay, *Modernizm ve İslam: Küreselleşme ve Oryantalizm* (Ankara: Vadi Yayınları, 1996); David Harvey, *PostModernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*, çev. Sungur Savran (İstanbul: Metis Yayınları, 1997); Ronald Robertson, *Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2000).

⁵ Kemal Sayar, “Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları”, *Yeni Symposium* 39/2 (2001).; Asım Yapıcı - Münir Yıldırım, “Küreselleşme Sürecinin Dinî Kimliklere Etkisi Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme”, *Dini Araştırmalar* 6/7, (2003), 117-138.; Poul Hirst - Grahame Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor*, çev. Çağla Erdem-Elif Yücel (Ankara: Dost Yayınları, 2000).; Robertson, *Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal.

Bulgular

Elde edilen bulgulara göre gençlerin bir kısmı dinin inanç esaslarına, fikhî (muamelât) boyutuna, dindarlara, cemaat ve tarikat liderlerine yönelik oldukça sert eleştirilerde bulunmaktadır. İnanç esasları bağlamında Allah'ın varlığına yönelik kuşkular, Allah'a niçin ibadet edilmesi gerektiği meselesi, Allah'ın iyi bir varlık olup olmadığı (teodise) problemi, Kur'an'ın ilahî mi yoksa beşerî mi olduğu sorusu ve bilimsel gelişmeler karşısında dinin temel esaslarının sorgulanması ön plana çıkmaktadır. Dinin fikhî (muamelat) boyutuna yönelik eleştirilerin başında İslam'ın hayata uyan bir din olup olmadığı, dinde çocuk yaşta evliliklere izin verildiği, dinin yasakladığı evlilik öncesi flört döneminin modern dünyada zorunlu olduğu; başkalarına zarar verilmediği müddetçe içki içmenin; ev ve otomobil almak için faizle kredi çekmenin ve şans oyunlarının (piyango, loto, toto vs.) haram ve günah olmasının anlamsızlığı gelmektedir. Dindarlara ve dinî önderlere (cemaat ve tarikat liderlerine) yönelik eleştiriler kapsamında şu tür ifadeler rastlanmıştır: Kur'an kurslarına giden çocuklar taciz edilmekte, dindarlar arasında zina eylemi kadın ve erkek için farklı farklı algılanmakta; Taliban, İŞİD ve FETÖ gibi yapılar İslam üzerinden insanları ve dünyayı istismar etmekte, cemaat ve tarikat liderleri dinî ve ahlakî zaafılarla yaşamakta, dinî önderler bilimi dışlayarak uydurma söylentilerle halkı uyutmakta; din, Müslümanlar için adeta afyon haline gelmekte/getirilmekte, insanlığa herhangi bir faydası olmayan Müslümanlar cenneti tekellerinde tutmaya çalışmaktadır. Bu tür söylemler göstermektedir ki gençlerin dine ve dindarlara yönelik eleştirilerinin bir kısmı şüphe bir kısmı deist ve ateist eğilimler içermektedir. Bununla birlikte gençlerin büyük bir kısmı ya geleneksel dine sığınarak huzur aramakta ya da dinî inanç ve uygulamaları sorgulayarak taklidî inançtan tahkikî inanca doğru yönelmektedir. Gençler arasında ibadet davranışının azaldığı, *ihhtiyaç dindarlığının* arttığı görülmektedir.

Sonuç

Bu araştırmada gençler; "geleneksel dindarlar", "inançlı sorgulayıcılar", "dargın inançlılar", "dine ilgisizler", "salt maneviyatçılar", "suskunlar", "şüpheliler/kararsızlık yaşayanlar", "deist yönelimliler" ve "ateistler" olmak üzere dokuz farklı kategoriye ayrılmıştır. Dinî inançlarıyla dünyevî hazları arasında sıkışan gençlerin, kimlik ve değer krizi yaşadıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda gençler "huzursuz dindarlar", "bireysel maneviyatçılar", "arayış içinde olanlar" ve "inkârcı eğilimliler" şeklinde dört farklı tip üzerinden değerlendirilmiştir. Bulgular göstermektedir ki gençlerin dinle ilişkileri tek düze ve tek boyutlu değil oldukça karmaşık, yoğun ve çok çeşitlidir.

Introduction

Thinking, talking and writing about one's relationship with belief and religion is both challenging and tempting. This process is challenging because different religious, social and human approaches are present and constant changes occur

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the Dilemma of Doubt and Belief

within these approaches, which causes the risk of losing the theoretical ground for the interpretations and discussions to be made in this context. Furthermore, as noted by Peck, only a limited number of people can act objectively in terms of religion.⁶ This topic is also tempting because talking about the relationship between people and religion means getting into an exciting and historical discussion regardless of whether the people here are believing or not.

The return of sacred topics, revival of religions and the discourse of rising to spirituality, as well as the claim that religious doubts and deist and atheist orientations adversely affecting the religions and beliefs have been among the points discussed by the academics or even the public. For instance, Kepel used the expression "God's Revenge" for the rising concepts of religion and religiousness,⁷ while Berger declared that secularism, rather than religions, was in a crisis.⁸ However, Ertit stated that the effectiveness of secularism did not decrease and that conservative people were in a concerned mood, reflecting a different aspect.⁹ Twenge's points indicate that institutional and traditional religion has been leaving the daily life faster every passing day.¹⁰ She mentions about various studies indicating that rational structures have been making efforts to purify themselves from religious contents, that religious identity lines have been weakened, and that religious thoughts no longer affect and direct the daily life with constructive global post-modernity.¹¹ The discussions based on the question "Is deism and atheism increasing among young people?" can be assessed in this context. There are also different approaches. For instance, according to Kayıklık, the concepts of religion and modernity which have clashed for a long time have finally agreed, and religiousness-based personal approaches which do not praise institutional religion have emerged.¹²

This study aims to determine the religious perceptions, doubts, hesitations and even rejectionist orientations of Muslim Turkish youth. Presenting sociological, psycho-social and psychological perspective in a combined manner, this interdisciplinary study will be functional in terms on understanding young people's religion and religiousness-related perspectives. The number of separate studies

⁶ M. Scott Peck, *Az Seçilen Yol: Sevginin, Geleneksel Değerlerin ve Ruhsal Tekamülün Psikolojisine Yeni Bir Bakış*, trans. Semra Ayanbaşı (İstanbul: Akaşa Yayınları, nd.), 2003, 234.

⁷ Gilles Kepel, *Tanrının İntikamı: Din Dünyayı Yeniden Fethediyor*, trans. Selma Kırmızı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992).

⁸ Peter L. Berger, "Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine", trans. Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, ed. Ali Köse (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 75-93.

⁹ Ertit Volkan, *Endişeli Muhafazakarlar Çağı: Dinden Uzaklaşan Türkiye* (Ankara: Orient Yayınları, 2015).

¹⁰ Jean M. Twenge, *İ-Nesli* trans. Okan Gündüz (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018).

¹¹ Asım Yapıcı, "Postmodern Dönemde Din, Kimlik ve Anlam Problemi", *Dinin Kaderi: Çağdaş Sorunların Kaskacında Din*, ed. Abdullatif Tüzer (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 117-174.

¹² Hasan Kayıklık, "Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay - Celaeddin Çelik (Adana: Karahan Kitabevi, 2006), 157-174.

focusing on this topic is quite limited. Therefore, the purpose was to emphasize the importance of the topic and to fill the gap in the relevant literature.

Theoretical Frame

1. Religious Doubts and the Search for Identity During Youth from a Developmental Perspective

People who are aged between 13 and 25 are called youngster, and this period is called youth. Covering the period of adolescence, youth is the period of physical, mental and emotional transition from childhood to adulthood. Therefore, youth can be divided into two and the years of "adolescence" and "first adulthood". Adolescents may experience a dilemma between physical change, emotional independence, tendency to what the peers do, sexual curiosity, sexual desires, abstract thinking, search for an identity, developing a specific ethical understanding, interest in religious and mystic topics, religion itself, and scientific and rational knowledge. During the first years of adulthood, people leave the mental and emotional crises they undergo during adolescence behind and become calmer.¹³

Some of the problems young people experience in terms of religion, spirituality and values arise from the traits of the current era from the developmental perspective. Before adolescence, at the age of 11-12 years, children start to direct superficial criticisms to religious topics including "Allah" and "destiny". The period between the age of 12 and 14 years is experienced with the challenges of adapting to abstract idea of God. However, the period between the age of 14 and 17 is the mental disintegration where questioning and doubting is at the forefront. Between the age of 17 and 20, at the end of adolescence, young people start to become calmer. This period may occur as a dedication or failure of dedication to a belief.¹⁴ The age periods mentioned here should not be considered as the precise ages because it should be noted that the ages of adolescence and youth may change owing to developmental differences and socio-cultural factors. The concepts such as "state of moratorium", "delayed adolescence" and "prolonged youth" reflect the relativity of the mentioned age intervals.

According to the results found by the studies conducted in Turkey, young people have doubts in topics of Allah's presence, creation of universe and humans, accident-destiny, sin-good deed, afterlife, paradise-hell and inequality of men and women.¹⁵ What adolescents doubt about the most include the following processes and actions: questioning the religion and belief in God through scientific data, various problems (unexpected deaths, disability, financial deprivation, personal

¹³ Miller, *Gelişim Psikolojisi Kuramları*, çev. Z. Gültekin; Gander - Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, trans. Ali Dönmez - Nermin Çelen; Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*.

¹⁴ Asım Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi: Bir Model Denemesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı* (2016), 83-113.

¹⁵ Hökelekli, "Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler", 73-82; Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler", 307-368.

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the Dilemma of Doubt and Belief

sorrow, harassment, rape etc.), the issue of why atheist people cannot go to paradise despite being a benevolent person, critical approach to metaphysical creatures such as angels, jinn or devil, dilemmas experienced between sorcery-mythic practices and proper religion, interest in other religions and sects, criticism toward traditional religion, new religious and spiritual searches, the issue of functionality for prayers etc.¹⁶ The doubts young people experience are closely related to “developmental processes”, “desire of being independent and free”, “the feeling of guiltiness and idea of committing sin arising from the clash between sexual desires and religious beliefs”, “questioning the meaning of life”, “mental and emotional imbalance arising from the conflict between religion and science”, “unsuccessful religious socialization”, and “insufficient and wrong religious education”.¹⁷ Accordingly, adolescence and first years of youth are regarded as an unsettled period full of doubts, crisis, search and calmness in the context of religion and belief.

Adolescence is a *critical stage* for the development of one’s world view and identity. Adolescents question what they learned from their socio-cultural environment implicitly or explicitly with the impact of abstract thinking potential, emotional independence and their peer groups. They start to realize their emotions, thoughts and skills. Adolescents who are expected to develop professional, political, ethical and religious identity as a developmental duty of adolescence may develop *successful, mortgaged, shady, delayed, disorganized and reversed* identities.¹⁸ The following can be stated as an example: If adolescents experience a religious crisis, question their beliefs and internalize their religious beliefs without contradicting with their cultures, they gain a healthy and successful religious identity. Accordingly, the identities of adolescents who grew up in a Muslim environment, undergo a period of searching and questioning, and finally adopt a Muslim identity upon their own will can be considered *successful*. If adolescents adopt the dominant belief and values of a society just upon the impact of their families/friends without experiencing a period of searching and crisis, their religious identity becomes *mortgaged/dependent*. In other words, if adolescents accept and adopt what the society or their families teach them without getting into a process of searching or questioning in religious beliefs owing to various reasons such as the fear of misunderstanding, committing sin and rejecting the religion, the identity they create becomes dependent and “mortgaged”. The religious identity of adolescent people who adopt the beliefs

¹⁶ Bahadır, “Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler”; Hasan Kayıklık, “Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık”, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik (Adana: Karahan Kitabevi, 2006), 157-174.

¹⁷ Antoine Vergote, *Psychologie Religieuse* (Bruxelles: Charles Dessart, 1966); Bahadır, “Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler”; Mustafa Koç, “Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dini Yaşam”, *Diyanet İlmî Dergi* 42/3 (2016), 7-32; Celal Çayır, “Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma”, *Bilimname* 27/2 (2014), 59-88.

¹⁸ Erik H. Erikson, *İnsanın 8 Evresi*, trans. Gonca Akkaya, (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2014); James E. Marcia, “Identity in Adolescence”, *Handbook of Adolescent Psychology*, ed. J. Adelson, (New York: Wiley, 1980), 159-187.

of their families and those around them for different reasons, despite questioning their religious beliefs severely and determining a unique religious path for themselves, is called *shady* identity. Despite experiencing a period of searching and questioning, adolescents may not decide what to believe or not to believe and what belief to adopt or not to adopt, and they may declare moratorium and suspend the development of their religious identities. In such cases, determining the religious identity may take a long time and extend to the period of early adulthood. If adolescents cannot decide what to believe despite experiencing an explicit or implicit searching and questioning period, it means they leave their decision to future times. Identities of those who undergo such a period has a *delayed* characteristic. Adolescents who do not experience a crisis and depression in terms of their beliefs and values and who do not adopt a belief or value system, or more clearly, who adopt a momentary and state-based attitude occur to have a *disorganized* religious identity. In other words, it is safe to state that people who occasionally reflect religious, secular, deist or theist attitude have *disorganized and uncertain* religious identities. If adolescents clash with their sociocultural environment, particularly the domestic setting, and set themselves a new path, it means they developed a *reverse identity* from a religious perspective.¹⁹ Orientation to disbelief despite being raised in a family with high Islamic sensitivity is within this context. The contrary may also be the case. Those who were raised in a Christian or Muslim family but still accept a different religion can be assessed within the reversed identity category.

From a developmental perspective, the period until the age of 25 years, which are the first years of adulthood after adolescence, can be evaluated as the period of youth. These years mean a period when certain issues, such as identity crisis, religious perspective and world view, which cannot be solved during the adolescence are overcome. However, the first years of youth reflect a time when future-related concerns become distinctive.²⁰ The developmental characteristics and missions of the era cause young people to have more earthly and concrete targets. Therefore, the first years of adulthood are probably the era when people are the least religious²¹, which is an important point because young people have relatively weaker feelings toward prayers and religious impacts and this is closely associated with the developmental traits of the youth.

2. The Youth and Religiousness Changing with the Spirit of the Era

The psychosocial impacts of *historical time* conceptualized as *the spirit of era* (zeitgeist) should be considered to understand the youngsters and perform an objective analysis in this context, which directs us to trace the changes and

¹⁹ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi".

²⁰ Miller, *Gelişim Psikolojisi Kuramları*; Gander, & Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*; Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*.

²¹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2005).

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the Dilemma of Doubt and Belief

transformations experienced in the social structure and personal awareness because understanding and analyzing what is occurring in the modern times without considering the historical journey is almost impossible.

In his work “A Secular Age”, Taylor searches an answer to the question “*what happened between 1500 and 2000?*”.²² According to Taylor, people who did not believe in God in both the East and West during 1500s constituted an exception since God could not be questioned. The meaning and objective of life was based on God and religion. Religious beliefs had a central role for one to achieve the feelings of completeness and satisfaction. Therefore, government, law, society, economy (earning, production, consumption, wealth, poverty), natural disasters, diseases, i.e. everything, were associated with God and explained accordingly. In 2000s, most of the people continued believing in God but God was no longer perceived as the absolute authority affecting and directing everything in the daily life like 1500s. This was also observed among the people who had belief in God and performed their prayers. However, intense doubts were felt toward God and religions, and deist and atheist attitudes distinctively increased during those years.

Re-asking Taylor’s question “What happened between the years of 1500 and 2000?” and tracing the change and transformation between the perceptions toward God and religion may be functional in analyzing young people’s perceptions of religion and religiousness.²³ Therefore, reflections of extensive social changes over the social and personal awareness should be taken into account.

From the perspective of Fukuyama, researchers who adopt the progressive approach accept that the society has evolved, leaving the tradition of hunting-gathering and adopting agricultural traditional life (first wave) and industrialization (second wave).²⁴ Furthermore, it is noted that a new era is experiencing, reaching beyond the borders of industrialization society (third wave). This period is called with the following concepts: *post-modernity*, *risk society*, *globalization*, *advanced industrial society*, *information society* and *artificial intelligence age*. It is mentioned that radical changes are experienced in the transition from modernity to post-modernity, which is also the case for the transition from traditionalism to modernity. At this point, it should be noted that Hinduism, Buddhism, Zoroastrianism, Judaism, Christianity and Islam are the religions that emerged in the traditional world because we have to question within the relevant discussions whether the religions addressing the traditional society and people will have difficulties in appealing to the modern and post-modern society and people from this perspective.

The traditional social structure has a collectivist character. The unity of rationality and emotionality is dominant in humans’ approaches. Ethics is not so

²² Charles Taylor, *Seküler Çağ*, trans. Dost Körpe (Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 31-32.

²³ Taylor, *Seküler Çağ*, 31.

²⁴ Francis Fukuyama, *Büyük Çözülme: İnsan Doğası ve Toplumsal Düzenin Yeniden Oluşturulması*, trans. Hasan Kaya, (Istanbul: Profil Yayınları, 2015), 17.

independent from the religion. The reality is reflected by religion and revelation. Therefore, the laws to be enacted should be based on a religious reference. It should be noted that Cartesian movement, Renaissance and Reform, and Illumination Philosophy has a central role in the transition from the traditional to modern world.²⁵

The Cartesian movement makes the division of rationality and emotionality more distinctive through the dilemma of awareness and body, which paves the way for a process distorting the aforementioned unity of mind and emotions displayed by traditional people. With the Renaissance and Reform movements, the human and ethical approach of Christianity was combined with the ethical doctrine of Ancient Greece and Rome *first*, and *then* the influence of the Catholic Church over people weakened and Protestant movement stated to be developed.²⁶ In this period, the metaphysical concepts of the world were shaken, and it was claimed that God stopped managing this mortal world, leaving it to the people, and that earthly religiousness became the trend in place of ethereal religiousness.²⁷ With the period of Illumination, the criteria of truth transformed from revelations to rationality, and religion and ethics were totally separated. Furthermore, the principle that laws should be formed through human rationale instead of religion or religious influence and that governmental authority should be organized through human rationality instead of religious principles became popular. One of the most important results of the Philosophy of Illumination is undoubtedly the 1789 French Revolution. One of the most important results of this revolution is the idea of "nation state" and "secularism" principle, which have drawn attention in many locations of the world, particularly the continental Europe. In the period of modernity where scientific and technologic advancements, industrialization, urbanization and secularization became distinctive to a certain degree, the criterion of reality is not only rationality but also the scientific data that are based on experiments and observations and that are generated by the intelligence through methodological techniques. The human approach of modernity is essentially Cartesian. Criticizing the abstract and symbolic concepts or actions due to being based on experiments and observation, modernity focuses on the concrete and objective concepts.²⁸ It was claimed that the traditional concepts and traditions such as religion and belief, which were not rational and scientific, would be terminated, that a new world would be established under the dominance of science, and that religion would drop behind the science in the case of

²⁵ Asım Yapıcı, "Zihniyet ve Bilim: Noktayı Nazara Göre Değişen Manzara Algısı", *Zihniyet ve Din: Disiplinler Arası Zihniyet Çözümlemesi*, ed. Abdullah Özbek - Asım Yapıcı (Adana: Karahan Kitabevi, 2018), 25-52.

²⁶ Yapıcı, "Zihniyet ve Bilim".

²⁷ Carl Gustave Jung, *Psychologie et Religion*, Traduit par M. Bernson & C. Cahen (Paris: Buchet - Chastel, 1958); Max Weber, *The Sociology of Religion* (Boston: Beacon Press, 1964).

²⁸ Yapıcı, "Zihniyet ve Bilim".

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the Dilemma of Doubt and Belief

modernity arising from the philosophy of illumination.²⁹ This is closely associated with the adverse attitude of modernity toward religion and God. Bauman describes this process as follows: “The objective was to establish a human order on the world where no metaphysical concepts or actions were present and where freedom and happiness was dominant.”³⁰ This means the following: As the religious impact shrinks with the modernity, a world where people can live their pleasures freely will be created.

With the science and technology that developed during modernity, life became relatively easier, medicine improved, and duration of life increased. Additionally, people adopted a position where they are motivated to experience their pleasures, particularly sexuality, instead of suppressing them. One of the differences between traditional and modern people emerges at this point. Death became natural while sexuality was a taboo for traditional people; for the modern people, sexuality was natural, while death was a taboo. Claiming that western people did not want to remember death which was an obstacle before the earthly pleasures, Ariés emphasized the concept “Forbidden Death”. The sexual revolution that took place in Europe and United States after the World War II resulted in blessing a pleasure-based life among the people of all ages, particularly the young ones.³¹ For Bauman, religious criticisms have a critical importance for increased sexual freedom in the modern era because sexual freedom does not seem possible when religion and God are not criticized.³² This is undoubtedly closely associated with the changed perception based on sins.

In line with the concept of liquid modernity by Bauman, freedom-related understanding of modern people, especially youngsters, changed and evolved from³³ “You cannot make me do anything that I do not like” to “I can do anything I like”. Whether the modern freedom in question liberalized people or not is controversial. Fromm believes that the modern people who escape from the religious pressure and appear as free become psychological slaves with desires of status, respect and power.³⁴

The post-modern era was felt with the termination of supra-identities where time and distance covers death in a globalized world, with the separative sub-identities becoming more distinctive,³⁵ with the authority and great doctrines being

²⁹ Sigmund Freud, *Uygurluk ve Hoşnutsuzlukları-Bir Yanılsamanın Geleceği*, trans. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 2000); Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*, trans. Erkan Ataçay (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015).

³⁰ Zygmunt Bauman, *Postmodern Etik*, trans. Alev Türker (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998), 245.

³¹ Philippe Ariés, *Batılının Ölüm Karşısında Tavrı*, trans. M. Ali Kılıçbay (Ankara: Gece Yayınları, 1991), 85-86.

³² Zygmunt Bauman, *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*, trans. Nilgün Demirdöven (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), 127.

³³ Zygmunt Bauman, *Akışkan Modernite*, trans. Sinan Okan Çavuş (İstanbul: Can Yayınları, 2017).

³⁴ Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, trans. Şemsa Yeğin (İstanbul: Payel Yayınları, 1996).

³⁵ Asım Yapıcı - Münir Yıldırım, “Küreselleşme Sürecinin Dinî Kimliklere Etkisi Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme”.

rejected,³⁶ with the neo-liberalism being added to capitalism and shaped in a one-way manner³⁷, with the consumption culture becoming more popular,³⁸ and finally, with the digitalization, virtualization and artificial intelligence becoming more dominant.³⁹ With the weaker and virtual identity lines, the feeling of authenticity began to disappear. People feel the challenge in deciding what to be faithful to.⁴⁰

Bauman (2018, 212) associates the depression experienced in the feeling and idea of dedication to permanent values with the crisis in continuity (eternality) and immortality because fame replaced the reputation. Accordingly, high number of followers on the social media is valued. The values, dedications and partnerships in this new world are the consumed elements, not the produced elements.⁴¹ It is safe to state the following if we are to reflect the change with our own terms: In traditional Islamic societies, the understanding "benevolence in disagreement, oppression in division", i.e. benevolence and glory in thinking differently and malevolence and evil in division, is present. The latter explanation of the aforementioned traditional understanding seems to be in a reversed manner in the present day (malevolence and evil in thinking differently and benevolence and glory in division). Friendships, partnerships and marriages end quickly, which is interesting in this regard. To sum up, the concepts and actions that were considered as sin, unlawful and undesirable before are not regarded totally normal in a world where everything changed and transformed. Extramarital sexuality, lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBT) orientations or homosexual marriages can be assessed in this regard.⁴²

The following can be stated accordingly: The current era transforms people's perceptions, cognitions and attitudes to a certain degree. Every technological innovation or product brings its own ethics, and people change continuously whether they are aware or not. The time or the era people live in affects their characteristics more than their families. Accordingly, people may psychologically resemble to their age or era more than they do to their fathers. Bronfenbrenner's "Ecosystem Theory" explains this topic.⁴³ Mass communication instruments, global values and cultures, conditions of the home country, legal rules, occupations of the

³⁶ Yasin Aktay, "Postmodern Dünyada Din: Bir Anlatı mı, Tanrı'nın İntikamı mı?", *Din Sosyolojisi*, ed. Yasin Aktay - Mehmet Emin Köktaş (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 299-313.

³⁷ Poul Hirst - Grahame Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor*, trans. Çağla Erdem-Elif Yücel; Robertson, *Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, trans. Ümit Hüsrev Yolsal.

³⁸ Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, trans. Nilgün Tütal - Ferda Keskin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997).

³⁹ Mustafa Derviş Dereli, *Sanal'a Veda* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020); Ahmet Çiftçi - Yelda Karataş, "Dijitalleşen Zamanın İzdüşümünde: Kimliğin, Bedenin ve İletişimin Dönüşümü", *AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology* 10/37 (2019 Spring), 7-29.

⁴⁰ Sayar, "Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları", 79-94.

⁴¹ Yapıcı, "Zihniyet ve Bilim".

⁴² Twenge, *İ-Nesli* trans. Okan Gündüz.

⁴³ Urie Bronfenbrenner, "Ecological Models of Human Development", ed. Torsten Husen - T. Neville Postlethwaite, *International Encyclopedia of Education* (Oxford, Pergamon Press and Elsevier Science, 1994), 3/1643-1647

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the Dilemma of Doubt and Belief

parents, co-workers, neighbors, relatives, physical environment, school, family and parental attitudes all affect one's physical, emotional, intelligent⁴⁴ and social development.⁴⁵

In this case, the following question should be asked: What are the impacts of the changing world on youth? It should be noted that young people's answers to the questions on the objective and meaning of life have changed. Selfishness increased under the name of individualization, narcissism became more common along with the extremely high levels of self-confidence, and a youth that is anxious, concerned but still highly self-confident emerged. As young people's expectations from life differed, the interest in "owning", rather than "being", increased and a life based on pleasure and speed was considered as a blessing. The term "owning" here should not be considered only in the context of goods, property, authority or brands. Having an experience, excitement and pleasure is considered to be more valuable than reaching the concrete objects and purposes. The idea of owning anything is motivated by the desire of consumption. Therefore, the feeling of dissatisfaction became more distinctive among the young people who established a direct relationship between consumption and happiness. Moreover, the feelings of satisfaction and thankfulness became lost, jealousy became dominant, and an exhibitionist lifestyle became a trend. Moreover, social media became the area of display in this regard.

Both the weakening of identity lines and subjectification and termination of reality paved the way for the sources, which helped young people feel safer, getting weaker and the feelings of sincerity and reality getting lost. Sociocultural norms and religious values that added value to the existence and daily life started to be uncertain. These are essentially closely associated with the values such as nation and family, which support the presence of society, being shaken deeply. These developments activated the feeling of rootlessness, abeyance and solitude among the young people.⁴⁶

Bauman (2018, 207-208) notes that momentary pleasures are attractive for the people of risky societies lacking safety and that the idea of obtaining whatever the life presents at the moment is dominant in these societies as what tomorrow will bring is not known because delaying the pleasure makes it lose its attraction. It is clear that the force behind the pleasure-based life among the post-modern people, particularly the youngsters, is the state of uncertainty, unsafety and flattery. What is attractive today may lose its attraction tomorrow. In this case, living the day and moment (*carpe diem*) becomes necessary. Rather than making long-term plans,

⁴⁴ Edinete Maria Rosa - Jonathan Tudge. "Urie Bronfenbrenner's Theory of Human Development: Its Evolution From Ecology to Bioecology", *Journal of Family Theory & Review* 5 (December 2013), 243-258.

⁴⁵ Fatih Kandemir. "Ekolojik Kuram Bağlamında Dinî Gelişim Psikolojisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (15 December 2018), 1433-1456.

⁴⁶ Sayar, "Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları".

living the short-term pleasures should be the goal. Friendships, partnerships and marriages ending quickly should be assessed in this context, not only from the perspective of the feeling of loyalty decreasing quickly, because the rationale behind the relationships is based on lasting until the benefits and pleasures disappear, rather than being separated by the death. However, evidences indicate that youngsters experience a dilemma between their desires of freedom and safety concerns. It is claimed that this dilemma causes them to escape the risks of the real life and take a shelter in virtual relationships, or get satisfied by watching pornographic movies instead of performing actual sexual activities.⁴⁷

Twenge names the modern youngsters as the “me generation”. Accordingly, the me generation is tolerant, self-confident, open-minded and ambitious, but also shy, depressive, lonely and concerned. Additionally, being *normal* in the modern world becomes more challenging in the modern world every passing day. These studies confirm that young people have difficulties achieving a normal and calm mood. Young people whose expectations are high experience difficulties due to the facts of life.⁴⁸ According to Twenge, *the rising* expectations of me generation are based on their excessive focus on themselves. It is without doubt that modernization and post-modernization that promotes the separation from traditions and religious authority is particularly effective in this focus.⁴⁹ It should be emphasized that post-modernity continuously supports the egoist attitudes in the dilemma between existential concerns and hedonism. Educational policies and domestic behaviors provide contribution to this process. Young people whose business and marriage are not as how they wish desire a perfect life where they can fulfill their personal wishes without stopping, but they still cannot find internal peace and balance no matter how many things they own. As noted by Twenge, this results in solitude in a crowd, mood disorder, and depression.⁵⁰ The ever-increasing rate of committing suicide can be assessed in this scope. Continuing her works following the conceptualization of me generation, Twenge named the people born after 2000s as *i-generation*.⁵¹ Accordingly, it is safe to mention about a new human type that focuses on virtual relationships and constantly aims to be visible. They are quite *selfish, anxious, concerned, unsure, consumption-focused* and *hedonist*. According to Harvey, this is caused by the reality losing its authenticity and objectivity and being left to subjectivity due to the process of blessing separation, temporariness, chaotic change, irregularity, uncertainty, discontinuity, hybridization and variety.⁵² Even the scientific data are approached with doubts now because the reality has gained a form that differs based on the perspective. Every one of many people who have different ideas in this topic may be

⁴⁷ Twenge, *İ-Nesli* trans. Okan Gündüz.

⁴⁸ Jean M. Twenge, *Ben Nesli*. trans. Esra Öztürk (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 11.

⁴⁹ Twenge, *Ben Nesli*. trans. Esra Öztürk, 72-73.

⁵⁰ Twenge, *Ben Nesli*. trans. Esra Öztürk, 152.

⁵¹ Twenge, *İ-Nesli* trans. Okan Gündüz.

⁵² Harvey, *PostModernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*, trans. Sungur Savran, 133.

simultaneously right. As noted by Bauman, the reality separated into pieces became liquid and submitted to relativity. Representing the spirit of the era, it is clear that these thoughts affect the young people deeply. Young people transform their personal perspectives into the reality discourse, and they even reject the points contradicting with their perspectives quickly.⁵³

3. Religiousness, Spirituality and Values Among the Youngsters

The question “Are the youngsters of the modern times becoming religious or leaving the religion in the transformation from modernity to post-modernity?” is critical. However, we do not have sufficient data to answer this question. Nevertheless, certain relevant studies may still provide an idea, but first,

the following point should be highlighted: The dual category generally defined as becoming religious and leaving the religion is quite generalizing and deceptive because such separations causes both basic categories, such as religiousness-related new concepts and extra-religious spiritualism, and the intermediate forms between these categories to be neglected. Generalization facilitates expressing ideas about a topic in social sciences because it paves the way for understanding the direction of the process and making estimations.

Certain modern young people make efforts to combine individualism and hedonism, aiming to find the middle point. The concepts of “*hedonist religiousness*” or “*hedonist spirituality*” are now mentioned more than ever. These concepts may also be reflected as “*pure individual religiousness*”, “*institutional flexible spirituality*” and “*religiousness with weak ethical basis*”.⁵⁴ In fact, these names are closely related with the term *Protestant religiousness* Weber explains as *earth-focused devotee*.⁵⁵

Most of the young people desire living freely and happily in this mortal world by keeping themselves away from dangers (desire of safety) (hedonic freedom). At this point, they may experience a dilemma, tension and conflict between the social and cultural expectations, and their personal demands. Shayegan explains this issue as *separated perspective*⁵⁶. The perfect concepts of *yaralı bilinç* (injured awareness) and *kültürel şizofreni* (cultural schizophrenia) are present in the Turkish translation of Shayegan’s work⁵⁷. With the socio-psychological terms, this can be explained as *identity disorder*. As understood, the sense of belonging becomes weaker among the young people who try to live on an uncertain identity-based ground, and individualization as well as consumption culture, excitement, experiences and

⁵³ Zygmunt Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, trans. İsmail Türkmen (Istanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), 25.

⁵⁴ Asım Yapıcı, “Küreselleşen Dünyada Gençlik ve Gençlerde Dinî Hayat” (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 83-97.

⁵⁵ Weber, *The Sociology of Religion*, 166.

⁵⁶ Daryush Shayegan, *Le Regard Mutilé: Pays Traditionnels face à la Modernité* (Paris: Albin Michel, 1989).

⁵⁷ Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, trans. Haldun Bayrı (Istanbul: Metis Yayınları, 1991).

pleasure-based lifestyle becomes more trendy. However, they aim to live healthily, peacefully and safely, which is the point of contradiction and conflicting.

Since 1960s, people have published works indicating that religiousness increased among the young people in United States.⁵⁸ There are evidences indicating that a similar orientation has occurred in Turkey⁵⁹ after 1980s. This question should be asked at this point: Are the young people who are individualist and hedonist in line with the era really religious? Having become a part of consumption culture through a pleasure-based life, young people experience difficulties focusing on the richness within their internal worlds and turn into another actor of a regular mechanical life. Inclination toward religion and spirituality is quite distinctive among the young people who aim to cope with the challenges brought by such a life. Regardless of being based on either traditional or institutional religious understanding, participation of young people in the new religious movements can be assessed in this context. Furthermore, it is safe to state that young people either utilize the radical religious congregations or mystic-Sufi organizations, or pure spiritualist groups to focus on themselves in this age of pleasure and speed. Nevertheless, it should still be noted that traditional religious orientations are popular among the current *religious young people*. However, the traditional religiousness of young people is different to that of their fathers or even grandfathers. Depiction of God in youngsters' eyes is forgiving in every case, not strict, authoritarian or punitive. Religiousness of young people becomes more individualist every day, despite staying affiliated with the traditional religion. Another relevant point is that *non-religious young people* prefer either a non-religious or a faithful life with no interest toward the religion. Regardless of being religious, spiritualist or non-interested toward the religion, young people's relationship with the religion and beliefs gains a new form and content.

In the process of evolution from traditionalism to modernity and from modernity to post-modernity, awareness of the people whose ties with metaphysics were weak shrank in time. This period paved the way for changed perspectives toward the religion and religiousness as well as weaker religiousness with poorer ethical basis. Furthermore, individual spirituality orientations came to forefront in this period when institutional religious perceptions were criticized.⁶⁰ Experiencing a dilemma between their religious and personal values, young people began to prefer the individual values.⁶¹ The idea that religions should contain a discourse that

⁵⁸ Charles Y. Glock, "Birleşik Devletlerde Dinsel Bir Uyanış Var mı?", trans. Esen Sinanoğlu, ed. R. Boudon - P. Lazarsfeld, *Toplum Bilimleri Sözlüğü* (Ankara: UNUSCO Türkiye Milli Komisyonu, 1982), 53- 55.

⁵⁹ Asım Yapıcı, "Religious Life of Turkish Youth in the Process of Modernization and Secularization", ed. Zuhâl Ağılkaya-Şahin et al., *Psychology of Religion in Turkey* (Leiden: Brill, 2015), 107-136.

⁶⁰ Yapıcı, "Küreselleşen Dünyada Gençlik ve Gençlerde Dinî Hayat".

⁶¹ Asım Yapıcı, "Değerler Ve Dindarlık Algısında Değişim ve Süreklilik: Değerlerin Bireyselleşmesinden Bireysel Değerlere", ed. Mustafa Ergün et al., *Öğretmenliğin Mesleki Değerleri ve Etik* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 57-90.

increases the freedoms rather than limiting them and that improves the human merits rather than enforcing strict rules started to be popular among the young people. Stating that sociologists' concepts such as "believing without the sense of belonging", "religion at home" and "increasing spiritualism" defined those who were born before 2000 better and that those born after 2000 were not religious or spiritualist, Twenge believes that young people's relationship with the religion has weakened every day and that atheistic inclinations have increased. Explaining this issue with the absence of domestic interest toward the religion and inability of religious authorities to understand the new generation, Twenge asks a critical question: Do Internet and social media move youngsters away from the religion or do the young people use Internet and social media because they are moved away from the religion?⁶² We do not have sufficient knowledge to give an answer to this question through the relationship of cause and effect. However, considering the observations, it is safe to state that spending time on the Internet and social media transforms and consumes many things including the religious interests and orientations.

Is Twenge talking about the difference in the relationship of American youngsters with the religion before and after the millennium ⁶³or is her statement also valid for the Muslim Turkish youngsters? In other words, how did the Internet revolution experienced in Turkey during 2000s and smart phones that became integral with the daily life after 2012s affect the religious perception, living and value system of young people in Turkey?

Certain studies conducted during 2000s indicated that religiousness-related perceptions of young people should not be disconnected from Islamic world view Muslimhood. A study conducted by Yapıcı (2006a) yielded interesting results and showed that young people described the modern Muslims as "those failing in practicing their beliefs", "those failing in practicing their prayers", "those who are religious or secular in certain cases", "insincere", "hypocritical", "ostentatious", "unreliable", "selfish", "interest-focused" and "those who lost their ethical values"⁶⁴. The number of young people who say "*I have not met a good Muslim including myself*" is increasing every passing day. Young people associate these negative traits of Muslims (according to them) with the idea that *the love for Allah and fear of Allah no longer directs people's actions*, associating this issue with the trends of the modern era. According to youngsters, Muslims can achieve internal (personal) and external (social) peace if they can establish the balance between the mortal and eternal world, religion and ethics, and traditions and modernity. Meanwhile, the following point should be particularly noted: Young people want the current age to be interpreted in line with Islam, instead of Islam being assessed in line with the current age. Trying

⁶² Twenge, *İ-Nesli*, trans. Okan Gündüz.

⁶³ Twenge, *İ-Nesli*, trans. Okan Gündüz.

⁶⁴ Asım Yapıcı, "Algısal Açıdan Müslüman Kimliği ve Dindarlık", ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* (Adana: Karahan Kitabevi, 2006), 206-258.

to understand Islam according to the age causes Islam to have uncertain borders. Young people also believe that such orientations are increasing in the Turkish society.

Another study conducted by Yapıcı demonstrated that Islam orders Muslims to organize their daily lives based on how Allah orders, as understood from young people's thoughts.⁶⁵ Therefore, the dedication and submission to Allah's orders comes to mind first when Islam is mentioned. The dedication and submission to Allah's orders happens by submitting the personal freedom to Allah's will and making efforts to arrange the life according to Allah's orders. According to young people, continuity to prayers is within the context of submission to Allah. Accordingly, it is fair to say that youngsters make a reference to prayers and fasting which are among the particular conditions of Islam. However, emphases on the prayers based on time and form, such as prayer and fasting, are not as impactful as the emphases on faith and submission because prayer-related attitudes distinctively weakened in the process of modernization and secularization. However, despite the decrease in youngsters' levels of praying, the contact of personal awareness with religious emotions continues existing. The concept of Islam means *the source of peace* and *happiness* in youngsters' minds, which is interesting. This result can be interpreted as that the modern life, which facilitates the personal and social life with the technological advancements, has made people more lonely, that the modern life exposed people to dissatisfaction and unhappiness, and that religion can provide meaning and peace to one's life against the impacts of modern life. Accordingly, it is safe to state that the meaning and value of religion continues to increase for the Turkish youth. According to the points of Yapıcı who performed a meta-analytical assessment on 23 different studies, which examined young people's religious lives and were conducted with a sample of 11,786 people, between 1980 and 2009, religious practices of young people, particularly prayers and fasting, increased after 1990s. Approximately 30% of young people make efforts to perform their prayers regularly, while 70% aim to fast regularly during Ramadan⁶⁶. It should also be noted that young people pray more as their psychological, financial and social issues increase. Regular prayers and habit of performing more prayers when needed are 8% less common among the university students compared to the youngsters who are not university students. The question "Is there a reverse relationship between higher education and religiousness?" may be asked in this context. The relevant literature has studies indicating that undergoing postgraduate education in secular fields has adverse impacts on religiousness in general, and religious belief and prayers in⁶⁷ particular⁶⁸

⁶⁵ Asım Yapıcı, "Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinin Anlam Dünyasında Dinin Yeri: Çukurova Üniversitesi Örneği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Haziran 2009), 1-37.

⁶⁶ Asım Yapıcı et al., "Öğretmen Adaylarının Değer Yönelimleri", *ESOSDER: Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 11/42 (July 2012), 129-151.

⁶⁷ Michael Argyle - Benjamin Beit-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion* (London: Kegan Paul, 1975).

⁶⁸ Asım Yapıcı, "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (March 2006), 66-116.

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the Dilemma of Doubt and Belief

because the rational statuses of youngsters change from irrationality to rationality based on their academic knowledge level. University education has high secularization potential due to the aforementioned traits. As stressed by Kirman (2014), this potential was clearly felt in the Turkish modernization period.⁶⁹ There are also other causes supporting this process. Religion and science being presented in a clashing manner in the faculties and departments providing secular education, the religions being assessed in a critical approach with the questioning-based academic skills gained through higher education, and students becoming relatively more personal and freer during the university education can be assessed in this context. One may claim that the positivist structure of the education system may have a function of weakening the ties between awareness and beliefs. Higher rate of staying at a distance to religions, showing not much interest toward prayers, having atheistic orientations, and changing religion⁷⁰ among the people with higher educational status can be considered as the reflection of the modernist and secularist attitude questioning or even excluding the traditions in the general sense.⁷¹ Thus, it is claimed that “traditional”, “institutional”, “dogmatic” and “fanatic” religious orientations decrease among the youngsters with higher education, and that the inclination toward verified and conscious religiousness, rather than believing blindly, increased⁷² among them.⁷³

Keeping the relevant discussions conserved, the following can be stated: Although education weakens religious interests and orientations, the religious orientations and experiences of youngsters have distinctively increased from 1980s to the end of 2000s. It is without doubt that higher number of universities, increased urbanization, educational policies, and higher education possibilities for the youngsters coming from rural areas in Turkey all have a role in the aforementioned increase. However, it should be mentioned that the orientation of returning to religion and spirituality in United States during 1960s was felt approximately 30 years later in Turkey. The results from the Survey of Religious Life in Turkey conducted by the Presidency of Religious Affairs confirm that religiousness

⁶⁹ Mehmet Ali Kirman, “Din ve Eğlence Kültürü: KSÜ İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Mezuniyet Gecesi Hakkında Sosyolojik Bir Değerlendirme”, ed. Mehmet Ali Kirman - Abdullah Özbolet, *Kültür ve Din* (Adana: Karahan Kitabevi, 2014), 97-121.

⁷⁰ Darren E. Sherkat - Christopher. G. Ellison, Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar, trans. İhsan Çapcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (April 2004), 225-262.

⁷¹ Yapıcı, “Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi”.

⁷² Benjamin Beit-Hallahmi – Michael Argyle, *The Psychology Of Religious Behaviour, Belief And Experience* (London – New York: Routledge, 1997).

⁷³ Argyle - Beit-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion*.

increased among all age groups including the youngsters. The relative increase in religiousness can be explained with the self-protection instinct in the risk⁷⁴society.⁷⁵

Assessing the difference in the value-related preferences of the Turkish society through the period before and after 2010 may yield interesting results. Couple of studies performed before 2010 are examples in this regard; the study by Başaran found that university students adopted "eternal happiness"⁷⁶ as the target value, while the youngsters in the study by Arda (1993) considered "being happy after death" as this value.⁷⁷ Results of both studies conducted with "Rokeach Value Scale" indicate that religious values which provide a religious motivation to people's mortal lives and which support the view of religious world in this context are adopted by the students receiving education in secular schools to a certain degree. As one of the studies conducted using the "Schwartz Theory of Basic Human Values", the research by Kuşdil and Kâğıtçıbaşı (2000) on teachers found a positive relationship between religiousness and "traditionalism", "safety" and "obeyance/submission"; and a negative relationship between religiousness and "universality", "self-orientation", "stimulation" and "hedonism".⁷⁸ The results of the study conducted by Mehmedoğlu (2006) on the university students also support the aforementioned data. These results are normal and expected for the Muslim Turkish society.⁷⁹ However, the studies conducted after 2010 yielded quite different results. These studies suggest that the increase observed in the religious life is not experienced in the topic of ethics and values. For example, according to the results found by Yapıcı, Kutlu and Bilican (2012), traditional and religious values as well as stimulation and hedonism-based values of university students have been on a rise.⁸⁰ Acar, Akar and Baykara-Acar (2016) revealed that hedonist approaches significantly increased as students' income level increased, while⁸¹ Polat and Çalışkan (2013) found that traditional and social values decreased as students' income level increased.⁸² These results show that

⁷⁴ Zygmunt Bauman, *Cemaatler: Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*, trans. Nurdan Sosyal (Istanbul: Say Yayınları, 2016).

⁷⁵ Ulrich Beck, *Risk Toplumu: Başka Bir Modernleşmeye Doğru*, trans. Kasım Özdoğan - Bülent Doğan (Istanbul: İthaki Yayınları, 2011).

⁷⁶ Fatma Başaran, "Üniversite Eğitim Süresi İçerisinde Öğrencilerin Değer Tercih Sıralamalarında Değişme", ed. Rüveyda Bayraktar - İhsan Dağ, VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları (Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1993). 49-58.

⁷⁷ Berna Arda, "Tıp Öğrencilerinin Meslek Seçme Motivasyonları ve Değer Sistemleri Konusunda Bir Durum Değerlendirmesi", ed. Rüveyda Bayraktar - İhsan Dağ, VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları (Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1993), 59-64.

⁷⁸ M. Ersin Kuşdil - Çiğdem Kâğıtçıbaşı, "Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwartz'ın Değer Kuramı", *Türk Psikoloji Dergisi* 15/45 (2000), 59-76.

⁷⁹ Ali Ulvi Mehmedoğlu, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri ve Dindarlık-Değer İlişkisi: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Örneği", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (2006), 133-167.

⁸⁰ Yapıcı et al., "Öğretmen Adaylarının Değer Yönelimleri".

⁸¹ Hakan Acar et al., "Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Değer Yönelimleri", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 24/1 (2016), 97-118.

⁸² Seyat Polat - Muhittin Çalışkan, "Ortaokul Öğrencilerinin Değer Yönelimlerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 26/2 (2013), 387-404.

people are oriented to have a hedonist and consumption-based social approach as their income level increases. The qualitative study by Özbolat (2012) indicated that moderate-class religious people were added to the consumption culture and found the meaning of life in the action of consumption.⁸³ As an indication of position and social status in the modern world, consumption is also accepted as the key of happiness because people of consumption culture establish a direct relationship between accessing money and accessing happiness.

The study by Coşkun (2017) on the pre-service teachers of Religious Culture and Moral Knowledge (DKAB) from the Faculty of theology catches attention. According to the results of that study, female students who receive high level of religious education differed in the values of "achievement", "stimulation" and "hedonism" more significantly than male students.⁸⁴ These three values are among the critical principles of human type imposed by post-modernity, which can be interpreted as a the start of an evolution from religiousness to spirituality with the adoption to post-modernity.⁸⁵ Güngör, Ekşi and Arıca (2012) conducted a study and found that men significantly differed in the dimension of "hedonism", while women significantly differed in the dimension of "self-control". Moreover, women were found to adopt the values of "helpfulness", "harmony" and "safety" more.⁸⁶ Şahin-Fırat and Açıkgöz (2012) examined the value systems of teachers and found that female teachers valued the values of "achievement", "hedonism", "universality", "traditionalism" and "safety" more than the male teachers.⁸⁷ Women adopt both "traditionalism" value and the contradicting "hedonism" value more than men. At this point, it should be noted that "safety" and "hedonism" are not concordant to one another. These results indicate that there is a severe chaos of values among the youngsters. "Safety" is among the mostly preferred values in the studies by Yıldız and Kapu (2011).⁸⁸ The "safety" value becoming this much distinctive reflects the search for safety in an unsafe world with design-related risks in the post-modernity process. According to the "Atlas of Turkish Values" (2012) conducted by Bahçeşehir University within the World Values Survey, Turkey is in the low positions in terms of people's trust in one another despite being one of the most

⁸³ Abdullah Özbolat, "Postmodern Perspektifte Tüketimin Toplumsal Anlamına Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2012), 117-129.

⁸⁴ Mehmet Kamil Coşkun, "Din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmen adaylarının değer yönelimleri: İlahiyat-DKAB karşılaştırması", *ANEMON: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2017), 507-516.

⁸⁵ Asım Yapıcı - Tuğrul Yürük, "Yüksek Din Öğretimi Öğrencilerinin Değer Tercih Sıralamaları: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (November 2015), 1-18.

⁸⁶ İbrahim Halil Güngör et al., "Genç Yetişkinlerde Değer Tercihlerinin Narsistik Kişilik Özellikleri Yordaması", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 12/2 (2012), 1271-1290.

⁸⁷ Necla Şahin-Fırat - Kemal Açıkgöz, "Bazı Değişkenler Açısından Öğretmenlerin Değer Sistemleri", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 43 (2012), 422-435.

⁸⁸ Sebahattin Yıldız - Hüsnü Kapu, "Üniversite Öğrencilerinin Bireysel Değerleri ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki İlişki: Kafkas Üniversitesi'nde Bir Araştırma", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/3 (2012), 39-66.

religious countries.⁸⁹ Results from that study indicate every one out of ten people in Turkey trusts in other people. These results explains why the safety value is emphasized more than the others. The study by Akkaya (2013) indicating that people living in major cities desire to live a free life safely and comfortably can be assessed in this regard.⁹⁰

According to the study by Keskin and Sağlam (2014), thoughts of pre-service classroom teachers in terms of human values differed based on the genders. Results also indicate that women consider the values of “intellectuality”, “spirituality” and “freedom” more important compared to men.⁹¹ The freedom value prioritizing a free life without the pressure of the social environment and the spirituality value fed by the emotions of divinity and metaphysics is assessed collectively in this context. This result can be summarized as “I will believe and live freely”, and it reveals the cultural schizophrenia and related identity chaos arising from the dilemma between the Eastern and Western characteristics.

In the youth survey conducted by SEKAM (2013) in Turkey, there were people claiming that “marriage is not a must to have children” while some stated that “a girl and a boy cannot stay in the same house”.⁹² Young people are in an intermediary position with their beliefs, agreements, attitudes, actions and behaviors. It is obvious that their position suggests a pot of problems in terms of their identity and personality and social values, harmony and balance. The same study reported that young people with different ideological and religious identities, including the atheist ones, believe in Allah’s presence with a mean rate of 95%, that 13% of those who introduced themselves as an atheist performed prayers, and that 17.8% of those who named themselves as Islamist and 25.6% of those who introduced themselves as a Muslim never performed prayers. A similar scenario is present in terms of performing Friday prayer and fasting. According to the “Turkey Values Research” by Bahçeşehir University (2012), the Muslim Turkish society which is among the most religious societies of Europe or even the world associated religion/Islam with the eternal world rather than the mortal one. This means the following: The religion does not organize the world; moreover, the world is experienced with secular rules, but religious life is considered to be indispensable for eternal life.⁹³

⁸⁹ Bahçeşehir Üniversitesi (BAU), “Türkiye Değerler Atlası” (Accessed 4 November 2020).

⁹⁰ Nevin Akkaya, “Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Değer Tercihleri: DEU Buca Eğitim Fakültesi Örneği”, *TSA/Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2013), 69-82.

⁹¹ Ummuhan Keskin - Halil İbrahim Sağlam, “Sınıf Öğretmeni Adaylarının İnsanî Değerlere Sahip Olma Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Sakarya University Journal of Education* 4/1 (28 March 2014), 81-101.

⁹² SEKAM, *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri* (İstanbul: SEKAM Yayınları, 2013).

⁹³ BAU, “Türkiye Değerler Atlası”.

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the Dilemma of Doubt and Belief

As the educational and income level increased, religious as well as traditional and social values began to drop behind⁹⁴ or be preferred less^{95,96}. These results show that people who are stuck between religion, spirituality, hedonism and security experience a crisis of identity (belonging). Those who are affected by this crisis the most are the youngsters.

Research and Method

This study searches for an answer for the question “how is the perception of current youngsters on religion and religiousness?” Moreover, efforts will be made to understand young people’s religious doubts as well as their attitudes toward the religion and beliefs. The purpose of the study is to reveal the place of religion for Muslim Turkish youth in this world which has been evolving from modernity to post-modernity.

Data were collected in two ways within this qualitative study: The first way covers the questions and explanations the researcher experienced in observations, speculations and conversations between 2005 and 2020. Some of these include religious doubts while some depict young people’s daily lives. The second way contains the claims and statements parents who were disturbed with their children’s religious orientations shared with the researcher. These claims and statements of parents can be assessed as a search or request for support. Some of the parents wanted to be informed about how to answer their children’s anti-religious and doubtful questions and statements, while some made efforts to prepare a sincere setting for a face-to-face interview between the researcher and youngsters. The data obtained from the observations and interviews were then recorded. A total of 378 statements regarding young people’s perception toward the religious principles, religious lives, religious perceptions, religious doubts, religious concerns, prayers and attitudes of praying were recorded. Of the statements about the beliefs, prayers, concerns, doubts and rejection, 143 were classified with the clustering method, and consequently 67 statements/expressions which differed to a certain degree based on their content emerged⁹⁷. The most interesting ones among these

⁹⁴ Asım Yapıcı, “Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinde Dinî Hayat: Meta-Analitik Bir Değerlendirme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Haziran 2012), 1-40.

⁹⁵ Yapıcı – Yürük, “Yüksek Din Öğretimi Öğrencilerinin Değer Tercih Sıralamaları: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği”, 1-18.

⁹⁶ Polat - Çalışkan, “Ortaokul Öğrencilerinin Değer Yönelimlerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, 387-404.

⁹⁷ The letter “G” was used while coding the participating students observed and interviewed. G1: Female, Fac. of Education., ELT.; G2: Male, Faculty of Aquaculture.; G3: Female, Faculty of Science and Letters, Biology; G4: Female, Fac. of Agriculture.; G5: Male, FEAS, Business; G6: Female, Science and Letters, Psychology; G7: Male, Science and Letter, Physics; G8:Female, Fac. of Architecture-Engineering; G9: Female, Faculty of Aquaculture.; G10: Female, VS; G11: Female, Fac. of Education, PCG; G12:Female, Fac.

statements/expressions were prioritized, and the others were referred to as *similar statements*. As this study was limited with the statements on beliefs, prayers, doubts and rejection, the interpretations and statements of youngsters who were interested in Salaf groups, cults and congregations were excluded. Data were analyzed through qualitative analysis and content analysis methods, and interpreted based on the explicative tradition.

Results and Discussion

1. Religious Doubts among Youngsters

Regardless of whether being believing, deist or atheist, young people distinctively and obviously have religious doubts and searches.

Religious doubts of young people can be examined in three groups:

a. Doubts on Religious Principles

The doubts directly related to religious principles are based on known claims and statements: For instance, the doubts expressed in the question form, such as *“Does Allah need prayers, or is Allah narcissist? Why do we have to pray?”* (G1; G5) can be assessed in this context. Although these words aim to question the purpose of praying, it essentially questions Allah’s presence. Furthermore, the questions *“Why does not Allah prevent me from committing a sin if Allah is capable of anything?”* (G1; G2; G18) and *“Why does Allah permit the harassment and rape toward little children?”* (G1; G2) aim to search for an answer about whether Allah, defined as the eternal authority, is benevolent or not. Reflecting the problem of theodicy, these statements

of Education, Classroom Teach.; G13: Male, Fac. of Agriculture; G14: Male, Faculty of Theology.; G15: Female, Faculty of Education, FLT.; G16: Male, Fac. of Education, ELT.; G17: Female, Fac. of Communication; G18: Male, High School Student; G19: Female, Fac. of Education, Classroom Teach.; G20: Female, Fac. of Education, Philosophy Group Teach.; G21: Female, Fac. of Medicine; G22: Female, Faculty of Law; G23: Male, Fac. of Architecture-Engineering (As expressed by his father); G25: Male, Fac. of Education, Classroom Teach.; G26: Male, Faculty of Science and Letters, Turkish Philology; G27: Female, Health VS; G29: Male, Fac. of Medicine (As expressed by his father); G30: Male, Fac. of Education, ELT.; G32: Female, Fac. of Agriculture; G33, Male, Architecture-Engineering; G34: Male, Fac. of Education, ELT.; G35: Male, Fac. of Education, Philosophy Group Teach.; G35: Male, Fac. of Law; G36: Male, Fac. of Agriculture; G37: Male, Fac. of Theology; G38: Male, Fac. of Medicine; G39: Male, Fac. of Education, Classroom Teach.; G40: Female, Fac. of Law; G41: Male, Fac. of Architecture-Engineering; G42: Female, Fac. of Theology; G43: Female, Fac. of Theology; G45: Male, Fac. of Education, FLT.; G46: Female, Faculty of Science and Letters, Turkish Philology; G47: Male, Fac. of Education, ELT.; G48: Female, Fac. of Theology; G49: Male, Fac. of Theology; G50: Male, Fac. of Education, Classroom Teach.; G51: Female, Fac. of Education, ELT.; G52: Male, FEAS, Business; G53: Female, Fac. of Theology; G54: Male, Fac. of Theology; G55: Male, Fac. of Science and Letters, Mathematics Teach.; G56: Male, Fac. of Education, Philosophy Group Teach.; G57: Female, Fac. of Science and Letters, Psychology; G58: Female, Faculty of Theology.; G59: Male, Faculty of Agriculture; G60: Male, FEAS, Finance; G61: Female, Fac. of Medicine; G62: Male, Fac. of Education, Classroom Teach.; G63: Male, Fac. of Agriculture; G64: Male, Fac. of Education, Classroom Teach.; G65: Female, Fac. of Architecture-Engineering; G66: Male, Fac. of Law; G67: Female, Fac. of Education, ELT.

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the
Dilemma of Doubt and Belief

emphasize that Allah should be not only the eternal authority, but also the eternal source of benevolence, and that Allah's benevolence should reflect on people's lives as beauty and more benevolence.

"Why are women always in a secondary position in Quran?" (G6), "It feels like Quran was written by men" (G6; G22) and "Why can men wear short and thin clothes in hot places like Adana or Mersin when women have to wear hijab? Allah must be caring about the men all the time" (G19). These criticisms mentioned by women are based on the idea that religion glorifies men with a patriarchal discourse, while assigning a secondary position to women. According to those with such a belief, reflecting female body as a sexual object as well as the obligation to wear hijab in hot weather makes the doubts that Allah protects or cares about men or Quran was written by men more distinctive.

"Quran mentions about the killing of a little child by El-Khader, with the idea that the child would be rebellious against the parents. I cannot overcome this. One cannot commit a sin if it is certain that one will be rebellious against the parents. It means we are playing a pre-written scenario. My will has been suspended. If I perform adultery, drink, do unlawful stuff or leave the religion, how am I held responsible if these are all written in advance? El-Khader kills a little child. Why did he kill the child if it is not certain whether the child would be rebellious in future? Killing a child that is rebellious against the parents, that is another controversial topic! I started to walk away from the religion as I hear about these" (G35). It is clear that a rational objection is made to a Quranic story, and the killing of a little child through a non-optional destiny is criticized. This criticism is directed to God and religion through the sacred book, covering the movement of deism straightening the path to atheism.

"I am a schizophrenia patient. Everything got distorted in my life. I used to believe in Allah before; now I still want to believe in. I am wondering about this: Why did Allah give such an issue to young girl like me who has dreams? Everybody says this is my fate, stating that Allah is testing me. I do not want to be tested in this way. Everybody is smiling, enjoying, having time with their husbands, and I am here suffering my pain. Why me? Or why the others, too?" (G32). In this case, we are witnessing an idea where the perception of faith is criticized due to an incident of malevolence. A young, schizophrenic girl associates her mental crisis directly with Allah and rejects the explanations from her relatives and friends with the concepts "fate" or "test" which arose from the religious culture. The problem of theological malevolence as well as the psychological deprivation and aggressive coping strategy is distinctive here. The schizophrenic girl who tries to protect her already weakened belief states the following: "The language of the traditional religious culture does not relieve me.

All religious claims become nullified when compared with the science. You have to close your eyes to believe" (G29). This thought, which distinctively reflects scientific approach as well as rational thoughts and secularism, is often mentioned by the scientific atheists. Closing eyes to believe, i.e. closing all sensory organs to what

science puts forward, resembles to the idea of many scientists, particularly Comte and Freud, that religion will disappear as science improves.

b. Doubts Regarding the Fiqh-Related Aspects of Religion

People often question whether Islam answers the needs of modern life and new people. Accordingly, the following question is often asked: *“Is Islam a religion that suits the daily life? I have doubts about this”* (G4; G7; G23).

“Islam permits child marriage. Is not this cruelty against a female child who does not even know that sexuality is?” (G11). Having been discussed on different TV channels and social media, this topic is among the subjects often criticized by students. The statement *“ Muhammad married a 9-year-old girl. As this child grew up, she asked the Prophet who wanted to marry young and beautiful women whether Allah sent verses so that he could satisfy his sexual desires. It is normal for one who hears these to get confused.”* (G21) criticizes child marriage and the nature of verses through the Prophet.

“Why is holding the hands of lover or going to here and there while holding hands is unlawful? I do not understand the rationale behind this. I do not want to perform a pre-arranged marriage like my mother. I want to get to know the person whom I will marry. I have time with him and end my relationship if we do not agree emotionally or ideologically. I do not want to distort my whole life with a random marriage” (G27). There are many statements resembling to the aforementioned words from a female student (G4; G6; G19). This thought includes both criticism and doubt. It contains criticism because it is based on the idea that traditional religious perception or the discipline of fiqh cannot answer the position, needs and life-based perceptions of new people. It contains doubt because if the religion itself states the afore-mentioned, it means there is a disharmony between the religion and new people. The perception of new people toward life and traditional religious perception contradicts, which paves the way for the emergence of doubts and extra-religious orientations among the young people.

The attitude of religion toward drinking is criticized with the following statements: *“I have difficulties trying to understand why drinking is unlawful if you do not harm or disturb somebody else”* (G16) and *“Drinking beer does not make you drunk. Why is something that does not make you drunk is unlawful?”* (G34). These topics often mentioned by male students indicate that young people experience a cognitive contradiction between their desires and religious bans. As much as understood, young people aim to solve their cognitive contradictions with non-religious approaches.

“Purchasing a house or car is a dream without receiving a bank loan. As financial interest is unlawful, civil servants pay rents and cannot buy a house in their lives. I do not think this is fair” (G16). *“If buying a house with bank loan is unlawful, then poor people can only have a home in paradise, while paying rent in this world.”* (G25) *“I want to buy a car, something average. It is almost impossible to buy one by collecting money beforehand. I think about getting a bank loan but this time I remember it being a sin; it is so challenging for us.”*

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the Dilemma of Doubt and Belief

(G26) Such statements indicate that young people want to buy a house and car, trying to reach their goals with long-term loans, but they experience stress as the financial interest is unlawful in Islam. *“One of my friends said ‘Usury and interest are two different things. What is unlawful is usury.’ I went to the office of muftu, asked about this and got answered ‘No, it is wrong; usury is interest, and interest is usury’ .”* (G13) It is clear that the person who made this statement searches for a way of escape for himself/herself, performing as many researches as possible. One of the sentences reflecting the challenge in the best way possible is as follows: *“Muslims try to live like a Muslim in the world they did not establish. If we cover our feet, our head remains uncovered. If we cover our head, then our knees remain uncovered. We look for a solution but cannot find anything”* (G14). This statement by a young man reflects the difficulty of living with beliefs in a modern or even post-modern world. This difficulty drives young people to delay their desires and targets by performing the religious orders, to get away from their religious sensitivities by making their desires and targets more distinctive, or to find a middle point (syncretism) by approximating the religious orders and human needs.

c. Criticisms Toward Religious People and Leaders

Criticisms of youngsters target not only the spiritual principles and fiqh-based rules. The most intense criticisms are also directed toward the religious people, religious leaders, cult and congregation leaders.

“What does having sexual actions in an elevator mean? Are these religious people perverts? They are stuck with sexual perversion” (G3). *“We read the news of those who harass male and female children in Quran courses; May Allah curse them”* (G8). *“Sheiks have become molesters and rapists; those who cannot control themselves are teaching me the religion, which is the case now”* (G9). These statements by three girls reflect the disturbance, disgust and hatred toward the sexual expressions and actions of religious people or even those representing religious positions.

“Is not adultery unlawful for everyone? Men can do whatever they like before marriage, and nobody says anything negative to them. People even say ‘He is a man, he can do that’. But, when women kiss somebody, they are treated like a prostitute by the narrow-minded people. Honor is the purity of feelings and thoughts” (G15). Statements similar to the aforementioned statement by a female student were made by many students (G12; G10; G20). The message of that student indicates that men live more comfortably, bravely and freely fulfilling their desires thanks to the gender-based stereotypes and roles, whereas women are oppressed, suppressed, excluded and made the secondary people. Additionally, the concept of honor is defined *“through the purity of emotions”*. As much as understood, sexual freedom is desired through the religious criticism of new people. *“I know girls wearing hijab; they are quite free and have boyfriends. They visit places; those girls wear makeup, using heavy perfumes. And then they talk about religion next to us. This is normal to me from a certain perspective”* (G16); the girl making this statement indicates that those who appear as religious do not actually live a religious life. The same content was mentioned by many female and male students

with different sentences. The first section of this idea includes criticism, while the second has approval. In other words, wearing hijab but failing to live as how hijab necessitates is criticized, and the statement "...this is normal to me" suggests that religious people started to change and that the age began to affect everybody. This idea can be assessed as legitimating one's own attitudes. "I say as a man. Women wearing hijab look more attractive to me" (G30); this statement by a male student reflects that hijab does not hide the sexual attractiveness and that even if it hides, the mystery feels more attractive for men.

The criticisms toward Muslims are not only based on sexuality, women and wearing hijab. Muslims who make statements through reality in Islamic countries are claimed to have killed people including children and elderly. The following statement can be an example; "Edison and Pasteur served the humanity. One illuminated the world, while the other found vaccination. But according to some, they must have punished with hell due to being a Christian... Muslims, on the other hand, provided no benefits to humanity and killed people, including children and elderly, just because they believed killing non-Muslims was a must, but they think they will go to paradise just because they say "ashadu..." Even children would not believe this" (G33). A meticulous assessment of this statement criticizing Muslims' religious perceptions indicate that ethnocentric and particularist religious comments are rejected. "Arabia applies rajm (stoning to death); those who steal something have their hands cut. But, the highest number of kidnapping and harassment cases are present in Arabia. There are people suggesting that rajm should be applied in Turkey, too. Some people want the shariah be applied. They have three intentions: The first is to marry four women, the second is to use women as handmaid like IS does, and the third is to kill those who disagree with them" (G41). These words said by a young male indicate that shariah cannot be applied in this age and that those who desire shariah target an environment where they can easily express their sexual desires and aggression. "People are killed for the name of a sect or political view. It is just pointless from every aspect" (G36); this statement from another student explains the doubts with the criticisms toward both religion and Muslims.

Furthermore, from the perspective of canon laws, logical criticisms were also directed. "Why are those who cut the hand of a thief under the name of religion quiet before imperialist countries such as United States or England which steal the petrol of Muslims?" (G37). This question by a male student includes both doubt and criticism. At this point, it should be noted that the following statement was made by many students: "I do not believe the religious Muslims are sincere" (G38; G42; G52).

"Why did the Europeans develop when Muslims believed in Quran and still dropped behind? There is a problem either with Muslims or Quran, or both... I am quite confused..." (G55) To analyze this statement, the first section was often mentioned by many youngsters. The second part belongs to the one who made that statement. If the Muslims dropped behind because of themselves, the criticisms are related to the religious perceptions and orientations of the society. However, if the issue arose from Quran or Muslims in line with Quran, the doubts and rejections target the essence of

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the Dilemma of Doubt and Belief

religion, i.e. the revelations. The statement *"I am confused"* indicates that youngsters have doubts and search for an exit.

The criticisms toward congregations and cults reveal the religious doubts. *"Those who introduce themselves as Muslims are not fair at all. Congregations and cults always prioritize their own men. Congregation and cults are spread all over Turkey. It is a problem even if you approach or do not approach to them"* (G52). This statement reflects that congregations and cults terminate anybody disagreeing with them to grow even bigger, indicating intense internal conflicts and dilemma between the advantage and disadvantage of utilizing a congregation due to different reasons. Many students used similar statements and directed criticisms as follows: *"July 15 as organized by a congregation. How can we trust in congregations?"* (G39; G40; G53; G54). The statement by a female student *"A cult sheikh was selling a non-flammable shroud. People were believing in him"* (G43) and the statement by a male student *"I listened to a sheikh on the social media. He was saying that the members of his cult should inform angels in the eternal life that they were a member of that cult so that they could immediately be sent to the paradise. What type of religious perception is that? Karl Marx was right. If this is religion, that I am away from the religion"* (G56) indicate that leaders of congregations and cults abuse people's beliefs, that they are after financial interests, and that religion makes the people numb rather than improving them psychologically.

"I believe in Allah and often pray but when I hear what religious authorities say on TV channels and social media, I say "what type of religion is this". Can the urine of a camel be drunk? Is such a discussion logical? There is something wrong with either the religion or religious authorities. I was talking to a friend of mine about this topic and s/he said they would not have discussed this if it had not been present in the context of religion. These all make me move away from the religion." (G45); this statement by a male student indicates that unnecessary and insignificant discussions adversely affect the perceptions toward the religion. *"Religious authorities do their best to make people walk away from the religion. Soon we will start discussing about the gender of angels or whether women have a soul"* (G46); this statement by a female student similarly suggests that religious speeches of people presented as religious authorities are outdated, meaningless and useless for humanity. *"Those speaking under the name of religion should speak for freedom or human rights, happiness and living like a human at least one day. What would happen if they do not talk about the rules and limits which always suppress and stress people? They believe we love what they are talking about; we are actually quite disturbed. But they do not understand."* (G47). There are also other explanations made in this regard (G17; G45; G46). It is clear that people talking under the name of religion use a language that do not appeal to youngsters' emotions and thoughts. The form of expressing a religion that does not consider young people's needs, interests, expectations and desire of living a better, wealthy and peaceful life puts people off, rather than warming people's heart for Islam. This criticism is an attention-grabbing and warning statement toward the people accepted as the religious authority.

2. Youngsters Taking Shelter in the Traditional Religion

Most of the young people adopted the religion and religiousness which are dominant in the sociocultural structure. However, they are still curious about the meaning and validity of certain information, interpretations and assessments which are communicated to them through TV, media, social media or their friends. For instance, many questions such as *“Should compensation prayer be performed?”*, *“Which hadiths are true, which are not, will we not consider the hadiths?”*, *“Does reading Quran in Arabic without understanding it provide good deed?”*, *“Can we understand the religion just by reading the translation?”*, *“Is Quran not read after the people lost?”*, *“Is reading Surah Ya-Sin for our lost ancestors lawful or not?”*, *“Is not there a concept such as sect?”*, *“Were kandil days (Mawlid, Raghaib, Mi’raj, Barat...) invented later as they were not initially present?”*, *“Are the murders of the brothers and sons of Ottoman sultans by the sultans themselves suitable to Islam?”* (G48; G49; G50; G51) reflect the young people dedicated to the traditional religion and their desire of understanding and interpreting the current beliefs and practices. Emerging as a protective measure against the potential doubts in this regard, these questions result in both accepting the traditional religion and achieving the verified beliefs.

3. Youngsters who Believe but Still Question

Although there are young people who question the religious topics and even have doubts, the orientation to believe is still significant.

“There are religious topics making me confused and seeming challenging to understand for me. But I would go mad if I do not believe in Allah. Allah’s presence makes me comfortable” (G57); this statement by a female student indicates that she certainly believes in Allah despite her doubts. *“I believe and I do not have any doubts but I just do not understand why women are in a secondary position in Quran. Then I think I commit a sin with those thoughts and thus I foreswear”* (G58); this statement by another female student reveals her dilemma with her beliefs and gender identity supported by the modernity.

“I believe. I am a Sunni Muslim. I have Shiite friends. They are all good people. Most of them say they are Muslims, except a few. How can I think that they will go to hell due to their beliefs? They have their own beliefs. Allah that I believe in will accept the benevolent people to paradise.” (G59) Similar statements were also made by other students (G60; G61). Accordingly, some of the students who said they believed in Allah stated that they could not understand why benevolent people did not deserve paradise by mentioning religious identities such as Christianity and Buddhism or ethnical identities such as being a German, Italian or Japanese.

The statements presented here are partially assessed in the context of religious doubts and hesitations but they are generally in the scope of questioning the religion or difficulty accepting certain traditional beliefs.

4. Need-Based Religiousness and Decreasing Attitudes of Praying among the Youngsters

There are some young people stating *"I try to perform my prayers as much as I can"*. Those make efforts to perform Islamic praying activities such as prayers and fasting. However, the following were also mentioned: *"I fast but do not perform prayers"* (G48; G57) *"I perform prayers but cannot fast"* (G62), *"I fast and perform prayers during the Ramadan"* (G64; G65), *"I perform prayers during the Kandil nights"* (G65; G66), *"I clean myself and perform prayers when I have a problem"* (G51; G66), or *"I cannot perform prayers but I constantly pray"* (G50; G67).

There are four main emphases in these statements: *The first* is that youngster make efforts to perform their prayers as much as possible. *The second* is that praying-related attitudes change according to the type of prayers. Those who do not fast despite performing prayers and those who do not perform prayers despite fasting are in this context. *The third* is that prayers are performed at certain times. Young people whose religious sensitivity increases during sacred days and nights can be assessed in this context. It is safe to state that the religious orientation defined as Ramadan Muslimhood is popular among the young people. These three groups of youngsters mentioned thus far pray to Allah. *The fourth* are those who pray to Allah despite not performing prayers and not fasting. The prayers of young people are mainly based on health, assignment through Public Personnel Selection Test (PPST), having a job and a happy marriage.

5. The Dilemma Between Religion and the World Among Youngsters

After forming a more sincere setting of conversation, certain youngsters mentioned about the dilemma they experienced between traditionalism and modernity, social identity and personal identity, and religious demands and hedonic desires. A university student saying *"I feel bad when I hold the hands of my girlfriend and hug and kiss her. I still do the same things but I feel guilty once again."* (G50) reflects his stress clearly. Similar statements were made by other students.

The following words by a female student are interesting: *"I used to tell no lies to my family. I hated lying and liars; I still do though. But as my family started asking 'Where were you? Where have you been?', I started saying white lies. I did not bother me first. But then I met my boyfriend for a couple of times, which yielded in more lies. I started to feel guilty. I foreswore, saying I would not lie again. I cannot keep my promise though."* (G51). One can see the tension arising from the contradiction between the beliefs and attitudes of a young female student.

"I watch porn and find it disgusting. I swear to myself that I will not watch porn again. But then, I watch again whenever I can, with the same feeling of being disgusted... I clean myself and pray... I feel bad..." (G64). These words from a university student

reflect the tension arising from the contradiction between “id and superego”, “current me and ideal me”, and “shy me and dominant me”.

“I grew up in a religious family. I am a faithful person. We occasionally gather and drink as a friend group. I promise to myself and Allah that I will not do the same the next day. I foreswear. I clean myself and perform prayers. We still keep on drinking when we gather. This continues like this. I am always concerned, like there is always a wound in me” (G63); the male student expressing his emotions experience a similar stress.

“I know that gambling games are unlawful. National lottery and other types of lottery games... I know they are unlawful but I still want to win once. Life without money is tasteless” (G50); these words from a male student indicate that he experiences a dilemma between his religious beliefs and desire of living an earthly life, preferring the earthly pleasures in the end.

These statements presented as examples indicate that youngsters experience a contradiction between their beliefs and attitudes, which causes them to experience emotional and cognitive dilemmas. Attitudes that were considered as a sin before are now seen normal with the period of desensitization. The feeling of guiltiness is either not experienced or lived to an insignificant degree upon the changed perception of committing sin.

6. From Results to Typing

According to our results, *young people can be assessed in nine different groups in terms of beliefs and religiousness.*

1. Traditionally Religious Ones: They are the youngsters who accept the religious beliefs and practices from their sociocultural environment including their parents and who close themselves to all sorts of doubts. Traditionally religious youngsters have full belief but they differ in terms of their manners of praying because the number of those saying “I believe and perform my prayers regularly” is lower, while those saying “I believe but cannot perform prayers regularly” are much more. Those who perform five-time prayers and fast during Ramadan as long as there are no obstacles constitute the group who perform prayers regularly. Some of those who cannot perform their prayers regularly still fast on Ramadan while some do not perform either of these praying activities regularly but still pray frequently. Among these young people, the attitude of praying when needed is more common.

2. Those who Believe and Still Question: These youngsters who adopted Islam as their religion and Muslimhood as their identity aim to rationally understand the wisdom and reason of religious orders to perform transition from traditional and imitation-based belief to verified, authentic belief. There are those who perform their prayers regularly among them, and there are also those people who pray when needed.

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the Dilemma of Doubt and Belief

3. Those Uninterested Toward Religion: The youngsters in this group who state that they believe in Allah, perform prayers from time to time but do not perform time and form-based praying such as prayer and fasting define themselves as Muslims. However, those who accept the principles of Islam, meaning not rejecting the traditional religion, do not feel the impact of religion not much. It is clear that the young people in this group are believing but still do not perform prayers such as fasting due to various reasons. The attitude of praying in challenging times is common among them; they even perform prayers occasionally.

4. Pure Spiritualists: Pure spiritualists whose ties with Islam and Muslimhood got weakened consider beliefs solely as a heart-felt concept. They do not value the traditional religious practices, and they try to establish relationship with Allah by praying. Our observations indicate that the number of people in this group is constantly increasing.

5. Offended Believers: Generally consisting of young females who believe in Allah, this group criticizes the attitudes of Muslims toward women through Quran, sunnah and historical practices. The topics of polygamy, handmaid, heritage and witnessing in Quran are among the practices where women are assigned a secondary position or even insulted. Therefore, they display an offended attitude while believing in Allah. The level of performing prayers vary among the offended believers.

6. Quiet Ones: Some of the young people who do not like to talk about religious topics display a quiet attitude. Their quiet sides arise from the insufficient amount of religious knowledge, and from the concern of committing sin if they talk. This means the following: At least some of the quiet ones experience religious doubts but cannot reflect their feelings due to different reasons. The form of performing religious activities also differs among them.

7. Those with Doubts/Hesitation: Some of the youngsters occasionally approach toward verses, hadiths and fiqh rules with doubt, questioning what to believe. Their doubts are not mainly based on rejection. Therefore, they aim to generate answers suiting the age and to escape the dilemma between the first periods of religion and modern world by questioning their traditional religious perspectives. Being motivated with this desire, young people analyze the traditional comments toward verses and hadiths and the fatwas in fiqh books through the mentality of the relevant age. Furthermore, young people have a fragile form of belief. Their ties with religion and believing weaken as the number of questions and topics they cannot answer reasonably increases.

8. Those with Deist Orientations: The youngsters who criticize what has been done under the name of religion in the past and present times and who take a position against the religion, despite believing in God, can be assessed in two categories as *deists* and *those interested in deism*. Deists are inclined to reject the religion based on the past and previous experiences. The main point catching attention here

is that a group of youngsters who cannot be considered a deist but who are interested in being one has emerged in time. This orientation will probably evolve into deism or occur as a return to religion once again.

9. Atheists: Young people who reject the religion and God, consider the intelligence and science as the sole reference, and direct harsh criticisms toward Muslims/religious people regard the religion as an obstacle before personal freedom. The number of those in the atheist group is limited but or observations indicate that atheist thoughts spread despite being slowly.

More different typing can also be performed. For example, young people who experience a dilemma between what the secular life presents and what they believe in can be evaluated under four main categories:

a) Concerned Religious Ones: Maintaining the dedication to the institutional religion, this group experiences a dilemma and tension between their desires and beliefs. Young people who experience emotional and ideological discomfort aim to achieve psychological comfort by praying and foreswearing. However, they experience guiltiness when their desires take the wheel again, which causes them to experience a dilemma between committing sin and foreswearing. The way of escaping from cognitive and emotional imbalance is either abstaining from committing an action defined as a sin or perceiving the action by excluding it from the category of sins. This can also be called desensitization to sins. They continue experiencing their pleasures and performing their prayers. Accordingly, they can be conceptualized as *hedonist religious people*. Those who take the side of their beliefs when stuck between their desires and beliefs may be oriented toward religious groups to not commit sin and to live their beliefs better. The concepts representing this group the best are traditional religion, personal desires, tension, sin, guiltiness and foreswearing.

b) Personal Spiritualists: Despite feeling dedicated to a religion, they do not care about the main principles, prayers and orders of a religion. However, they still aim to fill the space in their internal worlds with spiritualism with weak religious basis. Their most important form of praying consists of prayers. As they are totally individual, they do not join any religious groups. They make efforts to live their daily lives without losing their desires. Accordingly, they may be defined as *secular spiritualist*. The concepts of spirituality, belief, prayer, absence of belonging, a free life and earthly desires can be used to define the personal spiritualists.

c) Those in a Search: This group whose ties with the institutional religion weakened may focus on modern religious conceptions or spirituality-based groups with the desire of finding peace and meaning and meeting the needs of belonging and finding an identity. They find the traditional religious statements insufficient and meaningless. They think that beliefs should appeal to both the modern world and people's mental lives. Moreover, they are oriented to use spirituality to escape from their mental crises. Those who are in a search can be defined through the

following concepts: insufficiency of traditional religion, tension between the old and new, updating the religion, new comments, meaning, belonging, spirituality and functional belief.

d) Rejectionist Orientations: Some of them are a member of a religion from a cultural perspective, while some become alienated to religion and oriented to deist and atheist thoughts. Accordingly, they are totally moved away from religion and spirituality. They do not experience religious discomfort because their cognitive schemas and value system are totally purified from the religious content. The concepts reflecting rejectionist orientations include intelligence, science, existence, freedom, satisfaction of personal desires, and displeasure toward rules.

Conclusion

The results of studies examining the religiousness and value-based orientations of Turkish youth as well as our observations and points all indicate that the relationship between young people and religion is not routine and single-dimensional, but quite complicated and various. Accordingly, some of them aim to live a peaceful (mentally and spiritually) life within the borders of traditional religion, while some make efforts to approximate the demands of traditional religion and modern and post-modern world. Some youngsters show interest toward spirituality or deist and atheist thoughts through religious doubts and questioning.

The religious questions and doubts of modern people should not totally be assessed within deistic and atheistic orientations. There are undoubtedly a few youngsters with deist and atheist orientations. But the term *a few* here should not be overlooked because increased doubts feed the deist and atheist orientations every day. The young people search for reality within the borders of the traditional religion. Furthermore, it is fair to state that personal spirituality defined with the concepts "believing without the sense of belonging", "poor spirituality based on institutional thoughts" and "religion at home" became more distinctive among the youngsters, which can be clarified as follows: Despite being suppressed during the modernity era, the religion was not removed from the social life and moved away from the personal awareness. The appearance of religion increased within the public area, and beliefs and values such as spirituality which are independent from the institutional religion started to be valued in the post-modern era. Accordingly, different religious orientations based on institutional religion and *new religious and spiritual orientations* emerged among the young people.

Both the emotional worlds and awareness of youngsters are quite unclear and complicated. They experience difficulty understanding what is correct and wrong. Moreover, the number of young people who experience religious doubts and become oriented to deism and atheism increase every day to a certain degree. The claims that atheism and deism has increased in recent periods can be examined in this context.

It should be noted that neither atheism nor deism is present among young people because those who reflect themselves as atheist or deist still pray and ask for help from the authority they believe in. Accordingly, they are not atheist or deist; they are believers. However, they have difficulty accepting Islam in the form presented to them. It is clear that they experience a dilemma between their pleasures, desires and beliefs, which moves them away from the ancient traditions and directs them to personal religiousness. The religious doubts and problems experienced among the youngsters can be assessed in this regard.

This age we live in commoditizes everything such that “owning” rather than “being” is now universalized, and that people are only defined through production and consumption. Religious symbols, concepts and prayers became a meta in the consumption universe of the daily life. Religious interests and information shown publicly for rating are presented to the popular culture, resulting in religious perception being transformed and religiousness losing its essence. Discussion of critical religious topics on TV and Internet distort the religious perspective and life of people of every age group, particularly the youngsters.

Young people’s value-based preferences have two different orientations. The first is that religion, safety and traditionality become more popular while personal values such as hedonism and stimulation increase, which indicates that both a cultural and psychological dilemma is experienced. The second is that religious, traditional and social values either lose their priority or effectiveness, even if they are still prioritized, in terms of guiding the attitudes.

Values may resemble to the veins feeding the heart. Just like heart attack that occurs when there is a problem in veins, cultural as well as identity and personality crisis emerge when there is an issue in values. The forms of belief and religiousness are deeply affected by these crises. All crises experienced at this point can be explained with the transformation of social structure and personal awareness along with great social changes. It should be noted that increased religious doubts and crises are associated with the mentality of the era because the changed society resulted in “new people”. These “new people” which have recently appeared as a prototype have a dilemma between religiousness, spirituality and disbelief with their own psychic structure and psychosocial needs.

The points we reached through the relevant literature and our observations should be considered but not generalized. We can express thoughts about this topic more comfortably as new qualitative and quantitative studies are performed on young people’s religious lives, spiritualist orientations, religious questions and doubts, and orientations toward deist and atheist ideological systems.

References

- Acar, Hakan et al. "Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Değer Yönelimleri". *Kastamonu Eğitim Dergisi* 24/1 (2016), 97-118.
- Akkaya, Nevin. "Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Değer Tercihleri: DEU Buca Eğitim Fakültesi Örneği". *TSA/Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2013), 69-82.
- Aktay, Yasin. "Postmodern Dünyada Din: Bir Anlatı mı, Tanrı'nın İntikamı mı?" ed. Yasin Aktay - Mehmet Emin Köktaş. *Din Sosyolojisi*. 299-313. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Arda, Berna. "Tıp Öğrencilerinin Meslek Seçme Motivasyonları ve Değer Sistemleri Konusunda Bir Durum Değerlendirmesi". ed. Rüveyde Bayraktar - İhsan Dağ. *VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları*. 59-64. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1993.
- Argyle, Michael vd. *The Social Psychology of Religion*. London: Kegan Paul, 1975.
- Argyle, Michael. *Religious Behaviour*. London: Kegan Paul, 1965.
- Ariés, Philippe. *Batılının Ölüm Karşısında Tavrıları*. trans. M. Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1991.
- Aydın, Azize. *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Öğrencilerinin Değer Hiyerarşileri İle İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Değer Hiyerarşilerinin Karşılaştırılması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Master's Thesis, 2005.
- Bahadır, Abdülkerim. "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler". ed. Hayati Hökelekli. *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*. 307-368. İstanbul: DEM Yayınları, 2006.
- Bahçeşehir Üniversitesi. Obtained from the address: *Türkiye Değerler Atlası*, 2012. <https://bau.edu.tr/icerik/1725-turkiye-degerler-atlasi-2012>.
- Başaran, Fatma. "Üniversite Eğitim Süresi İçerisinde Öğrencilerin Değer Tercih Sıralamalarında Değişme". ed. Rüveyda Bayraktar - İhsan Dağ. *VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları*. 49-58. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1993.
- Baudrillard, Jean. *Tüketim Toplumu*. trans. Nilgün Tatal - Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997.
- Bauman, Zygmunt. *Akışkan Modernite*. trans. Sinan Okan Çavuş. İstanbul: Can Yayınları, 2017.
- Bauman, Zygmunt. *Cemaatler: Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*. trans. Nurdan Sosyal, İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Bauman, Zygmunt. *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*. trans. Nilgün Demirdöven. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.

Bauman, Zygmunt. *Postmodern Etik*. trans. Alev Türker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.

Bauman, Zygmunt. *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*. trans. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.

Beck, Ulrich. *Risk Toplumu: Başka Bir Modernleşmeye Doğru*. trans. Kasım Özdoğan - Bülent Doğan, İstanbul: İthaki Yayınları, 2011.

Beit-Hallahmi, Benjamin - Argyle, Michael. *The Psychology Of Religious Behaviour, Belief And Experience*. London - New York: Routledge, 1997.

Berger, Peter L. "Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine". ed. and trans. Ali Köse. *Sekülerizm Sorgulanıyor*. 75-93. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.

Bronfenbrenner, Urie. "Ecological Models of Human Development". ed. Torsten Husen - T. Neville Postlethwaite, *International Encyclopedia of Education 3*. Cilt, 1643-1647. Oxford, UK: Pergamon Press and Elsevier Science, 1994.

Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*. trans. Erkan Ataçay. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015.

Coşkun, Mehmet Kamil. "Din kültürü ve ahlâk bilgisi öğretmen adaylarının değer yönelimleri: İlahiyat-DKAB karşılaştırması". *ANEMON: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2017), 507-516. doi: 10.18506/anemon.291230

Çayır, Celal. Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma". *Bilimname* 27/2 (2014), 59-88

Çiftçi, Ahmet - Karataş, Yelda. "Dijitalleşen Zamanın İzdüşümünde: Kimliğin, Bedenin ve İletişimin Dönüşümü". *AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology* 10/37 (2019 Spring), 7-29. DOI: 10.5824/1309-1581.2019.2.001.x

Dereli, Mustafa Derviş. *Sanal'a Veda*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.

Diyanet İşleri Başkanlığı. *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.

Erikson, Erik H. *İnsanın 8 Evresi*. trans. Gonca Akkaya. İstanbul: Okyanus Yayınları, 2014.

Freud, Sigmund. *Uygurluk ve Hoşnutsuzlukları-Bir Yanılsamanın Geleceği*. trans. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 2000.

Friedman, Jonathan. "Küresel Sistem Küreselleşme ve Modernitenin Parametreleri". ed. and trans. Abdullah Topçuoğlu - Yasin Aktay. *Modernizm ve İslam: Küreselleşme ve Oryantalizm*, 81-112. Ankara: Vadi Yayınları, 1996.

Fromm, Erich. *Özgürlükten Kaçış*. trans. Şemsa YeğİN. İstanbul: Payel Yayınları, 1996.

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the
Dilemma of Doubt and Belief

Fukuyama, Francis. *Büyük Çözülme: İnsan Doğası ve Toplumsal Düzenin Yeniden Oluşturulması*. trans. Hasan Kaya. İstanbul: Profil Yayınları, 2015.

Gander, Mary. J. - Gardiner, Harry W. *Çocuk ve Ergen Gelişimi*. trans. Ali Dönmez - Nermin Çelen, Yay. ed. Bekir Onur. Ankara: İmge Kitabevi, 2010.

Glock, Charles Y. "Birleşik Devletlerde Dinsel Bir Uyanış Var mı?". trans. Esen Sinanoğlu, Ed. R. Boudon - P. Lazarsfeld. *Toplum Bilimleri Sözlüğü*. 53- 55, Ankara: UNUSCO Türkiye Milli Komisyonu, 1982.

Güngör, İbrahim Halil et al. "Genç Yetişkinlerde Değer Tercihlerinin Narsistik Kişilik Özellikleri Yordaması". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 12/2 (2012), 1271-1290.

Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*. trans. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları, 1997.

Hirst, Poul - Thompson, Grahame. *Küreselleşme Sorgulanıyor*. trans. Çağla Erdem-Elif Yücel. Ankara: Dost Yayınları, 2000.

Hökelekli, Hayati. "Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler". *MEB Din Öğretimi Dergisi* 14 (1988), 73-82.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

Hökelekli, Hayati. *Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi*. Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doctoral Thesis, 1983.

Jung, Carl Gustave. *Psychologie et Religion*. Traduit par M. Bernson - C. Cahen. Paris: Buchet - Chastel, 1958.

Kandemir, Fatih. "Ekolojik Kuram Bağlamında Dinî Gelişim Psikolojisi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (15 December 2018), 1433-1456. <https://doi.org/10.18505/cuid.439628>

Kaya, Zöhre - İkiz, F. Ebru - Asıcı, Esra. "Lise Öğrencilerinin Değer Yönelimlerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 31 (August 2017), 662-674. <https://doi.org/10.14582/DUZGEF.783>

Kayıklık, Hasan. "Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık". ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik. *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. 157-174. Adana: Karahan Kitabevi, 2006.

Kayıklık, Hasan. "Psikolojik Açından İman, İnanç ve Şüphe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2005), 133-155.

Kepel, Gilles. *Tanrının İntikamı: Din Dünyayı Yeniden Fethediyor*. trans. Selma Kırmızı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Keskin, Ummuhan - Sağlam, Halil İbrahim. "Sınıf Öğretmeni Adaylarının İnsanî Değerlere Sahip Olma Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Sakarya University Journal of Education* 4/1 (28 March 2014), 81-101. <https://doi.org/10.19126/suje.35452>

Kirman, Mehmet Ali. "Din ve Eğlence Kültürü: KSÜ İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Mezuniyet Gecesi Hakkında Sosyolojik Bir Değerlendirme". ed. Mehmet Ali Kirman - Abdullah Özbolet. *Kültür ve Din*. 97-121. Adana: Karahan Kitabevi, 2014.

Koç, Mustafa. "Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dini Yaşam". *Diyanet İlmî Dergi* 42/3 (2016), 7-32.

Kula, Tahsin. *Ergenlerde Dinî Düşüncede Yaşanan Güçlükler*. Sivas: Cumhuriyet University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2006.

Kulaksızoğlu, Adnan. *Ergenlik Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020.

Kuşdil, M. Ersin - Kâğıtçıbaşı, Çiğdem. "Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwartz'ın Değer Kuramı". *Türk Psikoloji Dergisi* 15/45 (2000), 59-76.

Marcia, James E. "Identity in Adolescence". Ed. J. Adelson *Handbook of Adolescent Psychology*, 159-187. New York: Wiley, 1980.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri ve Dindarlık-Değer İlişkisi: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Örneği". *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (2006), 133-167.

Miller, Patricia H. *Gelişim Psikolojisi Kuramları*. Ed. Bekir Onur, trans. Z. Gültekin. Ankara: İmge Kitabevi, 2008.

Özbolet, Abdullah. "Postmodern Perspektifte Tüketimin Toplumsal Anlamına Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2012), 117-129.

Özbolet, Abdullah. *Kapitalizme Eklenme Dindar Orta Sınıfta Tüketim Kültürü*. Adana: Karahan Kitabevi, 2015.

Peck, M. Scott. *Az Seçilen Yol: Sevginin, Geleneksel Değerlerin ve Ruhsal Tekamülün Psikolojisine Yeni Bir Bakış*. trans. Semra Ayanbaşı. İstanbul: Akaş Yayınları, 2003.

Polat, Seyat - Çalışkan, Muhittin. "Ortaokul Öğrencilerinin Değer Yönelimlerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 26/2 (2013), 387-404.

Robertson, Ronald. *Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*. trans. Ümit Hüsrev Yolsal. Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2000.

Perceptions of Young People in terms of Religious and Religiousness within the
Dilemma of Doubt and Belief

Rosa, Edinete Maria - Tudge, Jonathan. "Urie Bronfenbrenner's Theory of Human Development: Its Evolution From Ecology to Bioecology". *Journal of Family Theory - Review* 5 (December 2013), 243-258. <https://doi.org/10.1111/jftr.12022>

Sayar, Kemal. "Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları". *Yeni Symposium* 39/2 (2001), 79-94.

SEKAM. *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri*. İstanbul: SEKAM Yayınları. 2013. <http://sekam.com.tr/images/resimler/468b1dd1.pdf>

Shayegan, Daryush. *Le Regard Mutilé: Pays Traditionnels face à la Modernité*. Paris: Albin Michel, 1989.

Shayegan, Daryush. *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*. trans. Haldun Bayrı. İstanbul: Metis Yayınları, 1991.

Sherkat, Darren E. - Ellison, Christopher. G. *Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar*. trans. İhsan Çapcıoğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (April 2004), 225-262. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000168

Şahin-Fırat, Necla - Açıkgöz, Kemal. "Bazı Değişkenler Açısından Öğretmenlerin Değer Sistemleri". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 43 (2012), 422-435. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hunefd/issue/7795/102043>

Taylor, Charles. *Seküler Çağ*. trans. Dost Körpe. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Twenge, Jean M. *Ben Nesli*. trans. Esra Öztürk. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.

Twenge, Jean M. *İ-Nesli*. trans. Okan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.

Vergote, Antoine. *Psychologie Religieuse*. Bruxelles: Charles Dessart, 1966.

Volkan, Ertit. *Endişeli Muhafazakarlar Çağı: Dinden Uzaklaşan Türkiye*. Ankara: Orient Yayınları, 2015.

Weber, Max. *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon Pres, 1964.

Yapıcı, Asım et al. "Öğretmen Adaylarının Değer Yönelimleri". *ESOSDER: Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 11/42 (July 2012), 129-151. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/6156/82729>

Yapıcı, Asım - Yıldırım, Münir. "Küreselleşme Sürecinin Dinî Kimliklere Etkisi Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar* 6/7. (2003), 117-138. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4454/61351>

Yapıcı, Asım - Yürük, Tuğrul. "Yüksek Din Öğretimi Öğrencilerinin Değer Tercih Sıralamaları: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği". *Çukurova*

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15/1 (November 2015), 1-18.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/4188/54874>

Yapıcı, Asım. "Algısal Açıdan Müslüman Kimliği ve Dindarlık". ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik. *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. 206-258. Adana: Karahan Kitabevi, 2006.

Yapıcı, Asım. "Değerler ve Dindarlık Algısında Değişim ve Süreklilik: Değerlerin Bireyselleşmesinden Bireysel Değerlere". ed. Mustafa Ergün et al. *Öğretmenliğin Mesleki Değerleri ve Etik*. 57-90. Ankara: Anı Yayıncılık, 2018.

Yapıcı, Asım. "Küreselleşen Dünyada Gençlik ve Gençlerde Dinî Hayat". *Peygamberimiz ve Gençlik*, 83-97. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.

Yapıcı, Asım. "Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinde Dinî Hayat: Meta-Analitik Bir Değerlendirme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2, (June 2012), 1-40. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/4183/54919>

Yapıcı, Asım. "Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinin Anlam Dünyasında Dinin Yeri: Çukurova Üniversitesi Örneği". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (June 2009), 1-37. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/4177/54987>

Yapıcı, Asım. "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi: Bir Model Denemesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı* (2016), 83-113.

Yapıcı, Asım. "Postmodern Dönemde Din, Kimlik ve Anlam Problemi". ed. Abdullatif Tüzer, *Dinin Kaderi: Çağdaş Sorunların Kısacasında Din*. 117-174. Ankara: Elis Yayınları, 2017.

Yapıcı, Asım. "Religious Life of Turkish Youth in the Process of Modernization and Secularization". ed. Zuhal Ağilkaya et al., *Psychology of Religion in Turkey*. 107-136. Leiden: Brill, 2015.
DOI: https://doi.org/10.1163/9789004290884_006

Yapıcı, Asım. "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (March 2006), 66-116. <https://doi.org/10.21054/deuifd.282806>

Yapıcı, Asım. "Zihniyet ve Bilim: Noktayı Nazara Göre Değişen Manzara Algısı". ed. Abdullah Özbolat - Asım Yapıcı. *Zihniyet ve Din: Disiplinler Arası Zihniyet Çözümlemesi*. 25-52. Adana: Karahan Kitabevi, 2018.

Yıldız, Sebahattin - Kapu, Hüsnü. "Üniversite Öğrencilerinin Bireysel Değerleri ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki İlişki: Kafkas Üniversitesi'nde Bir Araştırma". *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/3 (2012), 39-66.

تصوّراتُ الشّبابِ للدينِ والتّدِينِ بين الشُّكِّ والإيمانِ*

عاصم يابيجي**

نبذة:

تتمحور هذه الدراسة حول تصورات الدين والتدين من خلال الأسئلة والشكوك الدينية للشباب في الوقت الحاضر، والهدف من الدراسة هو محاولة تحديد مكانة الدين والتدين في عالم معاني الشباب التركي المسلم في العالم الذي يتحول من الحداثة إلى ما بعد الحداثة، في هذه الدراسة ذات النمط النوعي، جمعت البيانات من خلال الملاحظات والمقابلات التشاركية، ثم قام الباحث بتحليل البيانات المجمعة من خلال التحليل الوصفي وتقنيات تحليل المحتوى، وتفسيرها وفقاً لتقليد الفهم، ووفقاً للتناج، يوجه الشباب انتقادات حادة للأسس المعنوية للدين، وأبعاده الفقهية (العبادة والمعاملة)، والمتدينين، وقادة الجماعات والمذاهب، يتضمن انتقاد الشباب، شكوكاً دينية شديدة تصل إلى حد الميل إلى الإنكار الجزئي، ومع ذلك، فإن معظم الشباب إما يسعون إلى السلام الداخلي من خلال اللجوء إلى الدين التقليدي أو التحول من الإيمان التقليدي إلى الإيمان التحقيقي من خلال التشكيك والتفكير في المعتقدات والممارسات الدينية، ويلاحظ تقلص سلوكيات العبادات وتزايد تدين/الاحتياج بين الشباب، وتقسم هذه الدراسة الشباب إلى تسع فئات مختلفة هي: «متدين تقليدي»، و«مؤمن متفكّر»، و«مؤمن مُستاء»، و«غير مبالٍ بالدين»، و«روحاني نقي»، و«صامت»، و«مشكك/ متردد»، و«ربوي غير مؤمن بالأديان»، و«ملحد»، فقد تبين أن الشباب العالقين بين معتقداتهم الدينية والمذات الدنيوية، يواجهون أزمة في الهوية والقيم، وفي هذا السياق، قيّم الشباب من خلال أربعة أنواع مختلفة: «المتدين القلق» و«الروحاني الفردي» و«الباحث» و«المنكر»، وتظهر النتائج أنّ علاقة الشباب مع الدين بعيدة عن الرتابة والبعد الواحد، فعلاقتهم معه معقدة وكثيفة ومتنوعة.

الكلمات المفتاحية: الشباب، الشكوك الدينية، التدين، الروحانية، الربوية، الإلحاد.

*تاريخ إرسال المقال: ٢٣/٩/٢٠٢٠ تاريخ قبول المقال: ١٩/١١/٢٠٢٠.

هذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları"، التي نشرت في العدد الثاني عشر من مجلة الإلهيات الأكاديمية. تاريخ إرسال المقال: ٢٣/٩/٢٠٢٠ - تاريخ قبول المقال: ١٩/١١/٢٠٢٠. (عاصم يابيجي، تصوّراتُ الشّبابِ للدينِ والتّدِينِ بين الشُّكِّ والإيمانِ، الإلهيات الأكاديمية، ديسمبر ٢٠٢٠، العدد: ١٢، ص ٤٤-٤٤).

**أستاذ دكتور في جامعة أنقرة للعلوم الاجتماعية، كلية العلوم الإسلامية، قسم الفلسفة وعلوم الدين

Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious asim.yapici@asbu.edu.tr ORCID: 0000-0002-7041-9064

ملخص:

الإطار النظري

يمكن تقسيم حِقبة الشّباب، التي تغطي الفئة العمرية من ١٣ إلى ٢٥ عامًا، إلى "المراهقة" و "البلوغ الأول"، بالنسبة للمراهقين، يُلاحظ تغييرٌ جسديّ، واستقلالٌ عاطفيّ، وتوجّه نحو الأقران، وفضولٌ جنسيّ، ورغبةٌ جنسيّة، وتفكيرٌ مجرّد، وبحثٌ عن الهوية، وتشكّل مفهومٌ أخلاقيّ خاص، واهتمامٌ بالمواضيع الدينية والتصوفية، وأخيرًا تعلّق بين الاعتقاد الديني والمعرفة العلمية والعقلانية^(١). خلال هذه المرحلة، قد يعاني الشّباب من الشكّ والقلق والتعثّر والاكتئاب فيما يتعلق بالأمر الدينية، والسبب المحتمل لذلك، شعورهم بصراعٍ معرفيٍّ وتوترٍ عاطفيٍّ بين معتقداتهم الدينية ورغباتهم الدنيوية.

بناءً على النتائج المترتبة على الدراسات التي أجريت في تركيا، لوحظ وجود شكوكٍ لدى الشّباب في موضوعات مثل وجود الله، وخلق الكون والإنسان، ومسائل القضاء والقدر والآخرة والجنة والنار، والمساواة بين الجنسين^(٢)، وفي هذا السياق، فإنّ أكثر من يثير شكوك المراهقين، موضوعاتٌ، مثل التساؤل عن الدين والإيمان بالله بناءً على المعلومات العلمية، ومشكلة الشر (الموت غير المتوقع، الإعاقة، الحرمان الاقتصادي، المعاناة الفردية، التحرش، الاغتصاب... إلخ)، والتفكير في سبب عدم تمكن الأختيار من دخول الجنة حتى لو كانوا ملحدين، والنهج النقدي لكيانات ميتافيزيقية مثل الملائكة والشياطين وما إلى ذلك، والخلط بين الممارسات الأسطورية السحرية والأديان الكتابية، والاهتمام بالديانات والمذاهب الأخرى، وانتقاد الدين التقليدي، والبحث الديني والروحي الجديد ومشكلة جدوى الدعاء وغيرها من الموضوعات.^(٣)

في السنوات الأولى من البلوغ، يبدأ الشّباب في الابتعاد عن الاضطرابات العقلية والعاطفية التي مرّ بها بشكلٍ مكثّفٍ خلال فترة المراهقة ويميل إلى السكون، ولكن لا يحدث ذلك بشكل تام وكامل في هذه المرحلة، يمكن القول بكلّ ثقة أنّ المعضلات التي يواجهها الشّباب بين الإيمان والتشكك الديني، لا تقتصر على آثار فترة الشّباب، إذ إنّ الأشخاص يمرون بتغيّرٍ وتحوّلٍ سريع، استنادًا إلى مفهوم روح العصر بشكل خاص في الخصائص التنموية للشّباب؛ لهذا السبب، يجب أن يكون الإنسان قادرًا على تتبع الخصائص التنموية لفترة

(١) باتريكا اتش. ميلر، نظريات علم النفس التنموي، ترجمة، ز. غولتاكين (أنقرة: دار إيمجه للنشر، ٢٠٠٨)؛ ماري جي. غاندر - هاري و. غاردينز، نمو الأطفال والمراهقين، ترجمة، علي دوناز - نرمن جالان (أنقرة: دار إيمجه للنشر، ٢٠١٠)؛ عدنان كولاسيز أوغلو، علم نفس المراهقة، (إسطنبول: دار رمزي للنشر، ٢٠٢٠).

(٢) حياتي هوكالكلي، «الشكوك الدينية في فترة المراهقة»، مجلة التعليم الديني لوزارة التربية التركية ١٤ (١٩٨٨)؛ عبد الكريم بهادر، «الشكوك والتردد الدينية في فترة المراهقة»، الحالة النفسية للشّباب فيما يتعلق بالدين والقيم، إعداد، حياتي هوكالكلي (إسطنبول: دار ديم للنشر، ٢٠٠٦)؛ تحسين كولا، الصعوبات التي يواجهها المراهقون فيما يتعلق بالفكر الديني (سيواس: جامعة الجمهورية، معهد العلوم الاجتماعية، أطروحة دراسات عليا، ٢٠٠٦).

(٣) بهادر، «الشكوك والتردد الدينية في فترة المراهقة»؛ حسن كايكلبيك «الإيمان والاعتقاد والشك من حيث الحالة النفسية»، جامعة أنقرة مجلة كلية الإلهيات ٤٦ / ١ (٢٠٠٥).

الشباب والتغيرات التي ظهرت وفقاً للزمن التاريخي، يعمل هذا النهج على الكشف عن التغيير والاستمرارية الملحوظة في تصورات الشباب للدين والتدين وكذلك في شكوكهم وتردداتهم الدينية.

يُذكر أنه مع عولمة ما بعد الحداثة، تحوّل العالم إلى قرية صغيرة واختفى مفهوم الزمن والمسافة،^(٤) تظهر خصائص عصر ما بعد الحداثة على شكل رفض جميع أنواع السرديات والسلطات الكبرى، وتفكك الحقيقة، وهيمنة الرغبة في الحرية الفردية، وظهور الروحانية الفردية ضد الدين المؤسسي، وإضعاف الهويات الدينية والوطنية، واختلاف تفضيلات القيم، وجنون المتعة والسرعة والتجربة في سياق التعبير عن ثقافة الاستهلاك، وتحوّل الافتراضية والرقمنة إلى ظاهرة تؤثر على الحياة والعلاقات اليومية، وأخيراً فقدان الأصالة ومشاعر الثقة،^(٥) (ياييجي، ٢٠١٨). وفي هذا السياق، يتبع الشباب سلوكاً ثلاثياً على الأقل تجاه الدين والتدين: الأول هو الرغبة في تفضيل التدين الفردي والروحانية مع النقد الشديد للديانات المؤسسية التقليدية، والثاني هو التحوّل إلى الربوبية والإلحاد مع نقد الديانات التقليدية المؤسسية، والثالث هو الرغبة في استمرار الوضع الحالي من خلال تجاهل انتقادات الدين التقليدي المؤسسي.

المشكلة

تبحث هذه الدراسة عن إجابة سؤال "ما هو تصوّر الدين والتدين لدى الشباب في الوقت الحالي؟" وفي هذا السياق، سيتم بذل جهودٍ لتحديد الشكوك الدينية التي يعايشها الشباب وموافقهم من الدين والإيمان، والهدف من الدراسة هو محاولة تحديد مكانة الدين والتدين في عالم معاني الشباب التركي المسلم في العالم الذي يتحوّل من الحداثة إلى ما بعد الحداثة.

الطريقة

في هذه الدراسة ذات النمط النوعي، جمعت البيانات من خلال الملاحظات والمقابلات التشاركية، وحدّد الباحث ٣٧٨ تصريحاً يوضح نظرة الشباب لأسس الإيمان، وحياتهم الدينية، وتصوراتهم للدين، وشكوكهم الدينية، واهتماماتهم الدينية، وسلوكهم المتعلق بالصلاة والعبادة، وعند تصنيف ١٤٣ من التصريحات والإفادات التي تشتمل على الإيمان والعبادة والقلق والشك والإنكار، ظهر ٦٧ تصريحاً/ إفادة مختلفة عن

(٤) جونثان فريدمان «عولمة النظام العالمي ومعايير الحداثة»، تلخيص وترجمة، عبد الله طوبجو أغلو - ياسين أقطاي، الحداثة والإسلام: العولمة والاستشراق (أنقرة: دار وادي للنشر، ١٩٩٦)؛ دافيد هارفي، حالة ما بعد الحداثة: جذور التغيرات الثقافية، ترجمة، صنغر صاوران (إسطنبول: دار ماتيس للنشر، ١٩٩٧)؛ رونالد روبرتسون، نظرية العولمة الاجتماعية والثقافة العالمية، ترجمة، أوميت خسراف يولسال (أنقرة: دار بيلم صناعات للنشر، ٢٠٠٠).

(٥) كمال سايار، «الأبعاد النفسية للعولمة»، الندوة الجديدة ٢/٣٩ (٢٠٠١)؛ عاصم ياييجي - منير يلدرم، «تقييم نفسي اجتماعي لتأثيرات العولمة على الهويات الدينية»، دراسات دينية ٧/٦، (٢٠٠٣)، ١١٧-١٣٨؛ بول هرست - غراهام ثومبسون، العولمة موضع تساؤل، ترجمة، تشاغلا أدرم - ألف يوجال (أنقرة: دار دوست للنشر، ٢٠٠٠)؛ روبرتسون، نظرية العولمة الاجتماعية والثقافة العالمية، ترجمة/ أوميت خسراف يولسال.

بعضها البعض بشكلٍ أو بآخر من حيث المحتوى، من بين هذه التصريحات/ الإفادات، منحت الأفضلية للتصريحات التي تجذب أكبر قدر من الاهتمام أولاً، واستُشهد بالأخرى على شكل تصريحات ماثلة، ثم قام الباحث بتحليل البيانات المجمعة من خلال التحليل الوصفي وتقنيات تحليل المحتوى، وتفسيرها وفقاً لتقليد الفهم.

الدلائل

ووفقاً للتناج، يوجه جزءٌ من الشباب انتقاداتٍ حادّةً للأسس المعنوية للدين، وأبعاده الفقهية (المعاملة)، والمتدينين، وقادة الجماعات والمذاهب، ففي سياق مبادئ الإيمان، برزت مسائل مثل الشكوك حول وجود الله، السؤال عن سبب عبادة الله، السؤال عما إذا كان الله محبباً للخير (الثيوديسيا)، والسؤال عما إذا القرآن من عند الربِّ أم من صنع البشر، والتشكيك في المبادئ الأساسية للدين باستخدام التطورات العلمية. على رأس الانتقادات الموجهة للبعد الفقهي للدين (المعاملات)، جاءت مسائل التشكيك فيما إذا كان الإسلام ديناً يناسب الحياة، والسماح بزواج الأطفال في الدين، وفترة المواعدة قبل الزواج التي يحظرها الدين ولكن أصبحت إلزامية في العالم الحديث، ومسألة شرب الكحول طالما لم يتضرر الآخرون، والسبب في تحريم ألعاب الحظ (البناصيب، إلخ)، وأخذ قروض بفائدة لشراء منازل وسيارات، وضمن نطاق النقد الموجه إلى المتدينين والزعماء الدينيين (قادة الجماعات والمذاهب)، وُجدت التصريحات الآتية: يتعرض الأطفال الذين يحضرون دورات لتعليم القرآن للتحرش الجنسي، ويفرّق المتدينون في نظرهم إلى الزنا بين الرجال والنساء، وتستخدم الجماعات الدينية مثل طالبان وداعش ومنظمة فتح الله غولن الإرهابية، الإسلام لاستغلال وخداع الناس، ويعيش قادة الجماعات والمذاهب ضعفاً دينياً وأخلاقياً، ويخدع الزعماء الدينيون الناس بالكذب ويستبعدون العلم، فأصبح الدين يستخدم كالمخدرات في تغييب عقول المسلمين، كما بات المسلمون بلا أيّ فائدة للإنسانية، وعلى الرغم من ذلك يحاولون إبقاء اللجنة حكراً عليهم، وتظهر مثل هذه التصريحات أن بعض انتقادات الشباب للدين والمتدينين تحتوي على الشك بينها يميل بعضها الآخر إلى الربوبية والإلحاد، ومع ذلك، فإن معظم الشباب إما يسعون إلى السلام الداخلي من خلال اللجوء إلى الدين التقليدي أو التحول من الإيمان التقليدي إلى الإيمان التحقيقي من خلال التشكيك والتفكير في المعتقدات والممارسات الدينية، ويلاحظ تقلص سلوكيات العبادات وتزايد تدين الاحتياج بين الشباب.

النتيجة

وتقسم هذه الدراسة الشباب إلى تسع فئات مختلفة هي: «متدين تقليدي»، و«مؤمن متفكّر»، و«مؤمن مستاء»، و«غير مبالي بالدين»، و«روحاني نقي»، و«صامت»، و«مشكك/ متردد»، و«ربوي غير مؤمن بالأديان»، و«ملحد»، فقد تبين أن الشباب العالقين بين معتقداتهم الدينية والملاذات الدنيوية، يواجهون أزمة في الهوية والقيم، وفي هذا السياق، فُيِّم الشباب من خلال أربعة أنواع مختلفة: «المتدين القلق» و«الروحاني

الفردى» و «الباحث» و «المنكر»، وتظهر النتائج أنّ علاقة الشباب مع الدين بعيدة عن الرتابة والبعد الواحد، وإنما هي معقدة وكثيفة ومتنوعة.

Şüpheler ve İnanç Kısılcacında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları

Asım YAPICI

Öz

Bu araştırmada günümüz gençlerinin dinî sorgu ve şüpheleri üzerinden din ve dindarlık algıları incelenmektedir. Çalışmanın amacı, modernlikten post-modernliğe doğru evrilen dünyada Müslüman Türk gençlerinin anlam dünyasında din ve dindarlığın yerini belirlemeye çalışmaktır. Nitel bir desene sahip olan bu araştırmada veriler, katılımlı gözlem ve görüşmelerle toplanmıştır. Elde edilen veriler betimsel analiz ve içerik analizi teknikleriyle çözümlenmiş, anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır. Ulaşılan bulgulara göre gençler dinin inanç esaslarına, fikhî (ibadet ve muamelât) boyutuna, dindarlara, cemaat ve tarikat liderlerine yönelik sert eleştirilerde bulunmaktadır. Gençlerin eleştirileri yoğun dinî şüpheler, hatta kısmen inkârcı eğilimler içermektedir. Bununla birlikte gençlerin büyük bir kısmı ya geleneksel dine sığınarak huzur aramakta ya da dinî inanç ve uygulamaları sorgulayarak taklidî inançtan tahkikî inanca doğru yönelmektedir. Gençler arasında ibadet davranışının azaldığı, *ihtiyaç dindarlığının* arttığı görülmektedir. Bu araştırmada gençler; “geleneksel dindarlar”, “inançlı sorgulayıcılar”, “dargın inançlılar”, “dine ilgisizler”, “salt maneviyatçılar”, “susunlar”, “şüphelerci/kararsızlık yaşayanlar”, “deist yönelimliler” ve “ateistler” olmak üzere dokuz farklı kategoriye ayrılmıştır. Dinî inançlarıyla dünyevî hazları arasında sıkışan gençlerin, kimlik ve değer krizi yaşadıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda gençler “huzursuz dindarlar”, “bireysel maneviyatçılar”, “arayış içinde olanlar” ve “inkârcı eğilimliler” şeklinde dört farklı tip üzerinden değerlendirilmiştir. Bulgular göstermektedir ki gençlerin dinle ilişkileri tek düze ve tek boyutlu değil oldukça karmaşık, yoğun ve çok çeşitlidir.

Anahtar Kelimeler: Gençlik, Dinî şüpheler, Dindarlık, Maneviyatçılık, Deizm, Ateizm.

Özet

Kuramsal Çerçeve

Yaklaşık 13-25 yaş aralığını kapsayan gençlik dönemi “ergenlik” ve “ilk yetişkinlik” şeklinde ikiye ayrılabilir. Ergenlerde fiziksel değişim, duygusal

bağımsızlık, akranlara yönelim, cinsel merak, cinsellik arzusu, soyut düşünebilme, kimlik arayışı, kendine özgü ahlak anlayışı geliştirme, dinî ve mistik konulara ilgi, nihayet dinî inanç ile bilimsel ve rasyonel bilgi arasında sıkışmışlık gözlenebilir.⁴ Bu dönemde gençler dinî konularda şüphe, kaygı, zorlanma ve bunalım yaşayabilir. Bu durumun muhtemel nedeni, onların dinî inançlarıyla dünyevî arzuları arasında bilişsel çelişki ve duygusal gerilim hissetmesidir.

Türkiye’de yapılan araştırmalarda ortaya çıkan sonuçlara göre gençler Allah’ın varlığı, evrenin ve insanın yaratılışı, kaza-kader, günah-sevap, ahiret, cennet-cehennem ve kadın-erkek eşitsizliği konularında dinî şüpheler yaşamaktadır.⁵ Bu noktada özellikle bilimsel veriler üstünden din ve Tanrı inancının sorgulanması, kötülük problemi (beklenmedik ölümler, engellilik, ekonomik yoksunluklar, bireysel acılar, tacizler, tecavüzler vs.), ateist olsa bile iyi insanların neden cennete giremeyeceği meselesi; melek, cin, şeytan gibi metafizik varlıklara eleştirel yaklaşım, büyüsel-mitik uygulamalarla kitabî din arasında yaşanan bocalamalar, diğer din ve mezheplere yönelik ilgiler, geleneksel dine yönelik tenkitler, yeni dinsel ve manevî arayışlar, duanın işlevselliği problemi vb. hususlar ergenlerin en çok şüphe duyduğu konuların başında gelmektedir.⁶

İlk yetişkinlik yıllarında genç, ergenlik döneminde yoğun bir biçimde yaşadığı zihinsel ve duygusal çalkantılardan nispeten uzaklaşarak durulmaya başlar. Ancak bütünüyle bir durulma söz konusu değildir. Bu noktada gençlerin dinî inanç ve dinî şüphe arasında yaşadığı ikilemlerin sadece gençlik döneminin etkisiyle sınırlı olmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Özellikle *zamanın ruhu* kavramına dayanarak, insanların bilhassa gençlerin gelişimsel özelliklerinin ötesinde, hızlı bir değişim ve dönüşüm geçirdiği söylenebilir. Bu nedenle gençlik döneminin gelişimsel özellikleri ile tarihsel zamana göre tezahür eden değişimlerin izini sürebilmek anlamlı olacaktır. Böyle bir yaklaşım gençlerin hem din ve dindarlık algılarında hem de dinî şüphe ve tereddütlerinde gözlenen değişim ve sürekliliği tespit etmede işlevseldir.

⁴ Patricia H. Miller, *Gelişim Psikolojisi Kuramları*, çev. Z. Gültekin (Ankara: İmge Kitabevi, 2008); Mary. J. Gander - Harry W. Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, çev. Ali Dönmez - Nermin Çelen (Ankara: İmge Kitabevi, 2010); Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020).

⁵ Hayati Hökelekli, “Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler”, *MEB Din Öğretimi Dergisi* 14 (1988); Abdülkerim Bahadır, “Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler”, *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: DEM Yayınları, 2006); Tahsin Kula, *Ergenlerde Dinî Düşüncede Yaşanan Güçlükler* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006)

⁶ Bahadır, “Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler”; Hasan Kayıklık, “Psikolojik Açından İman, İnanç ve Şüphe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2005).

Post-modern küreselleşmeyle birlikte dünyanın küresel bir köye döndüğünden, zaman ve mesafenin yok olduğundan bahsedilmektedir.⁹ Her türlü büyük anlatının ve otoritenin reddi, hakikatin parçalanması, bireysel özgürlük arzusunun baskın bir hale gelmesi, kurumsal dine karşı bireysel maneviyatçılığın tezahürü, dinî ve millî kimliklerin zayıflaması, değer tercihlerinin farklılaşması, tüketim kültürüne eklenme bağlamında haz, hız ve deneyim çılgınlığının yaşanması, dijitalleşme ve sanallaşmanın gündelik hayatı ve ilişkileri etkileyen bir olguya dönüşmesi, nihayet sahicilik ve güven duygularının kaybolması post-modern dönemi niteleyen özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰ (Yapıcı, 2018b). Bu çerçevede gençler arasında din ve dindarlığa yönelik en azından üçlü bir tavır izlenmektedir: Birincisi geleneksel-kurumsal dinlere yoğun eleştirilerle bireysel dindarlık ve maneviyatçılığı tercih etme, ikincisi geleneksel-kurumsal dinlere eleştirilerle deizm ve ateizme yönelme, üçüncü ise geleneksel-kurumsal dine yönelik eleştirileri görmezden gelerek mevcut durumu devam ettirme arzusudur.

Problem

Bu araştırma “günümüz gençlerinin din ve dindarlık algısı nedir?” sorusuna cevap aramaktadır. Bu bağlamda gençlerin yaşadıkları dinî şüphelerle birlikte din ve inanca yönelik tutumları tespiti çalışılacaktır. Çalışmanın amacı modernlikten post-modernliğe doğru evrilen dünyada Müslüman Türk gençlerinin anlam dünyasında dinin yerini belirlemektir.

Yöntem

Nitel bir desene sahip olan bu çalışmada veriler, katılımlı gözlem ve görüşmelerle toplanmıştır. Gençlerin inanç esaslarına bakışı, dinî hayatları, din algıları, dinî şüpheleri, dinî kaygıları, dua ve ibadet davranışlarıyla ilgili 378 ifade tespit edilmiştir. İnanç, ibadet, kaygı, şüphe ve inkâr içeren ifade ve söylemlerden 143’ü kümeleme ile tasnif edilince muhteva itibarıyla az ya da çok birbirinden farklılaşan 67 söylem/ifade ortaya çıkmıştır. Bu söylemlerden/ifadelerden en çok dikkat çekenler öncelenmiş, diğerlerine *benzer ifadeler* şeklinde atıf yapılmıştır. Elde

⁹ Jonathan Friedman, “Küresel Sistem Küreselleşme ve Modernitenin Parametreleri”, der. ve çev. Abdullah Topçuoğlu - Yasin Aktay, *Modernizm ve İslam: Küreselleşme ve Oryantalizm* (Ankara: Vadi Yayınları, 1996); David Harvey, *PostModernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*, çev. Sungur Savran (İstanbul: Metis Yayınları, 1997).; Ronald Robertson, *Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2000).

¹⁰ Kemal Sayar, “Küreselleşmenin Psikolojik Boyutları”, *Yeni Symposium* 39/2 (2001).; Asım Yapıcı - Münir Yıldırım, “Küreselleşme Sürecinin Dinî Kimliklere Etkisi Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme”, *Dini Araştırmalar* 6/7, (2003), 117-138.; Poul Hirst - Grahame Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor*, çev. Çağla Erdem-Elif Yücel (Ankara: Dost Yayınları, 2000).; Robertson, *Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal.

edilen veriler betimsel analiz ve içerik analizi teknikleriyle çözümlenmiş, anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır.

Bulgular

Elde edilen bulgulara göre gençlerin bir kısmı dinin inanç esaslarına, fikhî (muamelât) boyutuna, dindarlara, cemaat ve tarikat liderlerine yönelik oldukça sert eleştirilerde bulunmaktadır. İnanç esasları bağlamında Allah'ın varlığına yönelik kuşkular, Allah'a niçin ibadet edilmesi gerektiği meselesi, Allah'ın iyi bir varlık olup olmadığı (teodise) problemi, Kur'an'ın ilahî mi yoksa beşerî mi olduğu sorusu ve bilimsel gelişmeler karşısında dinin temel esaslarının sorgulanması ön plana çıkmaktadır. Dinin fikhî (muamelat) boyutuna yönelik eleştirilerin başında İslam'ın hayata uyan bir din olup olmadığı, dinde çocuk yaşta evliliklere izin verildiği, dinin yasakladığı evlilik öncesi flört döneminin modern dünyada zorunlu olduğu; başkalarına zarar verilmediği müddetçe içki içmenin; ev ve otomobil almak için faizle kredi çekmenin ve şans oyunlarının (piyango, loto, toto vs.) haram ve günah olmasının anlamsızlığı gelmektedir. Dindarlara ve dinî önderlere (cemaat ve tarikat liderlerine) yönelik eleştiriler kapsamında şu tür ifadelerle rastlanmıştır: Kur'an kurslarına giden çocuklar taciz edilmekte, dindarlar arasında zina eylemi kadın ve erkek için farklı farklı algılanmakta; Taliban, İŞİD ve FETÖ gibi yapılar İslam üzerinden insanları ve dünyayı istismar etmekte, cemaat ve tarikat liderleri dinî ve ahlakî zaafarla yaşamakta, dinî önderler bilimi dışlayarak uydurma söylentilerle halkı uyutmakta; din, Müslümanlar için adeta afyon haline gelmekte/getirilmekte, insanlığa herhangi bir faydası olmayan Müslümanlar cenneti tekellerinde tutmaya çalışmaktadır. Bu tür söylemler göstermektedir ki gençlerin dine ve dindarlara yönelik eleştirilerinin bir kısmı şüphe bir kısmı deist ve ateist eğilimler içermektedir. Bununla birlikte gençlerin büyük bir kısmı ya geleneksel dine sığınarak huzur aramakta ya da dinî inanç ve uygulamaları sorgulayarak taklidî inançtan tahkikî inanca doğru yönelmektedir. Gençler arasında ibadet davranışının azaldığı, *ihitiyaç dindarlığının* arttığı görülmektedir.

Sonuç

Bu araştırmada gençler; "geleneksel dindarlar", "inançlı sorgulayıcılar", "dargın inançlılar", "dine ilgisizler", "salt maneviyatçılar", "suskunlar", "şüpheciler/kararsızlık yaşayanlar", "deist yönelimliler" ve "ateistler" olmak üzere dokuz farklı kategoriye ayrılmıştır. Dinî inançlarıyla dünyevî hazları arasında sıkışan gençlerin, kimlik ve değer krizi yaşadıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda gençler "huzursuz dindarlar", "bireysel maneviyatçılar", "arayış içinde olanlar" ve "inkârcı eğilimliler" şeklinde dört farklı tip üzerinden değerlendirilmiştir. Bulgular göstermektedir ki gençlerin dinle ilişkileri tek düze ve tek boyutlu değil oldukça karmaşık, yoğun ve çok çeşitlidir.

Religion and Religiosity Perceptions of The Young Through The Dilemma of Doubt and Belief

Abstract

In the current study, religion and religiosity perceptions of the modern youth through their religious inquiry and doubts are investigated. The aim of the study is to determine the importance of religion and religiosity in the semantic world of the Muslim Turkish youth in the world that has evolved from modernism to post-modernism. In this study that has a qualitative pattern, the data was collected through participant observation and free conversations. The obtained data was analyzed with the techniques of descriptive analysis and content analysis, and then was interpreted depending on the phenomenological tradition. According to the findings, young people make harsh criticism against the religious principles of religion its aspect of Islamic jurisprudence (ibadah/prayers and sharia practices), devout people, congregation and sect leaders. The criticism of the young contains intense religious doubts and sometimes even partial denial tendencies. However, most of the young either seek peace by taking sanctuary in traditional religion or questioning religious beliefs and practices, evolving from imitation to verification belief. It is observed that the worship behaviour decreases among the young and the *needs based religiousness* increases. In this research, young people have been grouped into nine different types: "traditional devout people", "faithful interrogators", "resentful believers", "uninterested people", "purely spiritualists", "quiet people", "skeptics / indecisive ones", "deist-oriented" and "atheists". Stuck between their religious beliefs and secular pleasures, young people are experiencing an identity and value crisis. In this sense, the young have been evaluated through four different types which are "unpeaceful devout", "personal spiritualists", "those on a quest", and those with denialist tendencies. Findings show that young people's relations with religion are not monotonous and one-dimensional, but rather complex and diverse.

Keywords: The young, Religious doubts, Religiosity, Spirituality, Deism, Atheism.

Summary

Theoretical Framework

The period of youth, which covers the 13-25 age range, can be divided into "adolescence" and "first adulthood". In adolescents, physical change, emotional independence, orientation towards peers, sexual curiosity, desire for sexuality, abstract thinking, searching for identity, developing a unique moral understanding, interest in religious and mystical issues, and finally, stuck between religious belief

and scientific and rational knowledge can be observed. During this period, young people may experience doubts, anxiety, difficulties, and depression in religious matters. The probable reason for this is that they feel cognitive conflict and emotional tension between their religious beliefs and worldly desires. According to the results of research in Turkey, young people experience religious doubts about the existence of God, the creation of the universe and man, destiny, sin-good deed, afterlife, heaven-hell, and gender inequality issues. At this point, questioning religion and belief in God, especially based on scientific data, the problem of evil (unexpected deaths, disability, economic deprivation, individual suffering, harassment, rape, etc.), the question of why good people cannot enter Paradise even if they are atheists; critical approach to metaphysical entities such as angels, demons, devils, confusion between magical-mythic practices and scripture, interests towards other religions and sects, criticism towards traditional religion, new religious and spiritual pursuits, problem of functionality of prayer, etc. issues are among the issues that adolescents are most suspicious of.

In the first years of adulthood, the young begin to stay away from the mental and emotional turmoil that they experience intensely in adolescence. However, there is no complete reassurance. At this point, it can be easily stated that the dilemmas young people experience between religious belief and religious suspicion are not limited to the influence of their youth. Especially based on the concept of the spirit of the time, it can be said that people are undergoing rapid change and transformation, especially beyond the developmental characteristics of young people. For this reason, it would be meaningful to be able to trace the developmental characteristics of the youth period and the changes occurring according to historical time. Such an approach is functional in detecting the change and continuity observed in youth's perceptions of religion and religiosity as well as in religious doubts and hesitations.

It is mentioned that with the post-modern globalization, the world has turned into a global village and time and distance have disappeared. The rejection of all kinds of grand narratives and authority, the fragmentation of the truth, the dominance of the desire for individual freedom, the manifestation of individual spiritualism against institutional religion, the weakening of religious and national identities, the differentiation of value preferences, in the context of participating in the consumption culture, experiencing the craze of pleasure, speed and experience, the transformation of digitalization and virtualization into a phenomenon that affects daily life and relations, and finally the loss of authenticity and trust feelings appear as features that characterize the post-modern period. In this context, at least a triple attitude towards religion and religiosity among young people is followed: the first is to prefer individual religiosity and spiritualism with intense criticism of traditional-institutional religions, the second is to turn to deism and atheism with criticism of

traditional-institutional religions, and the third is by ignoring the criticisms of traditional-institutional religion the desire to continue the current situation.

Problem

This research looking for an answer to the question "What is the perception of religion and religiosity of today's youth?". In this context, efforts will be made to identify the religious doubts that young people experience and their attitudes towards religion and belief. The aim of the study is to determine the place of religion in the meaning world of Muslim Turkish youth in a world that has evolved from modernity to post-modernity.

Method

In this study, which has a qualitative design, the data were collected through participatory observations and interviews. 378 statements were identified regarding the attitude of young people to the principles of belief, their religious lives, perceptions of religion, religious doubts, religious concerns, prayer and worship behaviour. When 143 of the expressions and discourses containing belief, worship, anxiety, suspicion and denial were grouped together, 67 discourses / expressions that differ from each other more or less in terms of content have emerged. Among these discourses / statements, those that attract the most attention were given first, and the others were cited as similar statements.

Findings

According to the findings, some of the youth criticize the belief principles of religion, the dimension of fiqh (treatment), religious people, community and sect leaders harshly. In the context of the principles of belief, the doubts about the existence of God, the question of why God should be worshiped, the question of whether God is a good being (theodicy), the question of whether the Quran is divine or human, and questioning the principles come to the fore. The main criticism towards the fiqh (muamelat) dimension of the religion is whether Islam is a religion that fits the life, child marriages are allowed in religion, the pre-marital dating period prohibited by religion is mandatory in the modern world; Drinking unless others are harmed; It is meaningless to borrow money with interest to buy houses and cars and that games of chance (lottery, lotto, toto, etc.) are haram and sinful. Within the scope of the criticisms against religious leaders and religious leaders (community and sect leaders), the following expressions have been found: Children attending Quran courses are harassed, adultery is perceived differently for men and women among religious people; Structures such as the Taliban, ISIS and FETO exploit people and the world through Islam, leaders of the communities and sects live with religious and moral weaknesses, religious leaders exclude science and put the people to sleep with fabricated rumors; religion is becoming an opium for Muslims, Muslims who do not benefit humanity try to keep paradise in their monopoly. Such discourses show that

some of the criticisms of young people towards religion and religious people are doubtful and some of them contain deist and atheist tendencies.

Conclusion

In this research, young people; It has been divided into nine different categories: "traditional religious people", "faithful questioners", "resentful believers", "uninterested people", "mere spiritualists", "silent people", "skeptics / indecisive people", "deist-oriented" and "atheists". It has been determined that the youth, who are stuck between their religious beliefs and worldly pleasures, experience an identity and value crisis. In this context, young people were evaluated in four different types: "restless religious people", "individual spiritualists", "seekers" and "denialists". Findings show that youth's relations with religion are not uniform and one-dimensional, but rather complex, dense and diverse.

مدخل:

إنّ التفكير والتحدّث والكتابة عن علاقة الإنسان بالمعتقد والدين، أمر صعب ومثير، وهو أمر صعب؛ لأنّ الفهم المختلف للدين والمجتمع والبشر وكذلك التغيير المستمر لهذه المفاهيم، يؤدّي -علاوة على ذلك- إلى خطر فقدان الأساس النظري للتفسيرات والمناقشات التي سيتم إجراؤها، كما يشير بيك، لا يمكن إلاّ لعددٍ قليل جدًّا من الناس التصرف بموضوعيّة عندما يتعلق الأمر بالدين^(١١)، علاوة على ذلك، فإن هذه المسألة مثيرة؛ لأنّ الحديث عن العلاقة بين الإنسان والدين، سواء كان مؤمناً أم لا، مثل الدخول في مناقشةٍ قديمةٍ مثيرةٍ وحاسيةٍ.

في الوقت الحالي، أصبحت موضوعات الصحوة الدينية وإحياء الدين والروحانيات من ناحية، الشكّ الديني والتوجهات الربوبية والإلحادية الخطيرة من الناحية الأخرى، أحد أهم الموضوعات التي تُناقش في الأوساط الأكاديمية وحتى بين جموع الناس، على سبيل المثال، بينما استخدم كيبيل تعبير "انتقام الله" فيما يتعلق بتنامي الدين والتدين،^(١٢) أعلن بيرغر أن من يتعرض لأزمة اليوم هو مفهوم العلمانية وليس الدين^(١٣)، من ناحية أخرى، لفت أرتيت الانتباه إلى قضيةٍ مختلفةٍ بقوله إنّ فاعلية العلمانية لم تقلص وأن المحافظين قلقون^(١٤)،

(١١) م. سكوت باك، الطريق الأقل تفضيلاً: منظور جديد حول سيكولوجية الحب والقيم التقليدية والتطور الروحي، ترجمة، سمراء أيناياشي (إسطنبول: دار أكاشا للنشر)، ٢٠٠٣، ٢٣٤.

(١٢) غيلاس كابل، انتقام الرب: الدين يغزو العالم من جديد، ترجمة، سلمى قيرمز (إسطنبول: دار إيلاشيم للنشر، ١٩٩٢).

(١٣) بيترل. برغار، «من أزمة الدين إلى أزمة العلمانية»، ترجمة، علي كوسا، العلمانية موضوع تساؤل، إعداد، علي كوسا (إسطنبول: دار أفق للنشر، ٢٠٠٢)، ٧٥-٩٣.

(١٤) أرتت فولكان، عصر المحافظين القلقين: تركيا تتعد عن الدين (أنقرة: دار أورينت للنشر، ٢٠١٥).

وأشارت تصريحات توينج إلى أنّ الدين المؤسسي والتقليدي ينسحب بشكلٍ متزايدٍ من الحياة اليومية^(١٥)، ويذكر يابيجي العديد من نتائج الأبحاث التي تُظهر أنه مع ما بعد الحداثة العالمية، بدأت الهياكل العقلية في التخلص من المحتوى الديني، وضعفت خطوط الهوية الدينية، وابتعد الفكر الديني عن كونه ظاهرةً تؤثر على الحياة اليومية وتوجهها^(١٦). يمكن تقييم مناقشات "هل الربوبية والإلحاد يتزايدان بين الشباب؟" في هذا السياق، ولكن هناك أيضاً توجهات مختلفة. فعلى سبيل المثال، ووفقاً لكايكليك، تصالح الدين والحداثة، اللذان حارب كل منهما الآخر لسنوات عديدة، ونتيجة لذلك، ظهر التدين الفردي القائم على الروحانية، والذي لا يهتم كثيراً بالدين المؤسسي^(١٧).

يحاول هذا المقال تحديد التصورات الدينية والمعتقدية والشكوك الدينية والترددات وحتى ميول الإنكار بين الشباب الأتراك المسلمين، وستتمحور هذه الدراسة متعددة التخصصات، التي تمزج بين المنظورات الاجتماعية والنفسية والاجتماعية، على فهم مفهوم الدين والتدين بين الشباب، حيث أن الدراسات المستقلة التي تركز على هذا الموضوع محدودة للغاية في تركيا، ولهذا السبب، كان الهدف هو لفت الانتباه إلى أهمية الموضوع والمساهمة في سد الفجوة في هذا المجال.

الإطار النظري

١. الشكوك الدينية والبحث عن الهوية في مرحلة الشباب من الناحية التنموية

تشير كلمة «شباب» إلى الأفراد الذين تتراوح أعمارهم بين ١٣-٢٥، إذ تسمى هذه الفترة بفترة الشباب، تشمل فترة الشباب مرحلة المراهقة، وهي فترة التحولات الجسدية والعقلية والعاطفية من الطفولة إلى البلوغ، لهذا السبب، يمكن تقسيم فترة الشباب إلى قسمين على الأقل، وهما سنوات "المراهقة" و "البلوغ الأول"، بالنسبة للمراهقين، يمكن ملاحظة تغييرٍ جسديٍّ، واستقلالٍ عاطفيٍّ، وتوجّهٍ نحو الأقران، وفضولٍ جنسيٍّ، ورغبةٍ جنسيّةٍ، وتفكيرٍ مجردٍ، وبحثٍ عن الهوية، وتشكل مفهومٍ أخلاقيٍّ خاصٍّ، واهتمامٍ بالمواضيع الدينية والتصوفية، وأخيراً تعلق بين الاعتقاد الديني والمعرفة العلمية والعقلانية، وفي السنوات الأولى من البلوغ، يبدأ الشاب في الابتعاد عن الاضطرابات العقلية والعاطفية التي مرّ بها بشكلٍ مكثّفٍ خلال فترة المراهقة، ويميل نحو السكون^(١٨).

(١٥) جين إم توينج، جيل التكنولوجيا، ترجمة، أوكان غوندوز (إسطنبول: دار كانكوس للنشر، ٢٠١٨).

(١٦) عاصم يابيجي، «مشكلة الدين والهوية والمعنى في فترة ما بعد الحداثة»، قدر الدين: الدين بين المشاكل العصرية، إعداد، عبد اللطيف توزار (أنقرة: دار أليس للنشر، ٢٠١٧)، ١١٧-١٧٤.

(١٧) حسن كايكليك، «الفرد والدين والتدين في العالم المتغير»، علم النفس الاجتماعي للتدين، إعداد، أونور غوناي - جلال الدين جاليك (أصنة: دار كراهان للنشر، ٢٠٠٦)، ١٥٧-١٧٤.

(١٨) ميلر، نظريات علم النفس التنموي، ترجمة، ز.غولتاكين؛ غاندر - غاردينر، نمو الأطفال والمراهقين، ترجمة، علي دونماز - نرمن جالان؛ كولكسيز أوغلو، علم نفس المراهقين.

تنبع بعض المشاكل التي يواجهها الشباب فيما يتعلّق بالدين والروحانية والقيم من الخصائص التطورية لتلك الفترة، قبل المراهقة، أي في سن ١١-١٢ تقريباً، تبدأ انتقادات سطحية للقضايا الدينية، وخاصة موضوع "الله" و "القدر"، تمر المرحلة العمرية من ١٢ إلى ١٤ عاماً بصعوبات التكيف مع فكرة الله المجردة، الفئة العمرية من ١٤ إلى ١٧ هي مرحلة التفكك العقليّ حيث يبرز مفهوم الشك والتساؤل، قرب نهاية فترة المراهقة، أي في سن ١٧-٢٠ عاماً، يحدث الجمود، ويمكن أن تكون هذا المرحلة بداية الالتزام بمعتقد أو عدم الالتزام^(١٩)، يجب عدم تقييم النطاقات العمرية المذكورة هنا كخطوط مؤكدة، حيث أنه يجب القول بأن تأثيرات سن المراهقة والشباب قد تختلف من شخص لآخر بسبب الاختلافات التنموية والعوامل الاجتماعية والثقافية، وفي الواقع، تظهر أوصاف نسبية مثل "حالة التجمد" و "المراهقة المتأخرة" و "الشباب المطول" للفئات العمرية المذكورة.

بناءً على النتائج المستندة إلى الدراسات التي أجريت في تركيا، لوحظ وجود شكوك لدى الشباب في موضوعات مثل وجود الله، وخلق الكون والإنسان، ومسائل القضاء والقدر والآخرة والجنة والنار، والمساواة بين الجنسين^(٢٠)، وفي هذا السياق، فإن أكثر من يثير شكوك المراهقين، موضوعات مثل التساؤل عن الدين والإيمان بالله بناءً على المعلومات العلمية، ومشكلة الشر (الموت غير المتوقع، الإعاقة، الحرمان الاقتصادي، المعاناة الفردية، التحرش، الاغتصاب، إلخ)، والتفكير عن سبب عدم تمكن الأختار من دخول الجنة حتى لو كانوا ملحدين، والنهج النقدي لكيانات ميتافيزيقية مثل الملائكة والشياطين وما إلى ذلك، والخلط بين الممارسات الأسطورية السحرية والأديان الكتابية، والاهتمام بالديانات والمذاهب الأخرى، وانتقاد الدين التقليدي، والبحث الديني والروحي الجديد ومشكلة جدوى الدعاء وغيرها من الموضوعات^(٢١)، وترتبط الشكوك التي يواجهها الشباب ارتباطاً وثيقاً بأسباب مثل "فترات نمو" و "الرغبة في الاستقلال والحرية"، و "الشعور بالذنب والخطيئة الناشئة عن تضارب الرغبات الجنسية والمعتقدات الدينية"، و "التساؤل حول معنى الحياة"، و "نشوء اختلال عقلي وعاطفي من صراع الدين والعلم"، و "التنشئة الدينية الفاشلة"، و "التعليم الديني غير المناسب وغير الصحيح"^(٢٢)، وبناءً على ذلك، يمكن اعتبار المراهقة والشباب المبكر فترات مضطربة مليئة بالشك والأزمات والبحث والجمود من حيث الدين والمعتقد.

(١٩) عاصم ياييجي، «تطور الإيمان في الثقافة التركية الإسلامية: تجربة نموذجية»، جامعة التاسع من أيلول، مجلة كلية الإلهيات، العدد الخاصة بعلم النفس الديني (٢٠١٦)، ٨٣-١١٣.

(٢٠) هوكالكلي، «الشكوك الدينية في فترة المراهقة، ٧٣-٨٢؛ بهادر، «الشكوك والتردادات الدينية في فترة المراهقة»، ٣٠٧-٣٦٨. (٢١) بهادر، «الشكوك والتردادات الدينية في فترة المراهقة»؛ حسن كايكليك، «الفرد والدين والتدين في العالم المتغير»، علم النفس الاجتماعيّة للتدين، إعداد، أونور غوناي - جلال الدين جاليك (أضنة: دار كراهان للنشر، ٢٠٠٦)، ١٥٧-١٧٤.

(٢٢) أنطونين فرغوت، علم النفس الديني (بروكسل: تشاليز ديزارت، ١٩٦٦)؛ بهادر، «الشكوك والتردادات الدينية في مرحلة المراهقة»؛ مصطفى كوتش، «الحياة الدينية في فترة المراهقة من حيث علم النفس الديني»، مجلة العلوم الدينية ٣/٤٢ (٢٠١٦)، ٧-٣٢؛ جلال تشاير، «دراسة حول المعتقدات والشكوك والسلوكيات الدينية عند المراهقين»، مجلة بليم نامه ٢/٢٧ (٢٠١٤)، ٥٩-٨٨.

تظهر المراهقة مرحلة حاسمة في تشكيل رؤية الفرد تجاه العالم وتجاه هويته، يتساءل المراهق بشكلٍ صريحٍ أو ضمناً عما تعلمه من البيئة الاجتماعية الثقافية التي نشأ فيها تحت تأثير إمكانات تفكيره المجرد واستقلاله العاطفي ومجموعات الأقران، ويبدأ في ملاحظة عواطفه وأفكاره وقدراته. يمكن للمراهق الذي يُتوقع منه أن يبني هويته المهنية والسياسية والأخلاقية والدينية باعتبارها المهمة التنموية لتلك الفترة، أن يشكّل هويات ناجحة أو مرهونة أو مظلمة أو غير منظمة أو عكسية في هذه الوتيرة^(٢٣)، لتوضيح الموضوع يمكننا أن نقول ما يلي: إذا تعرّض المراهق لأزمة دينية وشكك في معتقداته ثم استوعب معتقداته الدينية دون التناقض مع ثقافته، فسيكون لديه هوية دينية صحية وناجحة، وفقاً لذلك، يمكن اعتبار هوية المراهق الذي نشأ في بيئة إسلامية، والذي خضع لاحقاً للبحث والتفكير، هوية ناجحة؛ لأنه بنى هويته الإسلامية بإرادته الخاصة بناءً على ذلك في النهاية، وإذا كان المراهق يتبنى معتقداتٍ قيمياً سارية في المجتمع فقط بتأثير من أسرته / بيئته دون الدخول في أي بحث أو تفكير، فإن هويته الدينية مرهونة/ تابعة، بمعنى آخر، تكون هويته تابعة ومرهونة إذا قبل وتبنى ما يعلمه له مجتمعه/أسرته دون الخوض في بحث جاد وتفكير في معتقداته الدينية لأسباب عديدة مختلفة، ومنها الخوف من أن يُساء فهمه أو الوقوع في المعصية أو ترك الدين، وتسمى الهوية الدينية للمراهق هوية مظلمة إذا تبني معتقدات عائلته وبيئته لأسباب مختلفة تماماً، على الرغم من دخوله في بحث/ تفكير جاد في معتقداته الدينية وتحديده لنفسه مساراً فريداً، وفي الحالات التي لا يستطيع فيها أن يقرر ما يؤمن أو ما لا يؤمن به، وما هو المعتقد الذي يجب أن يتبناه أو ألا يتبناه، على الرغم من أنه قد خاض مهمة بحثٍ وتفكيرٍ، قد يعلن الشاب تجميد وتعليق وتيرة تشكيل هويته الدينية، وفي مثل هذه الحالات، قد يمتد الأمر حتى سن البلوغ الأول حتى يتخذ الشخص قراراً بشأن هويته الدينية، وإذا لم يكن المراهق قادراً على أن يقرر ما يؤمن به في الأمور الدينية على الرغم من خوضه للبحث والتفكير الصريح أو الضمني، فهذا يعني أنه ترك قراره للمستقبل، وهوية أولئك الذين يواجهون مثل هذه الوتيرة، لها طابع مؤجل/ متأخر، يعتبر المراهقون الذين لا يواجهون أي أزمة من حيث المعتقدات والقيم، ولا يتبنون أي معتقدات ونظام قيم، وبشكل أكثر وضوحاً يعبرون عن موقف فوري تجاه الدين والقيم، ضمن هوية مشتتة دينياً، بعبارة أخرى، يمكن القول إن الشخص الذي يُظهر نفسه أحياناً بمظهر متدين وأحياناً علماني وأحياناً أخرى ربوي أو ملحد دون أي أزمة تفكير، شخص هويته الدينية غامضة ومشتتة، وإذا اتخذ المراهق مساراً مختلفاً لنفسه من خلال التصادم مع البيئة الأسرية والبيئة الاجتماعية والثقافية التي نشأ فيها، فهذا يعني أنه طوّر هويةً معكوسةً من حيث الدين^(٢٤)، فعلى الرغم من أنه نشأ في عائلة ذات طابع إسلامي عالٍ، إلا أن الميل نحو الإلحاد يقع ضمن هذا النطاق، والعكس

(٢٣) أريك اتش. أريكسون، مراحل الإنسان الثانية، ترجمة، غونجا أككايا، (إسطنبول: دار أوقيانوس للنشر، ٢٠١٤)؛ جايمس إي. ماريكا، «الهوية في سن المراهقة»، كتيب علم نفس المراهقين، إعداد جي. أديلسون، (نيويورك: ويلي، ١٩٨٠)، ١٥٩-١٨٧.

(٢٤) يابيجي، «تطور الإيمان في الثقافة التركية الإسلامية».

أيضاً صحيح، فبالمثل، يمكن اعتبار أولئك الذين ترعرعوا في أسرةٍ مسيحيّةٍ أو مسلمةٍ، ولكنهم تحولوا إلى دين آخر في فئة الهوية العكسية.

من وجهة النظر المتعلقة بسنوات النّمو، فإن الفترة التي تبدأ بعد المراهقة وتستمر حتى سن ٢٥، تدخل أيضاً في نطاق الشباب، هذه السنوات هي السنوات التي تظهر فيها عادة نتائج مشاكل لم يتم حلها في مرحلة المراهقة، وخاصة أزمة الهوية والفهم الديني والنظرة إلى العالم، علاوة على ذلك، تظهر السنوات الأولى من الشباب كفترة زمنية تبرز فيها المخاوف المستقبلية^(٢٥)، تتسبب الخصائص والمهام الخاصة بالنمو لهذه الفترة، في ميل الشاب نحو أهداف أكثر دنيوية وملموسة، وربما هذا هو السبب في أن السنوات الأولى من البلوغ هي المرحلة الأقل تديناً في حياة الشباب^(٢٦)، وهذه المسألة مهمة للغاية؛ حيث يرتبط ظهور الضعف النسبي لدى الشباب وخاصة في سلوكياتهم تجاه العبادة ومستوى شعورهم بتأثير الدين، ارتباطاً وثيقاً بخصائص النمو لتلك الفترة.

٢. الشباب المتغير والتدين المتحول بروح العصر

لفهم الشباب وإجراء تحليلٍ موضوعيٍّ حول هذه المسألة، يجب النظر في الآثار النفسية والاجتماعية للزمن التاريخي الذي يطلق عليه مصطلح روح العصر (zeitgeist)، وهذا يقودنا إلى تتبع التغييرات والتحويلات في كل من البنية الاجتماعية والوعي الفردي؛ لأنه يكاد يكون من المستحيل فهم وتحليل ما يحدث اليوم دون إدراك السياق التاريخي.

يبحث تايلور في كتابه "عصر العلمانية" عن إجابة لسؤال "ما الذي حدث بين عامي ١٥٠٠ و ٢٠٠٠؟"^(٢٧)، ووفقاً له، فإن الأشخاص الذين لم يكونوا مؤمنين بالله في كل من الغرب والشرق في حقبة ١٥٠٠ ميلادياً، كانوا يشكلون استثناءً، فلم يمكن لأحد التشكيك في وجود الله، وكان معنى الحياة وهدفها مبنيًا على الدين وعبادة الله، كانت المعتقدات الدينية ذات أهميةٍ أساسيةٍ لوصول الإنسان لإحساس التمام والاكتمال؛ لذلك فالدولة والقانون والمجتمع والاقتصاد (الربح، الإنتاج، الاستهلاك، الثراء، الفقر)، والكوارث الطبيعية، والأمراض، باختصار، كلّ شيء كان يتم تفسيره بربطه بالله، وفي حقبة الألفية الجديدة، على الرغم من أن معظم الناس استمروا في الإيمان بالله، لم يعد يُنظر إلى الله على أنه قوةٌ مطلقةٌ تؤثر على كل شيء وتوجهه، كما كان الأمر في القرن السادس عشر، ولوحظ هذا الفهم جزئياً بين المؤمنين الذين يمارسون العبادات الدينية أيضاً، في تلك الأثناء، كانت هناك شكوك شديدة حول الله والدين من ناحية، وزيادة ملحوظة في المواقف الربوبية والإلحادية من ناحية أخرى.

(٢٥) ميلر، نظريات علم النفس التنموي؛ غاندر - غاردينر، نمو الأطفال والمراهقين؛ كولكسيز أوغلو، علم نفس المراهقين.

(٢٦) حياتي هو كالكلي، علم النفس الديني (أنقرة: منشورات وقف الديانة، ٢٠٠٥).

(٢٧) تشارلز تايلور، عصر العلمانية، ترجمة، دوست كوربا (إسطنبول: المنشورات الثقافية بنك العمل التركي، ٢٠١٩)، ٣١-٣٢.

يمكن أن يكون تتبع التغيير والتحول في تصور الناس عن الله والدين من خلال طرح سؤال تايلور "ماذا حدث بين ١٥٠٠ و ٢٠٠٠؟" مرة أخرى، عاملاً في تحليل تصورات الشباب عن الدين والتدين^(٢٨)، ولهذا السبب، علينا أن نأخذ في الاعتبار انعكاسات التغييرات الاجتماعية الكبرى في الوعي الاجتماعي والفردية. إذا ناقشنا الأمر من منظور فوكوياما، فيمكن القول بأن الباحثين الذين يبتنون نهجاً تقدمياً، اعتمدوا فكرة تطوّر المجتمع من الصيد والجمع إلى الحياة التقليدية التي تعتمد على الزراعة (الموجة الأولى) ومن هناك إلى الصناعة (الموجة الثانية)^(٢٩)، كما يذكر أنه قد تم تجاوز المجتمع الصناعي بعد ذلك، والتحول لمرحلة جديدة (الموجة الثالثة)، يشار إلى هذه الفترة أيضاً بأسماء مثل فترة ما بعد الحداثة، ومجتمع المخاطر، والعولمة، ومجتمع المعالجة المتقدمة، ومجتمع المعلومات، وعصر الذكاء الاصطناعي، علاوة على ذلك، يقال إن التغييرات الجذرية قد حدثت/ بدأت في الحدوث في مرحلة الانتقال من عصر الحداثة إلى ما بعد الحداثة كما حدث في الانتقال من العصر التقليدي إلى الحداثة، في هذه المرحلة بالذات، دعونا نؤكد للأهمية أن الهندوسية والبوذية والزرادشتية واليهودية والمسيحية والإسلام هي الأديان التي ظهرت في العالم التقليدي؛ لأنه في المناقشات التي سيتم إجراؤها، علينا أن نتساءل من هذا المنظور عما إذا كانت الأديان التي كانت تناسب الإنسان والمجتمع التقليدي، تجد صعوبة في التناسب مع المجتمع الحديث ومجتمع ما بعد الحداثة.

تتسم بنية المجتمع التقليدي بالطابع الجماعي، ووحدة القلب والعقل هي الفكرة المسيطرة على فهم الإنسان، ولا تنفصل الأخلاق عن الدين، والحقيقة يمثلها الدين والوحي، لذلك، يجب أن تستند القوانين التي سيتم سنّها على مرجعية دينية، ويجب القول بأن الفكر الديكارتى، وحركات النهضة والإصلاح، وأخيراً فلسفة التنوير، كان لها أهمية كبرى في التحول من العالم التقليدي إلى العالم الحديث^(٣٠).

سلّط فكر ديكارت الضوء على الفصل بين العقل والقلب من خلال معضلة الوعي والجسد، وقد مهّد هذا التطور الطريق لوتيرة هزت وحدة العقل والقلب عند الإنسان التقليدي، ومع حركات النهضة والإصلاح،/ولاً، دُمج فهم الإنسان والأخلاق المسيحية مع العقيدة الأخلاقية لروما واليونان القديمة، وثانياً، ضعف تأثير الكنيسة الكاثوليكية على المسيحيين وبدأ الفكر الديني البروتستانتي في التطور^(٣١)، في هذه الوتيرة، يزعم أن التعويذة الميتافيزيقية للعالم قد تحطمت، وترك الله العالم للإنسان، وبذلك التحول من التدين الأخرى

(٢٨) تايلور، عصر العلمانية، ٣١.

(٢٩) فرانسيس فوكوياما، الذوبان العظيم: تشكل طبيعة الإنسان والنظام الاجتماعي من جديد، ترجمة، حسن كايا، (إسطنبول: دار بروفيل للنشر، ٢٠١٥)، ١٧.

(٣٠) عاصم يابيجي، «الفكر والعلم: تصور المشهد المتغير وفقاً لزاوية النظر»، الفكر والعلم: تحليل الفكر متعدد التخصصات، إعداد، عبد الله أوزبولاط - عاصم يابيجي (أضنة: دار نشر كراهان، ٢٠١٨)، ٢٥-٥٢.

(٣١) يابيجي، «الفكر والعلم».

إلى التدين الديني (٣٢)، ومع عصر التنوير، تطوّر مقياس الحقيقة من الوحي إلى العقل، وانفصل الدين والأخلاق تمامًا عن بعضها البعض، وساد المبدأ القائل بأن القوانين يجب أن تتشكل بالعقل البشري وليس بالاستناد مباشرة إلى الدين أو بالاستيحاء من الدين، وأن إدارة الدولة يجب أن تنظم بالعقل البشري، وليس بالمبادئ الدينية، إن إحدى أهمّ نتائج فلسفة التنوير هي -بلا شك- الثورة الفرنسية عام ١٧٨٩، ومن أهمّ نتائج هذه الثورة، فكرة "الدولة القومية" ومبدأ "العلمانية" التي اكتسبت شعبيةً في أجزاء مختلفة من العالم، وخاصة في أوروبا، وفي فترة الحداثة حيث التطورات العلمية والتكنولوجية والتصنيع والتحضّر والعلمنة، أصبح مقياس الحقيقة ليس فقط العقل، بل المعرفة العلمية القائمة على التجريب والملاحظة التي ينتجها العقل باستخدام الأساليب المنهجية. إن مفهوم الحداثة تجاه الإنسان هو أيضًا ديكارتي في الأساس، حيث سعت الحداثة التي لا تحبّ المجرّد والرّمزي لأنها قائمة على التجربة والملاحظة، إلى كل ما هو ملموس ومحسوس (٣٣)، وغالبًا ما يُزعم أنه مع الحداثة التي شكّلتها فلسفة التنوير، ستختفي الموروثات التقليدية غير العقلانية وغير العلمية مثل الدين والمعتقد، وسيتم تشكيل عالم جديد يسيطر عليه العلم، وسيترجع دور الدين لصالح العلم (٣٤)، ويرتبط هذا الأمر ارتباطًا وثيقًا بالسلوك السلبي للحداثة تجاه الدين والرّب، حيث يعبر بومان عن هذه الوتيرة على النحو التالي: "كان الهدف إقامة نظام إنسانيّ في عالمٍ تسوده الحرية والسعادة، ولا يوجد به أيّ عنصرٍ ميتافيزيقي". (٣٥) وهذا يعني: نتيجةً لتضاؤل تأثير الدين بسبب الحداثة، سيتم إنشاء عالمٍ يمكن للناس فيه الاستمتاع بمتعهم بحرية.

مع تطور العلم والتكنولوجيا في فترة الحداثة، أصبحت الحياة أسهل نسبيًا، وتحسّن الطب، وطال متوسط العمر، علاوةً على ذلك، أصبح البشر محبين لعيش ملذاتهم وليس لقمعها، وخاصةً الجنس، حيث يظهر أحد الاختلافات بين الإنسان التقليدي والفرد الحديث في هذه المرحلة، ففي حين أنّ الموت أمرٌ طبيعيٌّ والجنس من المحرمات بالنسبة للإنسان التقليدي، فقد تحوّل الجنس إلى أمرٍ طبيعيٍّ، والموت إلى محرمات بالنسبة للفرد الحديث، في هذا السياق، شدّد أرييس على مفهوم "الموت المحرم"، مدّعيًا أن الغربيين لا يريدون أن يتذكروا الموت الذي يروونه عقبه أمام ملذاتهم الدنيوية، جلبت الثورة الجنسية في أوروبا والولايات المتحدة، خاصة بعد الحرب العالمية الثانية، حياةً تتمحور حول الملذّات والمتعة بين جميع الفئات العمرية، وخاصةً بين

(٣٢) كارل غوستاف جونغ، علم النفس والدين، ترادوت بار م. بيرنسون و ج. كاهين (باريس: بوكيت - تشاستيل، ١٩٥٨)؛ ماكس ويبر، سيكولوجية الدين (بوسطن: باكسون بريس، ١٩٦٤).

(٣٣) ياييجي، «الفكر والعلم».

(٣٤) سيغموند فرويد، قلق في الحضارة - مستقبل الوهم، ترجمة، عزيز ياردملي (إسطنبول: دار إديا للنشر، ٢٠٠٠)؛ أوغست كومت، محادثه حول دروس الفلسفة الإيجابية والفهم الإيجابي، ترجمة، أركان أاتاشاي (أنقرة: بيلغاسو للنشر، ٢٠١٥).

(٣٥) زيجمونت بومان، أخلاقيات ما بعد الحداثة، ترجمة، آلف توركار (إسطنبول: دار أيريتي للنشر، ١٩٩٨)، ٢٤٥.

الشباب^(٣٦)، ووفقاً لبومان، فإن الانتقادات الموجهة للدين، تلعب دوراً كبيراً في زيادة الحرية الجنسية في العصر الحديث؛ لأنه عندما لا يتم انتقاد الدين والله، لا يبدو أنه من الممكن أن تكون حرّاً جنسياً^(٣٧)، ولا شك أن هذا الأمر وثيق الصلة بالتصورات المتغيرة للخطيئة.

بدأ مفهوم الحرية بين الأشخاص في الوقت الحاضر، وخاصة الشباب منهم، يتغير وفقاً لتصور بومان للحدائثة السائلة^(٣٨)، من مفهوم "لا يمكنك أن تجعلني أفعل أي شيء لا أريده"، إلى مفهوم "يمكنني أن أفعل ما أريد"، وتعد مسألة ما إذا كان التصور الحديث للحرية يجعل الناس أحراراً، أمراً جدلياً، في هذا السياق، يرى فروم أن الفرد الحديث، الذي يبدو متحرراً من ضغط الدين النسبي، مستعبداً نفسياً لرغبته في الحصول على المكانة والاحترام والسلطة^(٣٩).

في فترة ما بعد الحدائثة والعمولة، مات مفهوم الزمان والمسافة، وتبخرت الهويات العليا الشاملة، وبرزت الهويات الفرعية المفرقة^(٤٠)، ورفضت السلطة والسرديات الكبرى^(٤١)، وظهر التعبير والتشكيل أحادي الاتجاه للرسائلية الليبرالية الجديدة^(٤٢)، وثقافة الاستهلاك، وأخيراً الرقمنة^(٤٣)، والافتراضية، والذكاء الاصطناعي^(٤٤)، ومع ضعف خطوط الهوية وانتشار الافتراضية، بدأ الشعور بالأصالة يختفي، وأصبح المرء يجد صعوبة في معرفة ما يجب الالتزام به في مثل هذا العالم^(٤٥).

يربط بومان (٢٠١٨، ٢١٢) حالة التخبط في الشعور والتفكير في الإخلاص للقيم الدائمة، بأزمة فكرة الاستمرارية والخلود؛ لأن الشهرة قد حلت محل السمعة، لهذا السبب، يهتم الأشخاص بوجود الكثير من المتابعين لهم على وسائل التواصل الاجتماعي، في هذا العالم الجديد، تعتبر القيم والولاءات أشياءً مستهلكة

(٣٦) فيليب آريس، سلوكيات الغربيين تجاه الموت، ترجمة، م. علي كيليتش باي (أنقرة: دار كيجا للنشر، ١٩٩١)، ٨٥-٨٦.
(٣٧) زيجمونت بومان، الموت والخلود واستراتيجيات الحياة الأخرى، ترجمة، نيلغون دامير دوفان (إسطنبول: دار أيريتي للنشر، ٢٠٠٠)، ١٢٧.

(٣٨) زيجمونت بومان، الحدائثة السائلة، ترجمة، سنان أوكان جاويش (إسطنبول: دار جان للنشر، ٢٠١٧).

(٣٩) أريك فورم، الهروب من الحرية، ترجمة، شمسا ياغين (إسطنبول: دار بايل للنشر، ١٩٩٦).

(٤٠) عاصم يابيجي - منير يلدرم، تقييم نفسي اجتماعي لتأثيرات العمولة على الهويات الدينية.

(٤١) ياسين أقطاي، «الدين في عالم ما بعد الحدائثة: رواية أم انتقام الرب؟»، علم الاجتماع الديني، إعداد، ياسين أقطاي - محمد أمين كوكناش (أنقرة: دار وادي للنشر، ١٩٩٨)، ٢٩٩-٣١٣.

(٤٢) بول هرسيت - غراهام ثومبسون، العمولة موضع تساؤل، ترجمة، تشاغلا أردم - أليف يوجال؛ ووبرتسون، نظرية العمولة الاجتماعية والثقافة العالمية، ترجمة، أوميت خسراف يولسال.

(٤٣) جان بودريلارد، مجتمع الاستهلاك، ترجمة، نيلغون توتال - فردا كاسكين (إسطنبول: دار أيريتي للنشر، ١٩٩٧).

(٤٤) مصطفى درويش درالي، وداعاً للعالم الافتراضي (أنقرة: دار نوبل أكاديميك، ٢٠٢٠)؛ أحمد تشفجي - يلدا كراتاش، «تحول

الهوية والجسد والتواصل: في سياق العصر الرقمي»، *AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology*، ١٠ / ٣٧ (٢٠١٩، الربيع / Spring)، ٧-٢٩.

(٤٥) سايار، «الأبعاد النفسية للعمولة»، ٧٩-٩٤.

وليست منتجة^(٤٦)، وللتعبير عن التغيير الذي حدث بمصطلحاتنا الخاصة، يمكن قول ما يلي: يسود في المجتمع الإسلامي التقليدي، مفهوم «الاختلاف رحمة والتفرق ظلمة» أي الاختلاف في الفكر أمرٌ جيد، أما التفرّق فهو ظلمٌ وسوء، وفي الوقت الحالي، تحول هذا المفهوم عادة إلى «الاختلاف ظلمة والتفرق رحمة»، أي الاختلاف في الفكر ظلمٌ وسوء، أما التفرق فأمرٌ جيد، ومن اللافت للنظر في إطار هذا المعنى، انتهاء الصداقات والشراكات والزيجات بسرعة، باختصار، في العالم الذي تغير فيه كل شيء وتحول، بما ما كان يُنظر إليه بالأمس على أنه حرام وممنوع، على أنه أمر طبيعي في الوقت الحالي، يمكن تقييم مسائل، مثل: العلاقات الجنسية خارج إطار الزواج، والشذوذ، والزواج المثلي وما إلى ذلك، ضمن هذا النطاق^(٤٧).

بناءً على ذلك، يمكن قول الآتي: لقد غيرَ العصر الذي نعيشه تصورات الناس وإدراكهم وسلوكهم بشكل أو بآخر، فكل تقنية تجلب معها أخلاقها، ويتغير الإنسان باستمرار، سواء كان على دراية بذلك أم لا، العصر والبيئة التي يعيش فيها الإنسان تؤثر على شخصيته أكثر من عائلته، وبهذا المعنى، من الناحية الروحية، قد يشبه الإنسان العصر الذي يعيش فيه أكثر من تشابهه مع والده، وتشرح "نظرية النظام البيئي" لبرونفنبرنر هذه المسألة^(٤٨)، حيث تؤثر وسائل الإعلام، والقيم والثقافة السائدة في العالم، وظروف بلد الإقامة، والقواعد القانونية، ومهنة الوالدين، والزملاء، والجيران، والأقارب، والبيئة المادية، والمدرسة، والأسرة، وسلوكيات الوالدين^(٤٩)، على تطوّر الإنسان الجسدي والعاطفي والعقلي والاجتماعي^(٥٠).

في تلك الحالة، يجب طرح السؤال الآتي: ما هي آثار العالم المتغيّر على الشباب؟ في البداية، يجب توضيح اختلاف الإجابات التي قدمها الشباب حول الغرض من الحياة ومعناها، فقد ازدادت الأثنية تحت اسم الفردية، وازدادت النرجسية مع المبالغة في الثقة بالنفس، وظهر جيلٌ من الشباب يشعر بالقلق والتوتر، ولكنه يتمتع بتقدير كبير للذات، ونظرًا لاختلاف تطلعاتهم للحياة، فقد ازداد الطلب على "الامتلاك" بدلاً من "الوجود"، وظهرت حياة تعتمد على المتعة والملذات والسرعة. لا ينبغي التفكير في عبارة "الامتلاك" على أنّ المقصود بها المال والملك والمقام، ومختلف العلامات التجارية؛ لأنّ امتلاك الإثارة والمتعة والملذات، أصبحت أكثر قيمةً من تحقيق الأهداف الملموسة، على أي حال، فإنّ امتلاك شيء ما يكون مدفوعاً بالرغبة في استهلاكه،

(٤٦) يابيجي، «الفكر والعلم».

(٤٧) توينغ، جيل التكنولوجيا، ترجمة، أوكان غوندوز.

^{٤٨} Urie Bronfenbrenner, "Ecological Models of Human Development", ed. Torsten Husen - T. Neville Postlethwaite, *International Encyclopedia of Education* (Oxford, Pergamon Press and Elsevier Science, 1994), 3/1643-1647.

^{٤٩} Edinete Maria Rosa - Jonathan Tudge. "Urie Bronfenbrenner's Theory of Human Development: Its Evolution From Ecology to Bioecology", *Journal of Family Theory & Review* 5 (December 2013), 243-258.

(٥٠) فاتح كاندامير، «علم النفس الديني التنموي في سياق النظرية البيئية»، مجلة *جمهوريات/لهيات* ٣/٢٢ (١٥ ديسمبر ٢٠١٨)،

لهذا السبب، أصبح الشعور بعدم الرضا واضحاً بين الشباب الذين تربطهم علاقة مباشرة بين الاستهلاك والسعادة، واختفت مشاعر الرضا والامتنان، وبرز الجشع والحسد، وظهر أسلوب الحياة الاستعراضية، وأصبح مكان الاستعراض، وسائل التواصل الاجتماعي.

مهّد إضعاف خطوط الهوية وتبخر الحقيقة باختزالها في الذاتية، الطريق لإضعاف المصادر التي تمنح الشباب الشعور بالأمان والثقة، وفقدانهم شعورهم بالصدق والإنصاف، وفي هذه الوتيرة، بدأ تلاشي المعايير الاجتماعية والثقافية والقيم الدينية التي تصيف معنى للوجود والحياة اليومية، وفي واقع الأمر، يرتبط كل هذا ارتباطاً وثيقاً بالتخبط القوي الذي شهدته القيم التي يستند عليها المجتمع مثل الأمة والأسرة، وأثارت هذه التطورات الشعور بالتشرد والهجر والوحدة بين الشباب^(٥١).

يصرح بومان (٢٠١٨، ٢٠١٧-٢٠١٨) بأن اللذات الفورية تصبح أكثر جذباً للأفراد في مجتمع محفوف بالمخاطر وبدون أمان، ويظهر مفهوم يؤكد ضرورة الاستمتاع بكل ما تقدمه الحياة في الوقت الحالي؛ لأنه من غير المعروف ما الذي سيأتي به الغد، ولأن تأجيل اللذات يفسد جاذبيتها، وكما هو واضح، فإن الدوافع الأساسية وراء مفهوم الحياة التي تستند على المتعة واللذات لدى أفراد ما بعد الحداثة، وخاصة في الشباب، هي عدم اليقين وانعدام الأمن والشعور بأن كل شيء مؤقت، فالأشياء الجذابة اليوم قد تفقد جاذبيتها غداً، وفي تلك الحالة، يظهر مفهوم ضرورة الاستمتاع باللحظة (carpe diem)، حيث يحاول الفرد الاستمتاع باللذات قصيرة الأجل بدلاً من وضع خطط طويلة الأجل، ويجب تقييم الانتهاء السريع للصدقات والشراكات والزيجات ليس فقط نتيجة لتضاؤل الشعور بالولاء، وإنما يجب تقييمها في هذا السياق أيضاً؛ لأن منطق العلاقات أصبح الاستمرار حتى تضاؤل المنفعة والمتعة وليس حتى الموت، علاوة على ذلك، يُلاحظ أنّ الشباب بشكل عام عالقون بين المطالبة بالحرية والقلق الأمني، ويُزعم أن الوضع يقودهم إلى الاحتفاء في العلاقات الافتراضية عن طريق تجنب المخاطر في الحياة الواقعية، وحتى الشعور باللذات من خلال مشاهدة الأفلام الإباحية بدلاً من الجنس الفعلي^(٥٢).

أطلقت توينغ مصطلح «جيل الأنا» على شباب العصر الحالي، ووفقاً لها، فإن «جيل الأنا» متسامح، وواثق من نفسه، ومنفتح وطموح من ناحية، ولكنه بائس وكئيبي، ووحيد، وقلق من ناحية أخرى، علاوة على ذلك، فإن العيش بشكل طبيعي في العصر الحالي يزداد صعوبة مع مرور كل يوم، تؤكد الدراسات أن الشباب يجدون صعوبة في الحفاظ على مزاج طبيعي وهادئ، حيث يعاني الشباب الذين لديهم سقف عالٍ من الطموحات أمام حقائق الحياة^(٥٣)، وفقاً لتوينغ، فإن أساس سقف التوقعات المرتفعة لجيل الأنا، يستند على

(٥١) سايار، «الأبعاد النفسية للعولمة».

(٥٢) توينغ، جيل التكنولوجيا، ترجمة، أوكان غوندوز.

(٥٣) جين إم توينغ، جيل التكنولوجيا، ترجمة، إسرائ أوزتورك (إسطنبول: دار كانكوس للنشر، ٢٠٠٩)، ١١.

تركيزهم المفرط على أنفسهم فقط، ومما لا شك فيه أن وتيرة الحداثة وما بعد الحداثة، التي تشجع على الانفصال عن التقاليد والسلطة الدينية، لها أثر كبيرٌ للغاية في هذا التركيز على الذات^(٥٤)، وبالطبع وجب التأكيد على أن وتيرة ما بعد الحداثة تغدّي باستمرار السلوك الأناني في إطار القلق الوجودي وفكر المتعة، كما تساهم السياسات التعليمية والسلوكيات الأسرية في هذه الوتيرة، يرغب الشباب الذين لا تسير حياتهم العملية وزيجاتهم بالطريقة التي يريدونها، في حياة مثالية يمكنهم فيها إشباع رغباتهم الفردية دون حدود، ولكن بغض النظر عمّا يمتلكونه، لا يمكنهم إيجاد السلام والتوازن في عالمهم الداخلي، وعلى حد تعبير تويننج، ينتج عن هذا الأمر الشعور بالوحدة وسط الجميع واضطراب المزاج والاكتئاب^(٥٥)، ومن الممكن تقييم معدلات الانتحار المتزايدة في هذا السياق، واصلت تويننج أبحاثها بعد وضع مفهوم جيل الأنا، وأطلقت على أولئك الذين ولدوا بعد العقد الأول من القرن الحادي والعشرين اسم جيل التكنولوجيا^(٥٦)، بناءً على ذلك، من الممكن التحدّث عن نوع جديد من الأشخاص يركّز على العلاقات الافتراضية ويريد أن يكون ظاهراً باستمرار، ومن ساهم الأناية والاضطراب والقلق وعدم الشعور بالأمان والرغبة في الاستهلاك والتمتع بالملذات، ووفقاً لهارفي، فإن هذا الوضع ناتج عن التخلي عن الحقيقة التي تفقد موضوعيتها للذاتية الفردية بمباركة التشرذم، وعدم الثبات، والتغيير الفوضوي، وعدم الانتظام، وعدم اليقين، وعدم الدوام، والتهجين، والتنوع^(٥٧)، لدرجة أنه حتى البيانات العلمية يُنظر إليها الآن بعين الشك والريبة؛ لأن الحقيقة قد اكتسبت بنيةً تختلف وفقاً لمنظور الرؤية إليها. فعشرات الأشخاص الذين يفكرون بشكل مختلف في موضوع ما، يمكن أن يكونوا على حقّ في آنٍ واحد، وعلى حد تعبير بومان، تحطّمت الحقيقة وأصبحت سائلة وتركت مكانتها للنسبية، ونرى أن هذه الأفكار التي تمثّل روح العصر تؤثر بعمقٍ على الشباب بشكل خاص؛ حيث يحوّل الشباب وجهة نظرهم الشخصية إلى الحقيقة، ويرفضون على الفور كلّ ما لا يتناسب مع وجهة نظرهم^(٥٨).

٣. التدين والروحانية والقيم بين الشباب

هناك سؤالٌ مهمٌ للغاية وهو؛ "هل يصبح شباب اليوم متدينين أم يتعدون عن الدين خلال مرحلة التطور من الحداثة إلى ما بعد الحداثة؟" ليس لدينا بياناتٌ كافية للإجابة عن هذا السؤال، ومع ذلك، يمكن لبعض الدراسات أن توضّح فكرة، وإن كانت صغيرة.

(٥٤) جين إم تويننج، جيل التكنولوجيا، ترجمة، إسرائ أوزتورك، ٧٢-٧٣.

(٥٥) جين إم تويننج، جيل التكنولوجيا، ترجمة، إسرائ أوزتورك، ١٥٢.

(٥٦) تويننج، جيل التكنولوجيا، ترجمة، أوكان غوندوز.

(٥٧) هارفي، حالة ما بعد الحداثة: جذور التغيير الثقافي، ترجمة، سنغور صاوران، ١٣٣.

(٥٨) زيجمونت بومان، قلق ما بعد الحداثة، ترجمة، إساعيل تركان (إسطنبول: دار أيريتي للنشر، ٢٠٠٠)، ٢٥.

في البداية، يجب توضيح الأمر الآتي: التصنيف المزدوج على شكل التدين والابتعاد عن التدين، تصنيفٌ معممٌ ومضللٌ للغاية؛ لأنّ مثل هذه التصنيفات تسبّب تجاهل الفئات الأساسية مثل التوجهات الدينية الجديدة والروحانية غير الدينية، والأشكال الوسيطة بين الفئات، ومع ذلك، فإنّ التعميم في العلوم الاجتماعية يسهّل التحدث عن الموضوع؛ لأنّ التعميمات تمهّد الطريق لوضع تنبؤات من خلال فهم توجهات الوتيرة. ويحاول بعض شباب اليوم إيجاد حلّ وسطٍ من خلال محاولة الجمع بين الفردية وتوجهات الاستمتاع بالمتعة والملذات مع التدين، وأصبح هناك مفاهيم "التدين الممتع" أو "الروحانية الممتعة"، كما يمكن وضع مصطلحات لذلك على نحو «التدين الفردي الخالص»، و«روحانية ذات أساس مؤسسي فضفاض»، و«التدين بأسس أخلاقية ضعيفة»^(٥٩)، وفي الواقع، كل هذه التسميات قريبة جداً من مفهوم التدين البروتستانتي، الذي يشير إليه ويبر باستخدام مصطلح الزاهد المتجه للعالم^(٦٠).

ترغب الغالبية العظمى من الشباب في العيش بحرية وسعادة (حرية المتعة)، وتجنب المخاطر (الرغبة في الأمن) في عالم محتم فيه الموت، وفي هذه المرحلة، قد يواجهون صعوبات وتوتر وصراع بين توقعات المجتمع والثقافة ومطالبهم الفردية، وفي مفهوم شايعان، فإنّ هذه الحالة عبارة عن نظرة مجزأة^(٦١)، في ترجمة كتاب شايعان إلى اللغة التركية، برز مفهوم الواعي المصاب والفصام الثقافي بتصوير مصطلحي رائع^(٦٢)، ويمكننا التعبير عن هذا بالمصطلحات الاجتماعية النفسية على نحو صراع الهوية، وكما هو واضح، يتقلّص الشعور بالانتماء لدى الشباب الذين يحاولون العيش على أرضية هوية زلقة، وتزايد بدلاً منه الفردانية، وثقافة الاستهلاك، والإثارة، وحب التجربة والمتعة والملذات، ومع ذلك، فهم يريدون أن يعيشوا في صحة وسلام وأمن، فينشأ الصراع الحقيقي في هذه المرحلة.

في الولايات المتحدة الأمريكية، هناك منشورات تُظهر أنّ التوجه الديني / التدين قد ازداد في المجتمع بشكل عامٍّ وخاصة بين الشباب منذ الستينيات^(٦٣)، وفي تركيا، هناك مؤشرات على وجود اتجاه^(٦٤) مماثل منذ

(٥٩) عاصم ياييجي، «الشباب والحياة الدينية في عالم العولمة» (أنقرة: منشورات رئاسة الشؤون الدينية، ٢٠١٨)، ٨٣-٩٧.

(٦٠) ويبر، علم الاجتماع الديني، ١٦٦.

(٦١) Daryush Shayegan, *Le Regard Mutilé: Pays Traditionnels face à la Modernité* (Paris: Albin Michel, 1989).

(٦٢) داريوش شايعان، الواعي الجريح: الفصام الثقافي في المجتمعات التقليدية، ترجمة، خلدون بايري (إسطنبول: دار ماتيس للنشر، ١٩٩١).

(٦٣) تشارليز ي. غلوك، «هل هناك صحوة دينية في الولايات المتحدة؟»، ترجمة، أسان سنان أوغلو، إعداد، ر. بويدون - بي.

لزارزفيلد، قاموس العلوم الاجتماعية (أنقرة: اليونسكو، اللجنة القومية التركية، ١٩٨٢)، ٥٣-٥٥.

(٦٤) Asım Yapıcı, "Religious Life of Turkish Youth in the Process of Modernization and Secularization", ed.

Zuhul Ağılkaya-Şahin vd., *Psychology of Religion in Turkey* (Leiden: Brill, 2015), 107-136.

الثمانينات، وفي هذه الحالة، يجب طرح السؤال التالي: هل الشباب أصحاب التوجهات الفردية والمستندة على حب المتعة والملذات الذين يعيشون وفقاً لروح العصر متدينون حقاً؟ في اعتقادنا، يواجه الشباب الذين أصبحوا جزءاً من ثقافة الاستهلاك مع حياة قائمة على المتعة، صعوبات في التركيز على ثراء عالمهم الداخلي، ونتيجة لذلك، يتحولون إلى معدات عادية ضمن حركة الحياة الميكانيكية، وفي الواقع، فإن التوجه نحو الدين والروحانية واضح تماماً بين الشباب الذين يرغبون في التغلب على الصعوبات التي تجلبها مثل هذه الحياة، ويمكن تقييم مشاركة الشباب في الحركات الدينية الجديدة في هذا السياق، بغض النظر عما إذا كان ذلك مبنيًا على فهم تقليديّ ومؤسسيّ للدين أم لا، وهذا المعنى، يمكن القول إنّه في عصر المتعة والملذات والسرعة، يتجه الشباب إما إلى الجماعات الدينية الراديكالية أو الهياكل الصوفية أو الجماعات الروحانية البحتة من أجل القدرة على التوقف والتركيز على أنفسهم، ومع ذلك، يجب التأكيد على أن التوجهات الدينية التقليدية الحالية منتشرة بين الشباب المتدينين، ولكن هذا التدين التقليدي للشباب يختلف عن تدين أجدادهم أو حتى آبائهم، حيث أن تصور الشباب لله ليس بالقاسي والسلطوي والعقابي، بل هو اللطيف الذي يغفر للناس في كلّ حال، وعلى الرغم من أن تدينهم لم ينفصل عن الدين التقليدي بعد، إلا أنهم يميلون إلى أن يصبحوا أكثر فردية بمرور الوقت، وفي الوقت نفسه، يفضّل الشباب غير المتدينين حياة إما غير دينية تماماً أو إيمانية ولكنها لا تمت بصلة إلى الدين، على أي حال، فإن علاقة الشباب بالدين والمعتقد تكتسب بنيةً ومضموناً جديدين، سواء كانوا متدينين أو روحانيين أو غير مهتمين بالدين.

في وتيرة التطور من التقليدية إلى الحداثة ومن هناك إلى ما بعد الحداثة، حدث انكماش في الوعي لدى الأفراد الذين ضعفت روابطهم بالميتافيزيقيا، وقد مهّد هذا الانكماش لتغيير نظرهم للدين والتدين وظهور توجهات دينية ذات أسس أخلاقية ضعيفة، حيث برزت الميول الروحانية الفردية خاصة في هذه الفترة التي تنتقد فيها المفاهيم الدينية المؤسسية^(٦٥)، وبدأ الشباب العالقون بين القيم الدينية والقيم الفردية في تفضيل القيم الفردية،^(٦٦) وشاع انتشار فكرة أن الدين يجب أن يتضمن خطأً يعزز الحريات ولا يقيدّها، ويطور الفضائل الإنسانية وليس القواعد الصارمة، ذكرت توينغ أن مفاهيم علماء الاجتماع مثل "الإيمان بدون الانتفاء" و "الدين في المنزل" و "الروحانية المتزايدة"، تنطبق أكثر على مواليد ما قبل عام ٢٠٠٠، أما أولئك الذين ولدوا بعد عام ٢٠٠٠ فليسوا متدينين ولا روحانيين، كما أنّ العلاقة بين الشباب الجدد وكل ما هو مقدّس تضعف يوماً بعد يوم، كما زادت الميول الإلحادية، وترجع توينغ هذه الحالة إلى عدم اهتمام الأسرة بالدين وصعوبة فهم رجال الدين للجيل الجديد، وتطرح سؤالاً حيوياً: هل الإنترنت ووسائل التواصل الاجتماعي تبعد الشباب

(٦٥) يابيجي، «الشباب والحياة الدينية في عالم العولمة».

(٦٦) عاصم يابيجي، «التغيير والاستمرارية في القيم وتصورات التدين: من تفرد القيم إلى القيم الفردية»، إعداد، مصطفى أرغون وآخرون، القيم المهنية والأخلاقيات في مهنة التدريس (أنقرة: دار أني للنشر، ٢٠١٨)، ٥٧-٩٠.

عن الدين أم أنهم يستخدمون الإنترنت ووسائل التواصل الاجتماعي أكثر لأنهم بعيدون عن الدين؟^(٦٧) ليس لدينا بيانات كافية حتى الآن للإجابة عن هذا السؤال من حيث علاقة السبب والنتيجة، ومع ذلك، استناداً إلى الملاحظات، يمكن القول إن التفاعل عبر الإنترنت ووسائل التواصل الاجتماعي، غير واستهلك الاهتمامات والتوجهات الدينية، كما غير واستهلك الكثير من الأشياء.

هل تنطبق علاقة الشباب الأمريكي بالدين قبل الألفية وبعدها، كما شرحتها توينغ، على الشباب التركي المسلم؟^(٦٨) بعبارة أخرى، كيف أثرت ثورة الإنترنت في تركيا في الألفية الجديدة، ودخول الهواتف الذكية للحياة اليومية مما جعلها أمراً لا غنى عنه وخاصة بعد عام ٢٠١٢، على التصور الديني للشباب التركي المسلم وحياتهم الدينية ونظام القيم لديهم؟

لقد أوضحت بعض الدراسات التي أجريت في الألفية الجديدة أن مفهوم التدين لدى الشباب لا ينبغي أن يكون منفصلاً عن نظرة العالم الإسلامي والإسلام، على سبيل المثال، في دراسة أجراها يابيجي (٢٠٠٦ أ)، وصف الشباب المسلمين في الوقت الحاضر بأنهم "لا يمارسون معتقداتهم"، و"لا يمارسون عبادتهم بانتظام"، و"أحياناً متدينين وأحياناً علمانيين"، و"غير صادقين"، و"منافقين"، و"محميين للمظاهر"، و"غير جديرين بالثقة"، و"أنانيين"، و"فاقدين للقيم الأخلاقية"^(٦٩)، ويتزايد عدد الشباب الذين يقولون "شخصياً، لم أقابل مسلماً جيداً بما في ذلك أنا" يوماً بعد يوم، يعزو الشباب الصفات السلبية التي ينسبونها للمسلمين إلى حقيقة أن محبة الله وخوفه لم يعودا عاملاً محفزاً للشخصية والسلوك، ويربطون هذه الحالة بروح الفترة. وفقاً للشباب، إذا تمكن المسلمون من تحقيق التوازن بين الدنيا والآخرة، والدين والأخلاق، والتقاليد والحداثة، فيمكنهم أن يجدوا السلام داخلياً (فردياً) وخارجياً (اجتماعياً)، في هذا السياق، يجب ذكر الأمر التالي على وجه الخصوص: يريد الشباب أن يُفسَّر العصر وفقاً للإسلام وليس الإسلام وفقاً للعصر؛ لأن محاولة فهم الإسلام حسب العصر يجعل الإسلام غير واضح، وقد لاقت مثل هذه الأفكار رواجاً في المجتمع التركي.

في دراسة أخرى أجراها يابيجي، بحسب الشباب، يطلب الإسلام من المسلمين أن ينظموا ويبارسوا حياتهم اليومية وفقاً لأوامر الله^(٧٠)، لهذا السبب، عند ذكر الإسلام، يتبادر إلى الذهن الطاعة والاستسلام لما أصدره من أوامر ونواهيه، وهذا الأمر ممكن بتسليم الفرد حريته لله وتنظيم حياته وتوجيهها في إطار أوامر ونواهي الله، وفقاً للشباب، فإن المواظبة على الصلاة تدخل أيضاً في نطاق الطاعة والتسليم، وبهذا المعنى، نرى

(٦٧) توينغ، جيل التكنولوجيا، ترجمة، أوكان غوندوز.

(٦٨) توينغ، جيل التكنولوجيا، ترجمة، أوكان غوندوز.

(٦٩) عاصم يابيجي، «الهوية الإسلامية والتدين في المنظور الإدراكي»، إعداد، أونور غوناي - جلال الدين جاليك، علم النفس الاجتماعي للتدين (أضنة: دار كرهان للنشر، ٢٠٠٦)، ٢٠٦-٢٥٨.

(٧٠) عاصم يابيجي، «مكانة الدين في عالم المعاني عند الشباب التركي في وتيرة الحداثة والعلمنة: نموذج جامعة تشكوروفا»، جامعة تشكوروفا، مجلة كلية الإلهيات ٢/٤ (يونيو ٢٠٠٩)، ١-٣٧.

أنّ الشباب يشيرون أحياناً بعباراتٍ عامّةٍ إلى العبادات وأحياناً بعباراتٍ خاصّةٍ إلى الصلاة والصوم، وهما من أركان الإسلام، ومع ذلك، فإن التركيز على الصلاة والصوم ليس بقوة التركيز على الإيمان والتسليم إلى إرادة الله؛ لأنّه في وتيرة التحديث والعلمنة حدث ضعفٌ كبيرٌ في سلوك العبادات، ولكن على الرغم من وجود تضائلٍ في مستويات العبادات بين الشباب، إلا أنّ تواصل الوعي الفردي مع الشعور الديني مستمر، ومن الجدير بالذكر أنّ مفهوم الإسلام يستدعي السلام والسعادة في أذهان الشباب، يمكن تفسير هذا على أنّه العالم الحديث، الذي يُسهّل الحياة الفردية والاجتماعية بالتقدم التكنولوجي، يعزل الإنسان ويتركه في مواجهة الشعور بعدم الرضا والتعاسة، لكن الدّين يمكن أن يوفر المعنى والسلام للفرد، وبناءً على ذلك، يمكن القول إنّ معنى وقيمة الدين لدى الشباب التركي في ازديادٍ مستمر، فقد أظهرت نتائج يابيجي، الذي تناول الحياة الدينية للشباب بين عامي ١٩٨٠ و ٢٠٠٩، وأجرى تقييمًا تحليليًا لـ ٢٣ دراسةً وصل عدد عيناتها إلى ١١٧٨٦، أنّ هناك زيادةً مستمرة في الحياة الدينية للشباب، وخاصة الصلاة والصوم بعد التسعينيات، حيث يسعى ما يقرب من ٣٠٪ من الشباب لأداء الصلوات بانتظام، وحوالي ٧٠٪ منهم يصومون بانتظام خلال شهر رمضان^(٧١) وفي هذا السياق، تجدر الإشارة إلى أنه مع تزايد المشكلات النفسية والاقتصادية والاجتماعية، تزداد السلوكيات التعبدية بين الشباب، حيث أن سلوك العبادات المنتظمة وأداء الصلاة في أوقات الحاجة أقل بحوالي ٨٪ بين الطلاب الجامعيين مقارنة بالطلاب غير الجامعيين، في هذا الإطار، يمكن طرح سؤال "هل يمكن الحديث عن علاقة عكسية بين التعليم العالي والتدين؟"، أظهرت الدراسات أنّ المجالات العلمانية لها تأثيرٌ سلبيٌّ على التدين^(٧٢) بشكلٍ عام وعلى المعتقدات الدينية والعبادات بشكلٍ خاص^(٧٣)، لأنه اعتماداً على المعرفة الأكاديمية للشباب، تتغير بنية تفكيرهم أيضاً من اللاعقلانية إلى العقلانية، وفي الواقع، يحمل التعليم وخاصة التعليم الجامعي، إمكاناتٍ كبيرةً لنشر العلمانية، وكما يؤكد كيرمان (٢٠١٤)، فإن هذه الإمكانيات قد ظهرت بوضوح في وتيرة الحدائث التركية^(٧٤)، ومما لا شكّ فيه أنّ هناك أسباباً أخرى تغدّي هذه الوتيرة، فضمن هذا السياق، يمكن تقييم مواجهة الدين بالعلم من وقت لآخر في الكليات والأقسام التي تقدّم التعليم العلماني، والتقييم النقدي للدين ببنية عقلية أكاديمية مشكّكةٍ ونابعةٍ من وتيرة التعليم العالي، والتفرد النسبي وتحرر الطلاب خلال عملية التعليم الجامعية، ويمكن القول أيضاً إنّ الهيكل الوضعي لنظام التعليم يتبنى وظيفة تضعف الرابطة بين الوعي

(٧١) عاصم يابيجي وآخرون، «توجهات القيم لمرشحي المعلمين»، ESOSDER: المجلة الإلكترونية للعلوم الاجتماعية ٤٢/١١ (يوليو ٢٠١٢)، ١٢٩-١٥١.

^{٧٢} Michael Argyle - Benjamin Beit-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion* (London: Kegan Paul, 1975).

(٧٣) عاصم يابيجي، «مقياس تديني جديد ومستوى إدراك تأثير الدين بين طلاب الجامعات»، جامعة تشكوروف، مجلة كلية الإلهيات ١/٦ (مارس ٢٠٠٦)، ٦٦-١١٦.

(٧٤) محمد علي كيرمان، «الدين وثقافة الترفيه: تقييم اجتماعي حول ليلية تخرج طلاب كلية الأفيات جامعة كهرمان مرعش»، إعداد، محمد علي كيرمان - عبد الله أوزبولاط، *الثقافة والدين* (أضنة: دار كرهان للنشر، ٢٠١٤)، ٩٧-١٢١.

والإيمان، وبناءً على ذلك، يعد ارتفاع نسبة الابتعاد عن الدين وعدم الرغبة في ممارسة العبادات والتزعات الإلحادية وتغيير الدين بين الأفراد أصحاب المستويات التعليمية العالية^(٧٥)، انعكاساً للسلوك المشكك وحتى الرافض الذي يُعدّ تقليدياً في الحداثة والعلمانية بشكل عام^(٧٦)، لذلك، يتضح أنه مع التعليم العالي، تقلّ التوجهات الدينية "التقليدية" و "المؤسسية" و "العقائدية" و "المتعصبة"، ويزداد^(٧٧) الميل من الاعتقاد والتدين المتعصب إلى التدين الاستقصائي والواعي^(٧٨).

يمكننا ذكر التالي مع حفظ المناقشات التي أجريت: على الرغم من أن وتيرة التعليم تضعف الاهتمامات واليول الدينية، إلا أنه قد لوحظ ارتفاع ملحوظ في التوجهات الدينية بين الشباب، التي بدأت في الثمانينيات واستمرت بشكل متزايد حتى بداية الألفية الجديدة، من المؤكد أن انتشار عدد الجامعات في تركيا، وزيادة التحضر والتمدن، وسياسة التعليم المتبعة، وحصول الشباب من ذوي الأصول القروية على مستويات تعليم عالٍ، ضمن الأسباب المؤثرة في هذا الارتفاع، ولكن توجهات العودة إلى الدين والروحانيات من جديد، التي ظهرت في الستينيات في الولايات المتحدة الأمريكية، ظهرت أيضاً في تركيا بعد ٣٠ عاماً تقريباً من تلك الحقبة، وكانت نتائج دراسة الحياة الدينية في تركيا، التي أعدت من قبل رئاسة الشؤون الدينية التركية، بمثابة تأكيد على ازدياد معدلات التدين بين جميع الفئات العمرية بما فيهم الشباب، ومن الممكن التعبير عن الزيادة النسبية في التدين بغريزة حماية الفرد لذاته^(٧٩) في المجتمع المعرض للخطر^(٨٠).

قد تصدر نتائج مثيرة للاهتمام عند تقييم الاختلاف الحاصل في تفضيلات القيم في المجتمع التركي قبل ٢٠١٠ وبعدها، إذا أعطينا مثلاً لبعض الدراسات قبل عام ٢٠١٠، فقد ظهر أن طلاب الجامعات تبنا "السعادة في الآخرة"^(٨١) في دراسة باشاران و "السعادة بعد الموت" في دراسة أردا (١٩٩٣) كقيمة وهدف^(٨٢)،

(٧٥) دارين إي. شيركات - كريستوفر جي. أليسون، آخر التطورات والمناقشات الحالية في علم اجتماع الدين، ترجمة، إحسان جابجي أوغلو، جامعة أنقرة، مجلة كلية الإلهيات ١/٤٥ (أبريل ٢٠٠٤)، ٢٢٥-٢٦٢.

(٧٦) يابيجي، «مقياس تديني جديد ومستوى إدراك تأثير الدين بين طلاب الجامعات».

^{٧٧} Benjamin Beit-Hallahmi - Michael Argyle, *The Psychology Of Religious Behaviour, Belief And Experience* (London - New York: Routledge, 1997).

^{٧٨} Argyle - Beit-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion*.

(٧٩) زيجمونت بومان، الجماعات: البحث عن الأمان في عالم غير آمن، ترجمة، نوردان سوسيال (إسطنبول: دار ساي للنشر، ٢٠١٦).

(٨٠) أولريش بيك، مجتمع الخطر: نحو شكل آخر للحداثة، ترجمة، قاسم أوزدوغان - بولت دوغان (إسطنبول: دار اتمهاكي للنشر، ٢٠١١).

(٨١) فاطمة باشاران، «التغيير في ترتيب تفضيلات القيم للطلاب أثناء وتيرة التعليم الجامعي»، إعداد، رويدا يراقتار - إحسان داغ، دراسات علمية للمؤتمر القومي السابع لعلم النفس (أنقرة: منشورات جمعية أطباء النفس الأتراك، ١٩٩٣)، ٤٩-٥٨.

(٨٢) بيرنا أردا، «تقييم حالة لدوافع طلاب الطب لاختيار المهنة ومنظومة قيمهم»، إعداد، رويدا يراقتار - إحسان داغ، دراسات علمية للمؤتمر القومي السابع لعلم النفس (أنقرة: منشورات جمعية أطباء النفس الأتراك، ١٩٩٣)، ٥٩-٦٤.

تُظهر نتائج الدراساتين اللّتين أُجريتَا باستخدام "مقياس قيم روكيش" أنّ القيمَ الدينية التي توفّر دافعاً دينياً للحياة الدنيوية للفرد وبالتالي تدعم تشكيل وجهة نظره الدينية والدنيوية، يتمّ تبنيها من قبل الطلاب الذين يدرسون في المدارس العلمانية أيضاً بنسبة محدّدة، فيما يتعلق بالدراسات التي تستخدم "مقياس شوارتز للقيم الفردية"، في دراسة أجراها كوشديل و كاغيتشي باشي (٢٠٠٠) على المعلمين، ظهرت علاقةً إيجابيةً بين التدين و"التقليدية" و"الأمن" و"الامتثال / الطاعة"، وعلاقةً سلبيةً بين "العالمية" و"التوجيه الذاتي" و"الإثارة" و"مذهب المتعة"^(٨٣)، وقد أظهرت نتائج الدراسة التي أجراها محمد أوغلو (٢٠٠٦) على الطلاب الجامعيين نفس التوجهات، وتُعد هذه النتائج طبيعية ومتوقعة للمجتمع التركي المسلم^(٨٤)، ولكن في الدراسات التي أُجريت بعد عام ٢٠١٠، ظهرت نتائج مختلفة تماماً، حيث أظهرت هذه الدراسات أن الزيادة الملحوظة في الحياة الدينية ليست متعلّقة بالأخلاق والقيم، على سبيل المثال، وفقاً لنتائج يابيجي وكوتلو وبيليجان (٢٠١٢)، تتزايد القيم التقليدية والدينية مع قيم المتعة التي تتركز على الإثارة والجنس بين طلاب الجامعات^(٨٥)، وذكر أجار، وأكار و بيكارا-أجار (٢٠١٦)، تزايد مذهب المتعة بشكل كبير مع زيادة مستوى دخل الطلاب^(٨٦)، أما بولاظ وتشاليشكان (٢٠١٣)، فقد وجد أنه مع زيادة مستوى دخل الطلاب، تنخفض القيم التقليدية والاجتماعية^(٨٧)، وتُظهر هذه النتائج أنه كان هناك تحوّل نحو هيكل اجتماعيٍّ محبّ للاستهلاك والمتعة بالتوازي مع ارتفاع مستوى الدخل، ووجد أوزبولاط (٢٠١٢)، في دراسته المخطّطة نوعياً، أنّ المتدينين من الطبقة الوسطى أكثر تركيزاً على الاستهلاك ويجدون معنى الحياة في الاستهلاك^(٨٨)، حيث يُعتبر الاستهلاك مؤشراً على المكانة والوضع الاجتماعي في العالم الحديث، ومفتاح السعادة أيضاً؛ لأنهم يُقيمون علاقةً مباشرة بين امتلاك المال وامتلاك السعادة.

أجرى جوشكون (٢٠١٧)، دراسةً ملفتةً للنظر على المرشّحين للتدريس في قسم الثقافة الدينية والأخلاق في كلية الإلهيات، وبحسب نتائج هذه الدراسة، فإنّ الطالبات اللواتي حصلن على مستوى عالٍ من

(٨٣) م. أرسين كوشديل - تشيغدم كاغيتشي باشي، «توجهات القيم للمعلمين الأتراك ونظرية قيمة شوارتز»، مجلة علم النفس التركية ٤٥ / ١٥ (٢٠٠٠)، ٥٩-٧٦.

(٨٤) علي علوي محمد أوغلو، «توجهات القيم لطلاب الإلهيات وعلاقة التدين بالقيم: نموذج كلية الإلهيات جامعة مرمره»، مجلة كلية الإلهيات جامعة مرمره ٣٠ / ١ (٢٠٠٦)، ١٣٣-١٦٧.

(٨٥) يابيجي وآخرون، «توجهات القيم لمرشحي التدريس».

(٨٦) هاكان أجار وآخرون، «توجهات القيم لطلاب الخدمة الاجتماعية»، مجلة كاستامو التربوية ٢٤ / ١ (٢٠١٦)، ٩٧-١١٨.

(٨٧) سيات بولاظ - محي الدين تشاليشكان، «دراسة توجهات القيم لطلاب الإعدادية من حيث بعض المتغيرات»، مجلة كلية التربية في جامعة أولوداغ ٢٦ / ٢ (٢٠١٣)، ٣٨٧-٤٠٤.

(٨٨) عبد الله أوزبولاط، «نهج اجتماعي للمعنى الاجتماعي للاستهلاك في منظور ما بعد الحداثة» مجلة كلية الإلهيات جامعة الفرات ١٧ / ١ (٢٠١٢)، ١١٧-١٢٩.

التعليم الديني اختلفن اختلافًا كبيرًا عن الذكور في قيم "النجاح" و "الإثارة" و "المتعة"^(٨٩)، هذه القيم الثلاث هي من بين المبادئ التي لا غنى عنها لإنسان عصر ما بعد الحداثة، يمكن تفسير هذا الأمر على أنه انتقال من التدين إلى التوجه للدين من منظور عصر ما بعد الحداثة^(٩٠)، في الدراسة التي أجراها غونغور وأكشي وأريجيك (٢٠١٢)، ظهر اختلافٌ كبيرٌ في «مذهب المتعة» عند الرجال و «ضبط النفس» عند النساء، كما ظهر تبنّي النساء لقيم «الإحسان»، و«التوافق» و«الأمن» أكثر^(٩١)، وفي الدراسات التي أجراها شاهين و فرات وأجيككوز (٢٠١٢) على منظومة القيم لدى المعلمين، ظهر أن المعلمات أكثر اهتماماً بـ"النجاح"، و"المتعة"، و"العالمية"، و"التقليدية"، و"الأمن"، مقارنةً بالمعلمين الذكور^(٩٢)، فغالبًا ما تتبنى النساء كلاً من قيم "التقليدية" وقيم "مذهب المتعة" المتعارضتين بشكل مباشر، وهنا وجب التأكيد على أن قيم "الأمن" وقيم "المتعة" غير متوافقتين مع بعضهما البعض، وتظهر هذه النتائج أن هناك تحبّطاً خطيراً في منظومة القيم بين الشباب. وفي دراسات يلدز وكابو (٢٠١١)، ظهر أن قيم "الأمن" من بين القيم الأكثر تفضيلاً^(٩٣)، حيث يعكس بروز قيمة "الأمن" بحث الناس عن الأمان في عالم غير آمن من المخاطر التصميمية التي تتجلى في عملية ما بعد الحداثة، ووفقاً لنتائج دراسة "أطلس قيم تركيا" (٢٠١٢)، التي أجرتها جامعة بهشته شهير في إطار دراسة القيم العالمية، ظهرت تركيا في أسفل القائمة من حيث ثقة الناس في بعضهم البعض على الرغم من موقعها بين أكثر الدول تديناً^(٩٤)، تشير نتائج البحث المذكور إلى أنه بالمتوسط يوجد شخصٌ واحدٌ من كل عشرة أشخاص في تركيا يثق في الآخرين، وتوضّح هذه النتائج سبب المبالغة في التأكيد على قيمة الأمن، وبالمثل، ضمن هذا السياق من الممكن تقييم دراسة أقي كايا (٢٠١٣)، الذي وجد أن سكان المدن الكبرى يريدون أن يعيشوا حياةً آمنةً ومرحّةً بحرية^(٩٥).

وفقاً لدراسة كاسكين وسغلام (٢٠١٤)، ظهر اختلاف آراء المرشحين للتدريس حول القيم الإنسانية وفقاً لجنسهم، حيث تظهر النتائج أن النساء يُعلّقن أهميةً أكبر على قيم "الفكر" و "الروحانية" و "الحرية"

- (٨٩) محمد كامل جوشكون، «توجهات القيم لمرشحي تدريس فصول الثقافة الدينية والأخلاق: مقارنة الإلهيات - فصول الثقافة الدينية والأخلاق»، ANEMON: جامعة موش ألب أرسلان، مجلة العلوم الاجتماعية ٢/٥ (٢٠١٧)، ٥١٦-٥٠٧.
- (٩٠) عاصم بابيجي - توغورول يوروك. «ترتيب تفضيلات القيم لطلاب التعليم الديني العالي: نموذج كلية الإلهيات جامعة تشكوروفا»، جامعة تشكوروفا، مجلة كلية الإلهيات ١/١٥ (نوفمبر ٢٠١٥)، ١-١٨.
- (٩١) إبراهيم خليل غونغور وآخرون، «تنبؤ سمات الشخصية النرجسية لتفضيلات القيم لدى الشباب»، العلوم التربوية في النظرية والتطبيق ١٢/٢ (٢٠١٢)، ١٢٧١-١٢٩٠.
- (٩٢) نجلاء شاهين - فرات - كمال أنشيك غوز، «نظم قيم المعلمين من حيث بعض المتغيرات»، جامعة هاجي تسي، مجلة كلية التربية ٤٣ (٢٠١٢)، ٤٢٢-٤٣٥.
- (٩٣) صلاح الدين يلدز - حسنو كابو، «العلاقة بين القيم الفردية لطلاب الجامعة وميول ريادة الأعمال: دراسة في جامعة القوقاز»، جامعة القوقاز، مجلة كلية العلوم الاقتصادية والإدارية ٣/٣ (٢٠١٢)، ٦٦-٣٩.
- (٩٤) جامعة بهشته شهير، «أطلس القيم التركية» (الوصول ٥ نوفمبر ٢٠٢٠).
- (٩٥) نرفين أقي كايا، «تفضيلات القيم لطلاب كلية التربية: نموذج كلية التربية جامعة التاسع من أيلول، مجلة الدراسات الاجتماعية التركية ٢/١٧ (٢٠١٣)، ٦٩-٨٢.

مقارنة بالرجال^(٩٦)، وتسير قيم الحرية التي تعطي الأولوية لعيش الحياة بكلّ حرية دون ضغوطات البيئة الاجتماعية، جنباً إلى جنب مع قيم الروحانية التي تغذيها المشاعر المقدّسة والتمييزات ببقية، هذه النتيجة التي يمكننا تلخيصها على نحو "سأؤمن وأعيش بحرية"، تفسّر انقسام الشخصية الثقافية وتخبّط الهوية الناجم عن التعلق بين الثقافة الشرقية والغربية.

وفقاً لنتائج مسح الشباب الذي أجري في عموم تركيا من قبل مركز الدراسات الثقافية والاجتماعية والاقتصادية (٢٠١٣)، ظهر وجود فئتين الأولى تقول «الزواج ليس شرطاً للإنجاب»، والفئة الثانية تقول «لا يمكن أن يعيش ذكرٌ وفئة في منزل واحد بلا زواج»^(٩٧)، فالشباب في موقع وسيطٍ من حيث معتقداتهم ومواقفهم وسلوكياتهم وأفهامهم وتصرفاتهم، ومن الواضح أنّ هذا يشير إلى مجموعةٍ مهمةٍ جدّاً من المشكلات التي تتعلق بهوية الفرد وشخصيته والقيم الاجتماعية والانسجام والتوازن، في نفس الدراسة، ظهر أنّ ٩٥٪ من الشباب من مختلف الهويات الأيديولوجية والدينية، بما في ذلك الملحدون، يؤمنون بوجود الله، حتى ١٣٪ ممن وصفوا أنفسهم بالملحدون يصلون، لكن ٨، ١٧٪ ممن يسمون أنفسهم إسلاميين و ٦، ٢٥٪ من يصفون أنفسهم بالمسلمين، لا يصلون قط، توجد حالةٌ مماثلةٌ فيما يتعلق بأداء صلاة الجمعة والصيام، ووفقاً لـ "دراسة القيم التركية" التي أجريت من قِبَل جامعة بهجه شهر (٢٠١٢)، ظهر أنّ المجتمع التركي الذي يُعد أكثر المجتمعات تديناً في أوروبا والعالم بأسره، يربط مفهوم الدين/الإسلام بما بعد الموت وليس بهذه الدنيا، وهذا يعني أنّ الدين لا ينظّم العالم، بل العالم يعيش بقواعد علمانية، ولكن الحياة الدينية لا غنى عنها للأخيرة^(٩٨).

بالإضافة إلى ذلك، هناك بياناتٌ تُظهر أنه مع زيادة مستوى التعليم والدخل، تبدأ القيم الدينية والتقليدية والاجتماعية في التقلص^(٩٩) أو يتناقص^(١٠٠) تواتر تفضيلها^(١٠١). تُظهر كل هذه النتائج أنّ الأفراد العالقين بين الدين والروحانية والمتعة والأمن، يواجهون أزمة هوية (انتفاء)، والشباب هم الأكثر تضرراً من هذه الأزمة.

البحث والطريقة

تبحث هذه الدراسة في الإجابة عن سؤال "ما هو تصور الدين والتدين لدى شباب في الوقت الحالي؟" وفي هذا السياق، سيتمّ بذل جهود لتحديد الشكوك الدينية التي يعايشها الشباب ومواقفهم من الدين

(٩٦) أموهان كاسكين - خليل إبراهيم سغلام، «دراسة على مستويات القيم الإنسانية بين مرشحي التدريس من حيث المتغيرات المختلفة»، جامعة سكاريا، *جريدة التعليم* ١/٤ (٢٨ مارس ٢٠١٤)، ٨١-١٠١.

(٩٧) سيكام، تقرير الشباب التركي، مميزاتهم ومشاكلهم وهويتهم وتطلعاتهم (إسطنبول: دار سيكام للنشر، ٢٠١٣).

(٩٨) جامعة بهشته شهر، «أطلس القيم التركية».

(٩٩) عاصم يابيجي، «الحياة الدينية عند الشباب التركي في وتيرة الحداثة والعلمنة: تقييم تحليلي»، *جامعة تشكوروف، مجلة كلية الإلهيات* ٢/١٢ (يونيو ٢٠١٢)، ١-٤٠.

(١٠٠) يابيجي - يوروك، «ترتيب تفضيلات القيم لدى طلاب التعليم الديني العالي: جامعة تشكوروف، نموذج كلية الإلهيات»، ١٨-١.

(١٠١) بولاظ - تشليشكان، «مراجعة توجهات القيم لدى طلاب الإعدادية من حيث بعض المتغيرات»، ٣٨٧-٤٠٤.

والإيمان، والهدف من الدراسة هو محاولة تحديد مكانة الدين والتدين في عالم معاني الشباب التركي المسلم في العالم الذي يتحول من الحداثة إلى ما بعد الحداثة.

في هذه الدراسة ذات النمط النوعي، جُمعت البيانات بطريقتين؛ الأولى؛ الانطباعات والملاحظات والأحاسيس والأسئلة والتفسيرات التي شهدها الباحث شخصياً في بيئة المحادثة خاصة بين الأعوام ٢٠٠٥-٢٠٢٠ خلال مسيرته المهنية، في حين أن بعضها يحتوي على شبهات دينية، إلا أن بعضها يهدف إلى تصوير الحياة الدينية اليومية للشباب، أما الثانية؛ الادعاءات والتصريحات التي شاركها أولياء الأمور المنزعجين من الميول الدينية لأطفالهم، مع الباحثين، ويمكن اعتبار مثل هذه الادعاءات والتصريحات التي يديها أولياء الأمور على أنها بحث عن الدعم أو حتى صرخة لطلب للمساعدة، فأراد بعض أولياء الأمور أن يكونوا على علم بكيفية الرد على الشكوك الدينية والأسئلة التي سمعوها من أطفالهم، بينما حاول بعضهم إنشاء بيئة محادثة وجهاً لوجه مع الشباب والباحثين في بيئة مناسبة، سُجلت لاحقاً البيانات التي تم الحصول عليها من الملاحظات والمقابلات التشاركية التي أجريت في هذا الإطار، وحُدِّد ٣٧٨ تصريحاً يوضح نظرة الشباب لأسس الإيمان، وحياتهم الدينية، وتصوراتهم للدين، وشكوكهم الدينية، واهتماماتهم الدينية، وسلوكهم المتعلق بالصلاة والعبادة، عند تصنيف ١٤٣ من التصريحات والإفادات التي تشمل الإيمان والعبادة والقلق والشك والإنكار، ظهر ٦٧ تصريح / إفادة مختلفة عن بعضها البعض بشكل أو بآخر من حيث المحتوى^(١٠٢)،

(١٠٢) تم استخدام الحرف "ح" عند ترميز الطلاب الذين حضروا الملاحظات والمقابلات. ح١: أنثى، كلية التربية قسم اللغة الإنجليزية، ح٢: ذكر، كلية المحصولات البحرية، ح٣: أنثى، كلية الفنون والآداب، قسم علم الأحياء، ح٤: أنثى، كلية الزراعة، ح٥: ذكر، كلية إدارة الأعمال، ح٦: أنثى، كلية الفنون والآداب، قسم علم النفس، ح٧: ذكر، كلية الفنون والآداب، قسم الفيزياء، ح٨: أنثى، كلية الهندسة، ح٩: أنثى، كلية المحصولات البحرية، ح١٠: أنثى، مدرسة ثانوية مهنية، ح١١: أنثى، كلية التربية، ح١٢: أنثى، كلية التربية، قسم التدريس، ح١٣: ذكر، كلية الزراعة، ح١٤: ذكر، كلية الإلهيات، ح١٥: أنثى، كلية التربية، قسم اللغة الفرنسية، ح١٦: ذكر، كلية التربية قسم اللغة الإنجليزية، ح١٧: أنثى، كلية الإعلام، ح١٨: ذكر، طالب ثانوي، ح١٩: أنثى، كلية التدريب، قسم التدريس، ح٢٠: أنثى، كلية التربية قسم الفلسفة، ح٢١: أنثى، كلية الطب، ح٢٢: أنثى، كلية الحقوق، ح٢٣: ذكر، كلية الهندسة (تصريح والده)، ح٢٥: ذكر، كلية التربية، قسم التدريس، ح٢٦: ذكر، كلية الفنون والآداب، قسم اللغة التركية وآدابها، ح٢٧: أنثى، مدرسة ثانوية صحية، ح٢٩: ذكر، كلية الطب (تصريح والده)، ح٣٠: ذكر، كلية التربية، قسم اللغة الإنجليزية، ح٣٢: أنثى، كلية الزراعة، ح٣٣: ذكر، كلية الهندسة، ح٣٤: ذكر، كلية التربية، قسم اللغة الإنجليزية، ح٣٥: ذكر، كلية التربية قسم فلسفة، ح٣٥: ذكر، كلية الحقوق، ح٣٦: ذكر، كلية الزراعة، ح٣٧: ذكر، كلية الإلهيات، ح٣٨: ذكر، كلية الطب، ح٣٩: ذكر، كلية التربية، قسم التدريس، ح٤٠: أنثى، كلية الإلهيات، ح٤١: ذكر، كلية الهندسة، ح٤٢: أنثى، كلية الإلهيات، ح٤٣: أنثى، كلية الإلهيات، ح٤٥: ذكر، كلية التربية، قسم اللغة الفرنسية، ح٤٦: أنثى، كلية الفنون والآداب، قسم اللغة التركية وآدابها، ح٤٧: ذكر، كلية التربية، قسم اللغة الإنجليزية، ح٤٨: أنثى، كلية الإلهيات، ح٤٩: ذكر، كلية الإلهيات، ح٥٠: ذكر، كلية التربية، قسم التدريس، ح٥١: أنثى، كلية التربية، قسم اللغة الإنجليزية، ح٥٢: ذكر، كلية إدارة الأعمال، ح٥٣: أنثى، كلية الإلهيات، ح٥٤: ذكر، كلية الإلهيات، ح٥٥: ذكر، كلية الفنون والآداب، قسم الرياضيات، ح٥٦: ذكر، كلية التربية، قسم الفلسفة، ح٥٧: أنثى، كلية الفنون والآداب، قسم علم النفس، ح٥٨: أنثى، كلية الإلهيات، ح٥٩: ذكر، كلية الزراعة، ح٦٠: كلية العلوم الاقتصادية والإدارية، ح٦١: أنثى، كلية الطب، ح٦٢: ذكر، كلية التربية، قسم التدريس، ح٦٣: ذكر، كلية الزراعة، ح٦٤: ذكر، كلية التربية، ح٦٥: ذكر، كلية الهندسة، ح٦٦: ذكر، كلية الحقوق، ح٦٧: أنثى، كلية التربية، قسم اللغة الإنجليزية.

من بين هذه التصريحات/ الإفادات، مُنحت الأفضلية للتصريحات التي تجذب أكبر قدرٍ من الاهتمام أولاً، وتم الاستشهاد بالأخرى على شكل تصريحات مماثلة؛ نظرًا لأنّ بحثنا يقتصر على التصريحات التي تنطوي على العقيدة والعبادة والشكّ والإنكار، فقد استبعدت تعليقات وبيانات الشباب الذين يتجهون إلى الجماعات الدينية والطرق الصوفية والمجتمعات السلفية، ثم قام الباحث بتحليل البيانات المجمّعة من خلال التحليل الوصفي وتقنيات تحليل المحتوى، وتفسيرها وفقًا لتقليد الفهم.

التناجح

١. الشكوك الدينية عند الشباب

إنّ الشكوك والبحث الديني واضح بين الشباب، بغضّ النظر عما إذا كانوا مؤمنين أو ريبين أو ملحدين.

ويمكن تناول الشكوك الدينية عند الشباب في ثلاث مجموعات:

أ. الشكوك المتعلقة بأسس الإيمان

تستند الشكوك المتعلقة مباشرة بمبادئ الإيمان إلى ادعاءاتٍ وتصريحاتٍ معروفةٍ ومألوفةٍ، على سبيل المثال «هل الله بحاجة إلى العبادة أم أن الله نرجسي؟ لماذا يجب علينا العبادة؟» (ح ١؛ ح ٥) يمكن تقييم الشكوك التي ترد على شكل هذه الأسئلة في هذا السياق، على الرغم من أنّ مثل هذه التصريحات تهدف جزئيًا إلى التشكيك في الغرض من العبادة، إلا أنها تشكك أساسًا في وجود الله، أيضًا «إذا كان الله قادرًا على كلّ شيء، فلماذا لا يمنعني من ارتكاب الذنوب والمعاصي؟» (ح ١؛ ح ٢؛ ح ١٨) و«لماذا يسمح الله للأشخاص السيئين بالتحرش بالأطفال الصغار واغتصابهم؟» (ح ١، ح ٢) تشكك هذه الأسئلة فيما إذا كان الله محبًا للخير أم لا، تؤكد هذه التصريحات، التي تظهر فيها مشكلة الثيوديسيا، أنّ الله ليس فقط مطلق القدرة، بل يجب أن تكون قدرته المطلقة في الخير أيضًا، علاوةً على ذلك، يجب أن ينعكس ذلك على حياة الفرد كخيرٍ وإحسان.

"لماذا تحتل المرأة المرتبة الثانية في القرآن؟" (ح ٦)، "وكأنّ القرآن كتابٌ كتبه الرجال" (ح ٦، ح ٢٢)، "في

المناطق الحارة مثل أصفه ومرسين، يمكن للرجال ارتداء ملابس خفيفة، على عكس النساء المجبرين على ارتداء الحجاب والملابس المستورة. وكأنّ الله لا يفكر سوا بالرجال" (ح ١٩). تستند هذه الانتقادات التي توجهها الفتيات بشكل خاص، إلى الادعاء بأنّ الدين يمجّد الرجال بخطابٍ أبويٍّ ويهمش النساء، ووفقًا للأفراد الذين يفكرون على هذا النحو، تبرز شكوكٌ حول جعل المرأة مجرد سلعة جنسية، وضرورة ارتداء الحجاب والملابس المستورة في الحر، وحماية الله للرجال، وكتابة القرآن من قبل الرجال.

"يرد في القرآن أنّ النبي الخضر يقتل طفلًا صغيرًا خوفًا من أن يرهق أهله طغيانًا وكفرًا عندما يكبر. أنا

لا أفهم هذا الأمر. إذا كان من المؤكد أنّ الفرد سيرهق أهله في المستقبل، فلا يمكن أن يرتكب معاصي. هذا يعني أننا نمثّل في سيناريو مكتوب بالفعل، وليس لي أي إرادة. فإذا كان كلّ شيءٍ مقدّرًا ومكتوبًا، فأنا غير

مسؤول إذا زنت أو شربت الخمر أو أكلت الحرام أو تركت الدين. النبي الخضر يقتل طفلاً صغيراً. إذا كان من غير المؤكد أنه سيرهق أهله طغياناً وكفراً، فلماذا يقتله؟ ولماذا يقتل الإنسان الذي يعصي ويرهق أهله، هذا أيضاً أمر آخر! كلما سمعتُ عن مثل هذه الأمور، أبتعد أكثر عن الدين» (ح ٣٥). في هذه الجزئية، يوجد اعتراض عقلائي على قصة من القرآن وانتقاداً لقتل طفل صغير بناءً على فهم القدر الجبري، علاوة على ذلك، فإن هذا النقد موجه إلى الله والدين من خلال الكتاب المقدس (القرآن الكريم)، ووصل في النهاية إلى الربوبية التي مهّدت الطريق إلى الإلحاد.

"أنا مصابة بالفصام. كل شيء انقلب رأساً على عقب في حياتي. كنت أؤمن بالله، وما زلت أريد أن أؤمن به. ولكنني أتساءل فقط عما يلي: كيف يمكن أن يوقع الله مثل هذه المصيبة على فتاة صغيرة لها أحلام كبيرة مثلي؟ الجميع يقول إن هذا هو قدرك. هذا امتحان من الله. أنا لا أريد مثل هذه الامتحانات. ليضحك الجميع ويستمتع ويتجول مع أوزواجهم، أما أنا فأبقى مع آلامي وأحزاني. لماذا أنا؟ وأيضاً لماذا الآخرون؟» (ح ٣٢) هنا مرة أخرى، نواجه وجهة نظر يُنتقد فيها تصوّر القدر في سياق مشكلة الشر، تربط فتاة مصابة بالفصام أزمته العقلية العميقة مباشرة بالله، وترفض التصريحات التي تدلي بها دائرتها الاجتماعية في إشارة إلى مفاهيم مثل "القدر" و"الاختبار" و"الامتحان" المستوحاة من الثقافة الدينية، مرة أخرى، تتضح هنا مشكلة الشر، والحرمان النفسي، واستراتيجية المواجهة الصعبة بشكل مرتبط بالله، تقول الفتاة المصابة بالفصام والتي لا تزال تحاول الحفاظ على إيمانها رغم ضعفها الجزئي: لغة الثقافة الدينية التقليدية لا تريحني.

«عندما يتصادم العلم والدين، تنهار كل ادعاءات الدين، فنحن مضطرون لخلق أعيننا وعدم التفكير حتى نؤمن» (ح ٢٩). غالباً ما يطرح العلماء الملحدون هذا الرأي، الذي تظهر فيه آثار المنهج العلمي والفكر العقلاني والعلمانية بوضوح، حيث أن فكرة غلق العين أي التوقف عن التفكير والاستماع لما يقوله العلم بغرض الإيمان، تشبه وجهة نظر العديد من العلماء والمفكرين، وخاصة كونت وفرويد، بأن الدين سيختفي مع تطور العلم.

ب. الشكوك حول البعد الفقهي للدين

غالباً ما يُطرح تساؤل حول ما إذا كان دين الإسلام يتناسب مع الحياة الحديثة واحتياجات الناس في الوقت الحالي، وفي هذا السياق، يُطرح السؤال «هل يناسب الإسلام الحياة؟ لدي شكوك في هذا الموضوع» (ح ٤؛ ٧، ح ٢٣).

«الإسلام يسمح بالزواج في سن الطفولة، أليس ذلك بظلم للفتاة الصغيرة التي لا تعرف أي شيء عن الجنس؟» (ح ١١) هذه القضية التي تتم مناقشتها من وقت لآخر في قنوات تلفزيونية مختلفة، وعادةً على وسائل التواصل الاجتماعي، أحد أكثر القضايا التي ينتقدها الطلاب بشكل متكرر، وبالمثل «لقد تزوج النبي محمد بفتاة في سن التاسعة، وعندما كبرت الفتاة، أراد النبي الزواج بسيدات شبابات وجميلات، هل ينزل الله آياته

عليه لإشباع رغباته الجنسية، كيف لا يتشكك من يعرف ذلك؟» (ح ٢١) في هذا التصريح، نرى انتقاداً لزواج الأطفال، ومن ناحية أخرى، انتقاداً لطبيعة الوحي من خلال النبي نفسه.

«لماذا يجرم على الإنسان أن يمسك يدي خطيبه أو حبيبه؟ لا أفهم المنطق في ذلك، فأنا لن أتزوج زواجاً تقليدياً مثل أمي، أريد أن أتعرّف على الشخص الذي سأتزوج، وأقضي أوقاتاً معه، وأنهاي علاقتي به إذا لم يكن هناك توافقاً بيننا في الأفكار والمشاعر، ولا أرغب في جعل حياتي جحيماً بالزواج من شخصاً لا أعرفه. (ح ٢٧) من الممكن مصادفة العديد من التصريحات المشابهة لوجهة النظر هذه التي عبرت عنها إحدى الطالبات (ح ٤؛ ٦؛ ١٩). يتضمن هذا الرأي نقداً وشكوكاً أيضاً، يحتوي على نقد؛ لأنه يقوم على حقيقة أن الفهم الديني التقليدي، في هذا السياق الفقهي، لا يمكن أن يستجيب لمواقف واحتياجات وفهم حياة الأشخاص في الوقت الحالي، ويتضمن شكوكاً؛ لأنّه إذا كان الدين نفسه يقول هذا، فهذا يعني أنّ هناك تعارضاً بين الدين والإنسان في الوقت الحالي، على أي حال، فإن نظرة الناس في الوقت الحالي إلى الحياة والمفهوم الديني التقليدي متضاربان، مما يمهد الطريق للشكوك ثم الميول غير الدينية بين الشباب.

«أجد صعوبة في فهم سبب تحريم شرب الخمر طالما أنه لا يضر بالآخرين» (ح ١٦) و«شرب الجعة لا يُسكر الإنسان. فلماذا يكون غير المسكر حراماً؟» (ح ٣٤) يظهر في هذا السؤال وجود نقدٍ لمحتوى الدين حول الخمر، تُظهر مثل هذه الاستفسارات، التي غالباً ما يطرحها الطلاب الذكور، أنّ الشباب يواجهون تناقضاً معرفياً بين رغباتهم والمحظورات الدينية، وكما هو مفهوم، يحاول الشباب حلّ تناقضاتهم المعرفية من خلال تفضيل الأساليب غير الدينية.

«من المستحيل شراء منزل أو سيارة بدون قرضٍ مع فائدة من المصرف؛ ونظراً لأن الفائدة حرام يدفع الموظفون إيجاراً مدى الحياة ولا يمكنهم امتلاك منزل، لا أعتقد أن هذا من العدل» (ح ١٦)، «إذا حُرّم شراء المنازل بقروض بفائدة، فإنّ الفقراء سيملكون منزلاً في الجنة، وسيبقون مستأجرين في الدنيا»، (ح ٢٥) «أريد شراء سيارة من النوع المتوسط، لن أستطيع الشراء إذا قرّرت ادّخار المال ثم الشراء، وإذا قررت الحصول على قرض، أواجه بأن فائدة القرض حرام، ما هذا الأمر!» (ح ٢٦) يُفهم من هذه العبارات أنّ الشباب يريدون امتلاك منزل وسيارة، ومحاولة تحقيق أهدافهم بقروضٍ مصرفيةٍ طويلة الأجل، لكنهم يعانون من توترٍ نفسيٍّ بسبب تحريم الدين لفوائد القروض، «قال صديقي لي مؤخراً أنّ الفائدة والربا أمران مختلفان في الدين، وأن المحرم الربا وليس الفائدة، ذهبت إلى دار الإفتاء وسألت عن ذلك، فقالوا لي إنّ الربا هي الفائدة والفائدة هي الربا. (ح ١٣) بقدر ما هو مفهوم، فإن صاحب هذا التصريح يبحث عن مخرجٍ لنفسه، وفي هذا السياق، يقوم بالبحث عن الموضوع بقدر ما يستطيع، وتأتي الجملة التالية واحدةً من أفضل الجمل التي تعبّر عن المشكلة الحاصلة: يحاول المسلمون أن يعيشوا كمسلمين في عالم أسسه غيرهم، فإذا غطينا أقدامنا، تبقى رؤوسنا مكشوفة، وإذا غطينا رؤوسنا، تبقى ركبنا مكشوفة، نبحث عن الحل، ولا يمكننا إيجادها» (ح ١٤)، هذا

التصريح الذي أدلى به شابٌ ذكراً، يلفت الانتباه إلى صعوبة العيش مع المعتقدات في العالم الحديث، وحتى في عالم ما بعد الحداثة، في الواقع، تدفع هذه الصعوبة الشباب إما إلى تأجيل رغباتهم وأهدافهم باتباع الأوامر الدينية، أو الابتعاد عن الحساسيات الدينية عن طريق التركيز على رغباتهم وأهدافهم، أو إيجاد حلٍّ وسط (توفيقى) من خلال مطابقة احتياجاتهم مع متطلبات الدين.

ج. الانتقادات الموجهة للمتدينين والقيادات الدينية

إن انتقاد الشباب ليس موجّهاً إلى أسس الدين والأحكام الفقهية وحسب؛ حيث نرى أنّ أشدّ الانتقادات توجه إلى المتدينين والزعماء الدينيين وقادة الجماعات الدينية.

«ما معنى الخلوة في المصعد؟ هل رجال الدين هؤلاء منحرفون أم ماذا؟ هؤلاء الرجال لا يفكرون سوى بالانحراف الجنسي» (ح ٣). «نقرأ كل يوم أخبار من يتحرش بالفتيات والفتيان الذين يذهبون إلى دورات تحفيظ القرآن الكريم، ليتلهم الله» (ح ١). «أصبح الشيوخ متحرشين ومغتصبين، فهل يمكن أن يشرح لي الدين من لا يستطيع أن يسيطر عن نفسه، هذا هو الدين» (ح ٩)، في هذه التصريحات التي أدلت بها ثلاث فتياتٍ شابات، يظهر بوضوح الانزعاج والاشمئزاز والكرهية التي يشعرون بها تجاه الخطاب الجنسي وأفعال من يصفون أنفسهم بالمتدينين وأولئك الذين يمثلون الدين.

«أليس الزنا محرماً على الجميع؟ فلماذا يفعل الرجال ما يريدون قبل الزواج ولا يعترضهم أحد، حتى البعض يقول إنه رجل، يفعل ما يريد»، أما إذا قلبت المرأة رجل تصبح عاهرة من قبل أصحاب العقول المغلقة، الشرف هو نقاء المشاعر (ح ١٥)، على غرار هذا التصريح الذي أدلت به إحدى الطالبات، عبّر عن ذلك العديد من الطالبات (ح ١٢؛ ح ١٠؛ ح ٢٠). إذا انتبهنا لما بين السطور في هذا التصريح، يظهر تأكيد على أن الرجال أكثر راحةً وشجاعةً ويعيشون رغباتهم كما يجلو لهم من خلال الصور النمطية والأدوار الجندرية، في حين أنّ النساء يتعرّضن للضغط والقمع والتبعية والاستبعاد، علاوةً على ذلك، يظهر تعريف لمصطلح الشرف على أنه «نقاء المشاعر»، كما هو مفهوم، تظهر رغبة الإنسان الجديد في الحرية الجنسية من خلال نقد الدين، «أنا أعرف فتيات يرتدين الحجاب، هن متحررات للغاية، ولديهن أصدقاء ذكور، يتجولون معاً ويتبرجن ويضعن العطور الجذابة، بعد كل ذلك، يأتين ويتحدثن معنا حول الدين والإيمان، أنا أتفهمهن من منظور ما» (ح ١٦) تصرح هذه الفتاة بأن الفتيات اللاتي يبدو عليهن مظاهر التدين، لا يعيشن حياةً دينيةً في الأساس، وقد صدر محتوى مماثل لهذا التصريح في مجلٍ مختلفٍ من قِبَل العديد من الطلاب والطالبات، وإذا انتبهنا لهذا الرأي فهناك نقدٌ في الجزء الأول وقبول في الجزء الثاني، فبينما كان هناك انتقادٌ لكونها محجبة ولكن لا تلتزم بالحياة الدينية، يظهر تأكيدٌ على تغير المتدينات أيضاً وتأثرهن بروح العصر من خلال عبارة «أنا أتفهمهن»، من هذا المنظور، يمكن اعتبار هذا الرأي بمثابة إضفاء الشرعية على سلوك الفرد نفسه، «أتحدث من منظور شاب، أشعر أن السيدات

المحجبات أكثر جذباً لي من الناحية الجنسية عن غيرهم» (ح ٣٠). يؤكد هذا الطالب الشاب على أنّ الحجاب لا يخفي الجاذبية الجنسية وحتى وإن أخفاها فإن كل ما هو غامض يعتبر أكثر جذباً.

لا يقتصر انتقاد المسلمين على الجنس والمرأة والحجاب فقط، فهناك مزاعم بأنّ المسلمين، يحتكرون الحقيقة في البلدان الإسلامية، ويقتلون الناس سواء كانوا أطفالاً أو نساء أو مسنين. على سبيل المثال؛ «خدم كل من إديسون وباستور البشرية، أحدهم أنار العالم، والآخر اخترع اللقاح، ولكنّ المسلمين يعتبرونهم كفاراً وسيدخلون النار لأنهم غير مسلمين... لا يقدم المسلمون أي شيء لصالح البشرية، ومع ذلك يعتبرون كل من هو غير مسلم واجب قتله، ويقتلون الأطفال والرجال والنساء والشباب والمسنين، ويعتقدون أنهم سيدخلون الجنة بقول «أشهد...»، هذا كلام لا يصدقه حتى الأطفال» (ح ٣٣)، إذا فحصنا وجهة النظر هذه بعناية، والتي يتم فيها انتقاد فهم المسلمين للدين، فإننا نرى أن التفسيرات الدينية الاستعرافية والاصطفائية يتم انتقادها أيضاً، «في السعودية، يرمجون الناس، ويقطعون يد السارق، ولكن أكثر حوادث الخطف والتحرش بالسيدات تحدث أيضاً في السعودية، هناك من يريد تطبيق حدّ الرجم في تركيا، ومن يريد تطبيق الشريعة، ولهم ثلاث نوايا. الأولى، الزواج من أربع نساء، والثانية الحصول على الجوارح مثل داعش، والثالثة قتل من لا يؤمن بنفس أفكارهم» (ح ٤١). تؤكّد هذه التصريحات التي قالها شاب، على أنه لا يمكن تطبيق أحكام الشريعة في هذا العصر، وأنّ من يريد ذلك يبحث عن بيئةٍ يمكنه فيها بسهولة اتباع رغباته الجنسية وعدوانيته، وبالمثل «يقتل الناس باسم المذهب والفكر السياسي والقرآن، ومهما فكّرت في الأمر لا أجد له مخرجاً أقبه» (ح ٣٦) يعتبر هذا الطالب عن الشكوك التي تساوره تجاه الدين والمسلمين.

مرّةً أخرى نرى ورود انتقاداتٍ منطقيّة في سياق القواعد الشرعية، على سبيل المثال «لماذا يخضع من يطبقون حد قطع يد السارق للإمبريالية الغربية التي تسرق ثروات المسلمين مثل أمريكا وبريطانيا؟» (ح ٣٧)، يشكل هذا التصريح الذي أدلى به طالبٌ شابٌ، تساؤلاً وتشكيكاً وانتقاداً، وفي هذه النقطة، نواجه تصريحاً أدلى به العديد من الطلاب وهو «لا أؤمن بصدق المتدينين والمسلمين» (ح ٣٨؛ ح ٤٢؛ ح ٥٢).

«لماذا تقدّمت أوروبا المسيحية وتخلّف المسلمون الذين يؤمنون بالقرآن؟ إما هناك مشكلة في المسلمين أو في القرآن أو في كلاهما... أنا متردد...» (ح ٥٥) إذا حللنا هذا التصريح المكوّن من جملتين، يمكننا القول بأنّ الجملة الأولى تتردد على لسان العديد من الشباب، أما الجملة الثانية، فهي عبارة خاصة بصاحبها، إذا كان تخلف المسلمين نابعاً من المسلمين أنفسهم، فإن النقد يتعلق بالإدراك الديني والتوجهات الدينية للمجتمع، ولكن إذا كان نابعاً من القرآن الكريم أو المسلمين بناءً على القرآن، فإنّ الشكوك والاعتراضات موجهةً إلى جوهر الدين، توضح عبارة «أنا متردد» أنّ الشباب يصارع شكوكه ويبحث عن مخرج.

يمكننا القول إنّ الشكوك الدينية تنكشف أيضاً في الانتقادات الموجهة للجماعات والطرق الدينية، على سبيل المثال؛ «ولئك الذين يقولون بأنهم مسلمون غير عادلين، الجماعات والطرق الدينية لا تفكّر إلا في رجالها،

وقد تسببت هذه الطرق في تمزيق تركيا، إن اقتربت منهم فأنت في مأزق، وإذا ابتعدت عنهم فالأمر سيان. (ح ٥٢)، يُظهر هذا التصريح أن الجماعات والطرق الدينية لا تمنح الحق في الحياة لمن لا يفكرون مثلهم من أجل تجنيد السلطة والنمو، كما تكشف عن وجود صراعاتٍ داخليةٍ شديدةٍ بين مزايا وعيوب الاعتماد على مثل هذه الجماعات والطرق لأسباب مختلفة، بناءً على ذلك، يدلي العديد من الطلاب بانتقاداتٍ مماثلة، مثل: «لقد كانت الجماعات الدينية سبباً في محاولة انقلاب ١٥ تموز»، فكيف لنا أن نثق بهم» (ح ٣٩؛ ح ٤٠؛ ح ٥٣؛ ح ٥٤)، «ظهر أحد شيوخ الطرق الدينية، وقال إنه يبيع كفننا لا يحترق، وقد صدق بعض الناس ذلك» (ح ٤٣) تتفق أقوال هذه الطالبة مع التصريحات التالية: «لقد شاهدت ذلك على وسائل التواصل الاجتماعي مؤخراً. يقول أحد الشيوخ إن متبعي طريقته سيقولون للملائكة في الآخرة إنهم من هذه الطريقة، وسيأخذهم الملائكة إلى الجنة على الفور. كيف يكون مثل هذا الفكر! كارل ماركس محق، إذا كان هذا الدين، فأنا بعيد عن الدين» (ح ٥٦) حيث يقول هذا الطالب إن قادة الجماعات والطرق الدينية يستغلون المعتقدات الدينية لخداع الناس وجمع الثروات، وبذلك فإن الدين يحدّر عقول الناس بتأثير الأفيون بدلاً من تطويرهم روحياً.

«أنا أؤمن بالله، وأدعو كثيراً، ولكن عندما أسمع ما يقوله رجال الدين على القنوات التلفزيونية ووسائل التواصل الاجتماعي، أشعر أنني أريد أن أقول ما هذا الدين! هل يجوز شرب بول البعير أم لا؟ ما هذا النقاش؟ إما أن هناك مشكلة في هذا الدين أو في رجال الدين، مؤخراً كنت أناقش هذا الموضوع مع أحد أصدقائي، فقال لي إذا لم تكن هذه المسألة في الدين، فلم يكن ليناقشها رجال الدين في التلفاز، «هذه المناقشات تجعلني أبتعد عن الدين.» (ح ٤٥) يزعم هذا الطالب الشاب أنه يتأثر سلباً من المناقشات العقيمة حول الدين، «يسعى رجال الدين بكل ما أوتوا من قوّة لإبعاد الناس عن الدين، لم يتبق سوى مناقشة جنس الملائكة، وما إذا كان للنساء أرواح مثل الرجال» (ح ٤٦) تصرّح هذه الطالبة بأن تصريحات الأشخاص الذين يقدمون أنفسهم كسلطة دينية، تشكل أفكاراً متخلفةً عن العصر وهي عقيمةٌ وبلا جدوى ولا تفيد البشرية، «ليحدث أولئك الذين يتكلمون باسم الدين عن الحرية أو حقوق الإنسان أو السعادة أو الحياة اللائقة بالإنسان يوماً ما، فلا يوجد على ألسنتهم سوى القواعد والأحكام التي تصيب الإنسان بالاكئاب والملل والضغط، يعتقدون أننا ندوب من فرط السعادة بسبب ما يتحدثون عنه، نحن ندوب حقاً ولكن ليس من السعادة ولكن من الملل والشعور بالاختناق، لا يفهمون أبداً.» (ح ٤٧)، وهناك أيضاً تصريحات مماثلة في هذا السياق (ح ١٧؛ ح ٤٥؛ ح ٤٦). يفهم مما سبق أن الذين يتحدثون باسم الدين يستخدمون لغةً لا تروق للعالم العاطفي والفكري للشباب، حيث إن لغة الخطاب الديني التي لا تأخذ في الاعتبار احتياجات الشباب، واهتماماتهم، وتوقعاتهم، ورغبتهم في العيش في عالم أفضل وأكثر ثراءً وازدهاراً وسلاماً، تجعل الناس ينفرون من الإسلام بدلاً من اللجوء إليه، ويظهر هذا النقد كأحد الانتقادات اللافتة والتحذيرية المتعلقة بالأشخاص الذين يُعتبرون مرجعيات دينية.

٢. الشباب المتمسكون بالدين التقليدي

تبنى غالبية الشباب فهم الدين والتدين السائد في البنية الاجتماعية والثقافية، لكنهم فضوليون لمعرفة معنى وصحة بعض المعلومات والتفسيرات والتقييمات التي تصلهم عبر التلفزيون والصحافة ووسائل التواصل الاجتماعي أو من خلال أصدقائهم، على سبيل المثال؛ «هل يجب أداء صلاة القضاء أم لا؟»، «أي الأحاديث صحيحة وأيا غير صحيحة، هل يجب علينا التمسك بالأحاديث النبوية؟»، «هل هناك ثواب لقراءة القرآن باللغة العربية دون فهم المعنى؟»، «هل يمكن تعلم الدين بقراءة معاني القرآن فقط؟»، «هل قراءة القرآن للموتى أمرٌ محرّم؟»، «هل يجوز قراءة سورة يس لموتانا؟»، «هل اخترع الناس المناسبات الدينية (المولد النبوي، ليلة المعراج..) على الرغم من عدم وجودها في الإسلام؟»، «هل يجوز في الإسلام قتل السلاطين العثمانيين إخوانهم وأبنائهم؟» (ح ٤٨؛ ح ٤٩؛ ح ٥٠؛ ح ٥١) إلى غير ذلك من الأسئلة... حيث تعكس هذه التصريحات التي تأتي عادة في شكل أسئلة، رغبة الشباب المتممين إلى الدين التقليدي في فهم المعتقدات والممارسات الحالية، مثل هذه الأسئلة التي تظهر كتدبيرٍ وقائيٍّ ضد الشكوك المحتملة، تؤدي إلى التمسك بالدين التقليدي والوصول إلى المعتقدات الاستقصائية.

٣. الشباب المؤمن المسائل

يلاحظ أنّ هناك نزعةً قويّةً للإيمان بين الشباب، على الرغم من أن هناك من يستفسر ويشكك أحياناً في القضايا الدينية،

«هناك أفكارٌ تراودني حول بعض المسائل الدينية، أشياء أجد صعوبة في فهمها، لكنني سأصاب بالحنون إذا لم أؤمن بالله؛ لأنّ وجود الله يشعرني بالطمأنينة» (ح ٥٧) بهذا التصريح توضّح طالبة أنها تؤمن إيماناً راسخاً رغم شكوكها، «أنا مؤمنة، وليس لدي شك، لكن أجد صعوبة في فهم سبب اعتبار النساء من الدرجة الثانية في القرآن، ولكنني أتوب إلى الله بعد ذلك لاعتقادي أنني ارتكبت ذنباً لتفكيرني على هذا النحو» (ح ٥٨) تعترف طالبةٌ أخرى بأنها عالقةٌ بين معتقداتها وهويتها الجنسية التي تتغذى على الحداثة.

«أنا مؤمن، مسلم، سني، لدي أصدقاء علويين، جميعهم أشخاص جيدون، باستثناء القليل، يقول معظمهم إننا مسلمون أيضاً، كيف أعتقد أنهم سيدخلون النار بسبب معتقداتهم؟ هم لديهم ما يؤمنون به. أنا أؤمن أنّ الله سيدخل الأختيار إلى الجنة.» (ح ٥٩) أدلى العديد من الطلاب الآخرين أيضاً بتصريحات على هذا النحو (ح ٦٠؛ ح ٦١)، في هذا السياق، صرّح بعض الطلاب الذين قالوا إنهم مؤمنون، إنهم لا يستطيعون فهم سبب دخول الأختيار النار بناءً على هويات دينية مثل المسيحية والبوذية، وبعض الهويات العرقية مثل الألمانية والإيطالية واليابانية.

على الرغم من أنّ التصريحات المذكورة هنا قد تم تقييمها جزئياً في سياق الشكوك والترددات الدينية، إلا أنها تقع عموماً في نطاق الاستجواب الديني أو صعوبة قبول بعض المعتقدات التقليدية.

٤. تدين الحاجة وتراجع سلوك العبادة بين الشباب

من بين الشباب هناك من يقول «أحاول أن أؤدي فروض عبادتي بقدر المستطاع»، وهم من يسعون إلى أداء عبادات إسلامية مثل الصلاة والصوم، علاوة على ذلك، نلاحظ دائماً الإدلاء بتصريحات مثل «صوم ولكنني لا أصلي» (ح ٤٨؛ ح ٥٧) «أصلي ولكنني لا أستطيع الصوم» (ح ٦٢)، «صوم وأصلي في شهر رمضان» (ح ٦٤؛ ح ٦٥)، «أصلي في المناسبات الدينية» (ح ٦٥؛ ح ٦٦)، «أتوضأ وأصلي وأدعي عند الحاجة» (ح ٥١؛ ح ٦٦)، «لا أصلي ولكنني أدعو الله دائماً» (ح ٥٠؛ ح ٦٧).

إذا تم فحص هذه العبارات بعناية، فيمكن ملاحظة ظهور أربعة نقاط تركيز أساسية: أولاً، يحاول الشباب أداء العبادات قدر الإمكان، ثانياً، يختلف سلوك العبادة وفقاً لنوع العبادة، يدخل في هذا النطاق من لا يصوم على الرغم من صلواته، ومن لا يصلي على الرغم من صيامه، ثالثاً، تؤدى الصلاة في أوقات معينة. في هذا السياق، يمكن تقييم الشباب الذين تزداد اهتماماتهم الدينية في المناسبات الدينية أو خلال شهر رمضان، ويمكن القول إن نزعة التدين التي تعرف بالإسلام في رمضان منتشرة بين الشباب، المجموعات الثلاث من الشباب المذكورة حتى الآن كثيراً ما يدعون إلى الله، رابعاً، من يدعون وقت الحاجة مع تركهم للصلاة والصيام، يتمحور دعاء الشباب حول موضوعات مثل الصحة والرفاهية والنجاح في الامتحانات والحصول على وظيفة والرغبة في زواج سعيد.

٥. تعلق الشباب بين الدين والدنيا

ضمن بيئة حديث أكثر حميمية، تحدّث بعض الشباب عن التعلق بين التقاليد والحداثة، والهوية الاجتماعية والهوية الفردية، ومتطلبات الدين ورغبات المتعة، على سبيل المثال يقول شاب جامعي «ينتابني شعورٌ سيئٌ عندما أمسك يد صديقتي أو أحتضنها أو أقبلها، ولكنني أفعل نفس الأشياء مجدداً، وأشعر بالسوء مرة أخرى.» (ح ٥) حيث يعبر عن الضغط الذي يعاني منه، وقد وردت تصريحات مماثلة من طلاب آخرين.

وتدلي طالبة بالتصريحات الآتية: «في الماضي، كنت لا أكذب على أسرتي مطلقاً، وكنت أكره الكذب والكاذبين، وحتى الآن أنا كذلك. ولكنني بدأت في الكذب على أسرتي عندما كانوا يسألونني «أين كنت؟» «أين ذهبت؟»، في البداية لم يكن الأمر مزعجاً، ولكنني بدأت في لقاء صديقي، وتماديت في الكذب، وشعرت بالذنب، ثم قررت التوبة وقطعت عهد على نفسي ألا أفعل ذلك مجدداً، ولكنني لست قادرة على الالتزام بهذا العهد.» (ح ٥١). هنا أيضاً، نرى التوتر الناشئ عن التناقض بين معتقدات الفتاة وسلوكها.

«أشاهد الأفلام الإباحية، أجدها مثيرة للاشمئزاز، أقسم أنني لن أشاهدها مرة أخرى، وأقطع عهداً على نفسي بذلك، ولكن في أول فرصة، أشاهد الإباحية مرة أخرى، وأشعر مرة أخرى بمشاعر مثيرة للاشمئزاز... أتوضأ وأدعو... ولكن أشعر بالسوء...» (ح ٦٤)، تكشف هذه التصريحات التي أدلى بها

طالب جامعيّ التناقض بين "الهوية والأنا العليا"، و"الأنا الحالية والمثالية الإلكترونية"، و"الأنا المتنحية والأنا السائدة".

«لقد نشأت في أسرة متديّنة، وأنا إنسان مؤمنٌ، نشرب الخمر من وقت لآخر مع الأصدقاء، وفي اليوم التالي أعاهد نفسي والله إنني لن أفعل ذلك مرة أخرى، أتوب إلى الله، أتوضأ وأصلي، ولكن عندما نجتمع مع الأصدقاء، نشرب معاً مرة أخرى، وهكذا يستمر الأمر، يبدو أن هناك دائماً عدم ارتياح في داخلي وجرحاً دائماً». (ح ٦٣) يصف هذا الشاب مشاعره ويوضح ما يعاني منه من تناقض وتوتر مماثل.

«أعلم أنّ المقامرة حرام، ولكنني أريد أن أكسب مرة في اليانصيب وغيرها من ألعاب المقامرة حتى وإن كانت حراماً، فالحياة بلا معنى بدون المال». (ح ٥٠) يوضح هذا الطالب أنه أيضاً عالق بين رغبته في عيش حياة دنيوية ومعتقداته الدينية، وفي التحليل الأخير يستخدم تفضيله للعلمانية.

تظهر مثل هذه العينة من التصريحات، أن الشباب يعانون من تناقضات بين معتقداتهم وسلوكياتهم، وتتسبب هذه الحالة في تعرضهم للصراع العاطفي والمعرفي، وفي التحليل النهائي، السلوك الذي اعتُبر خطيئةً في البداية يتحول شيئاً فشيئاً إلى سلوكٍ معتاد بسبب تبدد الشعور، في الواقع، مع مفهوم الخطيئة المتغير، فإنّ الشعور بالذنب إما لا يشعر به على الإطلاق أو يتم اختباره بطريقةٍ ضعيفةٍ للغاية لا تؤثر على الشخص.

٦. الأنماط من خلال النتائج

وفقاً لنتائجنا، يمكن تقييم الشباب في تسعة أنماطٍ مختلفةٍ من حيث الإيمان والتدين.

١. المتدينون تقليدياً: هؤلاء هم الشباب الذين يقبلون المعتقدات والممارسات الدينية التي اكتسبوها من البيئة الاجتماعية والثقافية التي يعيشون فيها، وخاصةً من والديهم، وعلاوة على ذلك، يغلقون أنفسهم ضد كل أنواع الشكوك، ويختلف الشباب المتدينين تقليدياً من حيث سلوك العبادات، على الرغم من إيمانهم الشديد، إذ إنّ عدد الذين يقولون «أنا مؤمن وأؤدي صلاتي بانتظام» أقلية، أما الذين يقولون «أنا مؤمن ولكنني لا أستطيع أداء صلاتي بشكل منتظم» فعددهم كثير، ويعتبر من يؤدّون الصلوات الخمس ويصومون رمضان ما لم يكن هناك عائق، هم المجموعة التي تؤدي عبادتها بانتظام، وبالرغم من أن بعض الذين لا يستطيعون أداء عبادتهم بشكل منتظم لا يصلّون، إلا أنّ بعضهم يصوم رمضان وبعضهم الآخر لا يؤدّون الصلاة ولا الصيام بانتظام، ولكنهم يدعون بكثرة، وينتشر بين هؤلاء سلوك الصلاة عند الحاجة.

٢. المؤمنون المتسائلون يسعى هؤلاء الشباب الذين يتبنون الإسلام ديناً وهوية، إلى فهم الحكمة والسبب في الأوامر والنواهي الدينية للوصول من الإيمان التقليدي إلى الإيمان التحقيقي، ومن بين هؤلاء، هناك من يؤدّون العبادات بانتظام، ومن يقومون بها من وقت لآخر، وأيضاً من يتعبّدون أكثر في أوقات الحاجة.

٣. غير المهتمين بالدين: غير المهتمين بالدين، هم الذين يقولون إنهم يؤمنون بالله، ويدعون الله من وقت لآخر، لكنهم لا يؤدّون العبادات حسب الوقت والشكل مثل الصلاة والصوم، ويعرّفون أنفسهم بأنهم

مسلمون، ومع ذلك، فهم غير المهتمين بالدين الذين يقبلون بمبادئ الإسلام، أي لا يرفضون الدين التقليدي، لا يشعرون بتأثير الدين كثيرًا في حياتهم، وما سبق نفهم أنه على الرغم من أنهم ضمن مجموعة المؤمنين، إلا أنهم لا يؤديون عبادات كالصلاة والصيام لأسباب متباينة للغاية، ويشجع بينهم سلوك الدعاء عندما يواجهون صعوبات، وحتى سلوك الصلاة قد يلاحظ من وقت لآخر في تلك الحالات.

٤. الروحانيون الخالصون: هم الذين ضعفت علاقتهم بالدين الإسلامي والهوية الإسلامية، ولا يعتبرون الإيمان سوى ظاهرة قلبية، وعلى الرغم من أنهم لا يعتمدون على الممارسات الدينية التقليدية، إلا أنهم يحاولون إقامة علاقاتهم مع الله من خلال الدعاء، وتظهر ملاحظتنا أن عدد الأشخاص في هذه المجموعة في تزايد مستمر.

٥. المؤمنون المستأثرون: تنتقد هذه المجموعة التي تتكون بشكل عام من فتيات شبابات مؤمنات، مواقف المسلمين تجاه النساء من خلال القرآن والسنة والممارسات التاريخية، ويعتبرون القضايا الواردة في القرآن ومنها تعدد الزوجات والجواري والميراث والشهادة، بمثابة أمور مهمشة للمرأة وأحياناً مذلة لها، ولهذا السبب، يبدو عليهن الغضب والاستياء على الرغم من إيمانهم، ويختلف مستوى العبادة بين المؤمنين المستأثرين.

٦. الصامتون: يُظهر بعض الشباب الذين لا يريدون التحدث عن القضايا الدينية موقفًا صامتًا، يرتبط صمتهم ارتباطًا وثيقًا بالقلق من الوقوع في الخطيئة إذا تحدثوا؛ وذلك لأنهم لا يملكون معرفة دينية كافية، وهذا يعني أن بعض الصامتين يعانون على الأقل من الشك الديني، لكن لا يمكنهم التعبير عن شكوكهم لأسباب مختلفة، ويختلف مستوى أداء العبادات بين هذه الفئة أيضًا.

٧. المشككون/ المترددون: يتشكك بعض الشباب أحياناً في الآيات والأحاديث وأحياناً القواعد الفقهية، ويتساءلون عما يجب أن يؤمنوا به، وهذه الشكوك ليست في اتجاه الإنكار في الأساس، لهذا السبب، فهم يرغبون في طرح أسئلة لفهم الدين التقليدي، وإيجاد أجوبة مناسبة لهذه الأسئلة، والتخلص من الشعور بأنهم عالقون بين الفترات الأولى للدين والعالم الحديث، يقوم الشباب بدافع هذه الرغبة بإعادة تحليل التفسيرات التقليدية للآيات والأحاديث والفتاوى الواردة في كتب الفقه وفقاً لروح العصر، ومع ذلك تتسم بنيتهم الإيمانية بالهشاشة، فقد تضعف روابطهم بالدين والإيمان مع زيادة الأسئلة والموضوعات التي لا يمكنهم العثور على إجابة معقولة لها.

٨. أصحاب التوجهات الربوبية: يمكننا تقييم الشباب الذين ينتقدون الدين بشدة من خلال وتيرته التاريخية أو لما يحدث باسم الدين في الوقت الحالي، على الرغم من إيمانهم بوجود الله، في فئتين هما الربوبيين والمتقربون للربوبية؛ ويميل الربوبيون إلى رفض الدين بناءً على وتيرة التاريخية أو الممارسات التي تحدث باسمه في الوقت الحالي، النقطة الرئيسية التي تلفت انتباهنا، تشكل فئة من الشباب لا يمكننا أن نطلق عليها مصطلح

ربويين بعد، ولكنهم يميلون إلى التوجهات الربوبية، من المحتمل أن يتطور هذا التوجه إلى الربوبية بمرور الوقت أو يأخذ شكل العودة إلى الدين.

٩. الملحدون الشباب: هم الذين يرفضون الدين والرب، ويتخذون العقل والعلم مرجعاً فقط، ويتقدون بشدة المسلمين/ المتدينين، ويعتبرون الدين عائقاً أمام حرياتهم الشخصية، عدد الموجودين في مجموعة الملحدون صغير، لكن ما لاحظناه أنّ الأفكار الإلحادية أخذت في الانتشار ولو كان هذا الانتشار لا يزال بطيئاً.

ويمكن وضع أنماطٍ أخرى أيضاً؛ على سبيل المثال، يمكن تصنيف الشباب العالقين بين ما تقدّمه الحياة العلمانية ومعتقداتهم ضمن أربع فئات رئيسية:

(أ) المتدين القلق: هذه المجموعة التي تواصل التزامها بالدين المؤسسي، تعيش تحبباً وتوتراً بين رغباتها ومعتقداتها، حيث يحاول الشباب الذين يعانون من عدم الارتياح العاطفي والفكري، توفير الراحة النفسية بالتوبة والصلاة والعبادة، ومع ذلك، عندما يتم تنشيط رغباتهم، فإنهم يشعرون بالذنب مرة أخرى، وهذا الموقف يجعلهم عالقين في معضلة الذنب والتوبة، طريقة التخلص من حالة عدم التوازن المعرفي والعاطفي هي إما عدم القيام بالفعل الذي يرى أنه خطيئةٌ مرّة أخرى أو إدراك الفعل المعني بإزالته من فئة الخطيئة، ويمكن أن تُسمّى هذه الحالة أيضاً بإزالة الشعور تجاه الذنوب. نتيجة لذلك، يستمرون في الاستمتاع بالمتع والم لذات وأداء عبادتهم أيضاً، وعلى هذا النحو، يمكن إطلاق مصطلح «المتدينين المنغرسين في اللذات» عليهم، أما أولئك الذين يتخذون موقفاً لصالح معتقداتهم عندما يكونون محاصرين بين رغباتهم ومعتقداتهم، فقد يلجؤون إلى الجماعات الدينية؛ حتى لا يقعوا في الخطيئة وكي يعيشوا معتقداتهم بشكل أفضل، وأكثر المفاهيم التي تمثل هذه المجموعة؛ الدين التقليدي، والرغبات الفردية، والتوتر، والخطيئة، والذنب، والتوبة.

(ب) الروحانيون الفرديون: على الرغم من أنهم يشعرون أنهم ينتمون إلى الدين، إلا أنهم لا يهتمون كثيراً بالمبادئ الأساسية والعبادات والأوامر والنواهي الخاصة بهذا الدين، علاوة على ذلك، فإنهم يحاولون ملء الفراغ الموجود في عالمهم الداخلي بروحانية ضعيفة، وأهم عباداتهم هي الدعاء، ولا يشاركون في أي مجموعة دينية؛ لأنهم أفراد منعزلون، ويحاولون عيش حياتهم اليومية دون التنازل عن رغباتهم، ومن هذا المنطلق، يمكن وصفهم بالروحانيين العلمانيين، ويمكن استخدام مفاهيم الروحانية والإيمان والدعاء وعدم الانتفاء والحياة الحرة والرغبة الدنيوية لوصف الروحانيين الفرديين.

(ج) الباحثون: قد تتجه هذه المجموعة التي ضعفت صلاتها بالدين المؤسسي، إما نحو المفاهيم الدينية الحديثة أو الجماعات القائمة على الروحانية مع الرغبة في إيجاد السلام والمعنى، وتلبية احتياجات الانتفاء والهوي، فهم يحدون الخطابات الدينية التقليدية غير كافية وبلا معنى، ويؤمنون أنّ الإيمان يجب أن يتناسب مع العالم المعاصر والحياة الروحية للفرد، علاوة على ذلك، فإنهم يميلون إلى استخدام الروحانيات للخروج

من أزماتهم النفسية، ومن الممكن ربط أولئك الباحثين بمفاهيم مثل عدم ملائمة الدين التقليدي، والصراع بين القديم والجديد، وتحديث الدين، والتفسيرات الجديدة، والمعنى، والانتفاء، والروحانية، والمعتقد الوظيفي. (د) أصحاب الميول الإنكارية: ينتسب جزءٌ من هذه الفئة إلى دينٍ ما بالمعنى الثقافي، ولكنهم ابتعدوا عن الدين ودخلوا في أفكار ربوبية وإلحادية، وبذلك فهم منقطعون تماماً عن الدين والروحانيات، ولا يواجهون اضطرابات من الناحية الدينية؛ لأن مخططاتهم المعرفية ونظام القيم الخاص بهم، بعيدةٌ تماماً عن المحتوى الديني، ويمكن ربط أصحاب الميول الإنكارية بمصطلحاتٍ، مثل: العقل، والعلم، والوجود، والحرية، إشباع الرغبات الفردية، وكرهية القواعد.

النتيجة

تُظهر نتائج دراستنا وملاحظتنا التي تناولت توجهات القيم والتدين بين الشباب التركي، وجود حالةٍ معقدةٍ ومتنوعةٍ وليست ذات بعدٍ واحدٍ فيما يخص علاقة الشباب بالدين، وفي هذا السياق، يريد بعضهم أن يعيش حياةً سلميةً عقلياً وروحياً ضمن حدود الدين التقليدي، ويحاول بعضهم الآخر التوفيق بين الدين التقليدي ومتطلبات العالم الحديث وما بعد الحديث. في النهاية، يتجه بعض الشباب إلى الروحانية أو الأفكار الربوبية والإلحادية بشكوكٍ وتساؤلاتٍ دينية.

ويجب عدم تقييم جميع التساؤلات والشكوك الدينية لشباب اليوم في نطاق الميول الربوبية والإلحادية، ومما لا شك فيه أنّ هناك شباباً ذوي توجهات ربوبية وإلحادية على الرغم من قلة عددهم، ولكن يجب عدم التغاضي عن كلمة «على الرغم من قلة عددهم» في هذا السياق، حيث أنّ تزايد الشكوك الدينية، تغذي الأفكار والتوجهات الربوبية والإلحادية يوماً بعد يوم، وهناك من يبحث عن الحقيقة بين الشباب داخل حدود الدين التقليدي، علاوة على ذلك، يمكن القول بسهولة إن الروحانية الفردية، التي يتم تعريفها بمفاهيم مثل "الإيمان بدون الانتفاء"، و"الروحانية ذات الأساس المؤسسي الضعيف" و"الدين في المنزل"، أصبحت بارزةً بين الشباب، ويمكن توضيح هذه الحالة بالعبارات الآتية: لم يتم محو الدين من الحياة الاجتماعية ولم يتعد تماماً عن الوعي الفردي، على الرغم من قمعه في العصر الحديث، وفي فترة ما بعد الحداثة، ازدادت صورة الدين في المجال العام وشاعت معتقداتٌ وقيمٌ مثل الروحانية، بشكلٍ مستقلٍ عن الدين المؤسسي، لدرجة أنه يتبين ظهور توجهاتٍ تدينٍ مختلفةٍ تتعلق بالدين المؤسسي من ناحية، وتوجهاتٍ دينيةٍ جديدةٍ وميولٍ روحانيةٍ من ناحيةٍ أخرى بين الشباب.

يعاني الشباب من عدم الوضوح والتعقيد في عوالمهم العاطفية ووعيهم إلى درجةٍ كبيرة، فهم يجدون صعوبةً في تحديد الصواب والخطأ في مجال الدين، كما أنّ عدد الشباب المشكّكين في الدين والذين يتجهون إلى الربوبية والإلحاد في تزايد يوماً بعد يوم، وفي هذا السياق، من الممكن تناول الادعاءات القائلة بأنّ الإلحاد والربوبية في تزايدٍ مؤخراً.

أولاً وقبل كل شيء، يجب القول بأنه لا يوجد إلحادٌ ولا ربوبية بالمعنى التقليدي بين الشباب؛ لأنّ الشباب الذين يعرفون أنفسهم بأنهم ملحدون أو ربوبيون يلجؤون إلى ما يؤمنون به بالدعاء عندما يكونون في مأزق، بهذا المعنى، فهم مؤمنون وليسوا ملحدين أو ربوبيين، ولكنهم يجدون صعوبةً في قبول الإسلام التقليدي كما قدّم لهم، ويلاحظ أنهم عالقون بين ملذاتهم ورغباتهم ومعتقداتهم، وهذا يقودهم إلى التدين الفردي ويبعدهم عن التقاليد القديمة، ويمكن تقييم الشكوك الدينية التي تلاحظ بين الشباب في هذا السياق. أصبح كلّ شيءٍ سلعةً في هذا العصر الذي نعيش فيه، لدرجة أنه أصبحنا في عالمٍ شاع فيه مصطلح "الامتلاك" بدلاً من " الوجود"، وأصبح الأفراد يعرفون فقط وفقاً لإنتاجهم واستهلاكهم، كما أصبحت الرموز والمفاهيم الدينية والعبادة سلعةً في عالم الاستهلاك في الحياة اليومية، ويُقدّم الدين والمعلومات التي يتم تصديرها إلى السوق من أجل التصنيفات بغرض نيل إعجاب الثقافة الشائعة، ونتيجة لذلك، يبدأ مفهوم الدين في التحول ويفقد التدين جوهره، وبالفعل، فإن مناقشة القضايا الدينية المهمة في التلفاز وعلى الإنترنت، يضرّ بالحياة الدينية ونظرة كلّ فئةٍ عمريةٍ تقريباً، وخاصة الشباب، تجاه الدين.

تظهر تفضيلات القيم بين الشباب توجهين مختلفين؛ التوجه الأول: بينما يزيد الميل للدين والأمن والتقاليد من ناحية، تزداد القيم الفردية مثل مذهب المتعة والإثارة من ناحية أخرى، وتكشف هذه الحالة أنّ هناك لغطاً وتعلّقاً ثقافياً ونفسياً، التوجه الثاني: إما أن تفقد القيم الدينية والتقليدية والاجتماعية أولويتها في توجيه السلوك، أو تفقد فعاليتها حتى لو كانت لها الأولوية.

يمكن تشبيه القيم بالأوردة والشرابين التي تغذّي القلب، وبهذا المثال، عندما تكون هناك مشكلةٌ في الأوردة والشرابين، تحدث نوبةٌ قلبية، ومن ثمّ عندما تكون هناك مشكلةٌ في القيم، تحدث أزمةٌ في الثقافة والهوية والشخصية، وتتأثر أشكال الإيمان والتدين بشدّةٍ بمثل هذه الأزمات، ويمكن تفسير جميع الأزمات التي حدثت في هذه المرحلة من خلال تحوّل كلّ من البنية الاجتماعية والوعي الفردي بالتوازي مع التغييرات الاجتماعية الكبرى، وفي هذا السياق، لا بدّ من القول إنّ تزايد الشكّ الديني مرتبطٌ ارتباطاً وثيقاً بروح العصر؛ لأنّ المجتمع المتغير قد جلب معه "إنسان جديد"، وهذا "الإنسان الجديد"، الذي ظهر للتو كنموذجٍ أولي، يكافح بين التدين والروحانية وعدم الإيمان بينته النفسية الفريدة واحتياجاته النفسية والاجتماعية.

يجب أن تؤخذ النتائج التي توصلنا إليها بعين الاعتبار سواء من خلال الأدبيات أو الملاحظات التي قمنا بها، ولكن لا ينبغي تعميمها، فمع إجراء دراساتٍ كميةٍ ونوعيةٍ جديدة حول الحياة الدينية للشباب، وميولهم الروحية، وتساؤلاتهم وشكوكهم الدينية، وتوجههم نحو أنظمة التفكير الربوبية والإلحادية، يمكننا أن نحظى بفرصة التحدث عن هذا الموضوع بشكلٍ أكثر فهماً.

المصادر:

- هاكان أجار وآخرون، «توجهات القيم لطلاب الخدمة الاجتماعية»، مجلة كاستامونو التربوية ٢٤ / ١ (٢٠١٦)، ٩٧-١١٨.
- نرفين أق كايا، «تفضيلات القيم لطلاب كلية التربية: نموذج كلية التربية جامعة التاسع من أيلول، مجلة الدراسات الاجتماعية التركية ١٧ / ٢ (٢٠١٣)، ٦٩-٨٢.
- ياسين أقطاي، «الدين في عالم ما بعد الحداثة: رواية أم انتقام الرب؟»، علم الاجتماع الديني، إعداد، ياسين أقطاي - محمد أمين كوكناش، أنقرة: دار وادي للنشر، ١٩٩٨.
- بيرنا آردا، «تقييم حالة لدوافع طلاب الطب لاختيار المهنة ومنظومة قيمهم»، إعداد، رويدا بيراقطار - إحسان داغ، دراسات علمية للمؤتمر القومي السابع لعلم النفس، أنقرة: منشورات جمعية أطباء النفس الأتراك، ١٩٩٣.
- فيليب آريس، سلوكيات الغربيين تجاه الموت، ترجمة، م. علي كيليتش باي، أنقرة: دار كيجا للنشر، ١٩٩١.
- عبد الكريم بهادر، «الشكوك والتردد الدينية في فترة المراهقة»، الحالة النفسية للشباب فيما يتعلق بالدين والقيم، إعداد، حياتي هو كالكلي، إسطنبول: دار ديم للنشر، ٢٠٠٦، ٣٠٧-٣٦٨.
- جامعة بهشته شهير، «أطلس القيم التركية».
- فاطمة بشاران، «التغيير في ترتيب تفضيلات القيم للطلاب أثناء وتيرة التعليم الجامعي»، إعداد، رويدا بيراقطار - إحسان داغ، دراسات علمية للمؤتمر القومي السابع لعلم النفس، أنقرة: منشورات جمعية أطباء النفس الأتراك، ١٩٩٣، ٤٩-٥٨.
- جان بودريلارد، مجتمع الاستهلاك، ترجمة، نيلغون توتال - فردا كاسكين، إسطنبول: دار أيريتي للنشر، ١٩٩٧.
- زيجمونت بومان، الحداثة السائلة، ترجمة، سنان أوكان جاويش، إسطنبول: دار جان للنشر، ٢٠١٧.
- زيجمونت بومان، الجماعات: البحث عن الأمان في عالم غير آمن، ترجمة، نوردان سوسيال، إسطنبول: دار ساي للنشر، ٢٠١٦.
- زيجمونت بومان، الموت والحلود واستراتيجيات الحياة الأخرى، ترجمة، نيلغون دامير دوفان، إسطنبول: دار أيريتي للنشر، ٢٠٠٠.
- زيجمونت بومان، أخلاقيات ما بعد الحداثة، ترجمة، ألف توركار، إسطنبول: دار أيريتي للنشر، ١٩٩٨.
- زيجمونت بومان، قلق ما بعد الحداثة، ترجمة، إسمايل تركمان، إسطنبول: دار أيريتي للنشر، ٢٠٠٠.
- أولريش بيك، مجتمع الخطر: نحو شكل آخر للحداثة، ترجمة، قاسم أوزدوغان - بولنت دوغان، إسطنبول: دار اتهاكي للنشر، ٢٠١١.
- بيترل. برغار، «من أزمة الدين إلى أزمة العلمانية»، ترجمة، علي كوسا، العلمانية موضوع تساؤل، إعداد، علي كوسا، إسطنبول: دار أفق للنشر، ٢٠٠٢.
- أوغست كوميت، محادثة حول دروس الفلسفة الإيجابية والفهم الإيجابي، ترجمة، أركان أتاتشاي، أنقرة: بيلغاسو للنشر، ٢٠١٥.
- محمد كامل جوشكون، «توجهات القيم لمرشحي تدريس فصول الثقافة الدينية والأخلاق: مقارنة الإلهيات - فصول الثقافة الدينية والأخلاق»، ANEMON: جامعة موش ألب أرسلان، مجلة العلوم الاجتماعية ٥ / ٢ (٢٠١٧).
- جلال تشاير، «دراسة حول المعتقدات والشكوك والسلوكيات الدينية عند المراهقين»، مجلة بايم نامه ٢٧ / ٢ (٢٠١٤)، ٥٩-٨٨.
- أحمد تشفجي - يلدا كراتاش، «تحول الهوية والجسد والتواصل: في سياق العصر الرقمي»، AIT-e: Online Academic Journal of Information Technology ٣٧ / ١٠ (٢٠١٩ الربيع / Spring)، ٧-٢٩.
- مصطفى درويش درالي، وداعاً للعالم الافتراضي، أنقرة: دار نوبل أكاديميك، ٢٠٢٠.
- أريك اتش. أويكسون، مراحل الإنسان الثمانية، ترجمة، غونجا أككايا، إسطنبول: دار أوقيانوس للنشر، ٢٠١٤.

- سيغموند فرويد، *قلق في الحضارة - مستقبل الوهم*، ترجمة، عزيز ياردملي، إسطنبول: دار إديا للنشر، ٢٠٠٠.
- أريك فورم، *الهروب من الحرية*، ترجمة، شمس ياغين، إسطنبول: دار بايل للنشر، ١٩٩٦.
- فرانسيس فوكوياما، *الدوبان العظيم: تشكل طبيعة الإنسان والنظام الاجتماعي من جديد*، ترجمة، حسن كايا، إسطنبول: دار بروفييل للنشر، ٢٠١٥.
- ماري جي. غاندر - هاري و. غاردينر، *نمو الأطفال والمراهقين*، ترجمة، علي دوناز - نرمن جالان، أنقرة: دار إجه للنشر، ٢٠١٠.
- تشارليز ي. غلوك، «هل هناك صحوة دينية في الولايات المتحدة؟»، ترجمة، أسان سنان أوغلو، إعداد، ر. بويدون - بي. لزارزفيلد، *قاموس العلوم الاجتماعية*، أنقرة: اليونسكو، اللجنة القومية التركية، ١٩٨٢.
- إبراهيم خليل غونغور وآخرون، «تنوّ سمات الشخصية النرجسية لتفضيلات القيم لدى الشباب»، *العلوم التربوية في النظرية والتطبيق* ١٢ / ٢ (٢٠١٢)، ١٢٧١-١٢٩٠.
- بول هرسييت - غراهام ثومبسون، *العولمة موضع تساؤل*، ترجمة، تشاغلا أردم - أليف يوجال، أنقرة، ناشر: دوست: ٢٠٠٠.
- حياتي هوكالكلي، «الشكوك الدينية في فترة المراهقة»، *مجلة التعليم الديني لوزارة التربية التركية* ١٤ (١٩٨٨)، ٧٣-٨٢.
- حياتي هوكالكلي، *علم النفس الديني*، أنقرة: منشورات وقف الديانة، ٢٠٠٥.
- كارل غوستاف جونغ، *علم النفس والدين*، ترادوت بار م. بيرنسون و ج. كاهين، باريس: بوكيت - تشاستيل، ١٩٥٨.
- فاتح كاندامير، «علم النفس الديني التنموي في سياق النظرية البيئية»، *مجلة جمهوريات إلهيات* ٣ / ٢٢ (٢٠١٨)، ١٥ ديسمبر، ١٤٣٣-١٤٥٦.
- حسن كايكليك، «الفرد والدين والتدين في العالم المتغير»، *علم النفس الاجتماعي للتدين*، إعداد، أونور غوناي - جلال الدين جاليك، أضنة: دار كراهان للنشر، ٢٠٠٦، ١٥٧-١٧٤.
- حسن كايكليك «الإيمان والاعتقاد والشك من حيث الحالة النفسية»، *جامعة أنقرة مجلة كلية الإلهيات* ١ / ٤٦ (٢٠٠٥)، ١٣٣-١٥٥.
- غيلاس كاييل، *انتقام الرب: الدين يغزو العالم من جديد*، ترجمة، سلمى قيرمز، إسطنبول: دار إيلا تشيم للنشر، ١٩٩٢.
- أموهان كاسكين - خليل إبراهيم سغلام، «دراسة على مستويات القيم الإنسانية بين مرشحي التدريس من حيث المتغيرات المختلفة»، *جامعة سكاريا، جريدة التعليم* ١ / ٤ (٢٨ مارس ٢٠١٤)، ٨١-١٠١.
- محمد علي كيرمان، «الدين وثقافة الترفيه: تقييم اجتماعي حول ليلية تخرج طلاب كلية الألهيات جامعة كهرمان مرعش»، إعداد، محمد علي كيرمان - عبد الله أوزبولاط، *الثقافة والدين*، أضنة: دار كراهان للنشر، ٢٠١٤، ٩٧-١٢١.
- مصطفى كوتش، «الحياة الدينية في فترة المراهقة من حيث علم النفس الديني»، *مجلة العلوم الدينية* ٣ / ٤٢ (٢٠١٦)، ٧-٣٢.
- تحسين كولا، *الصعوبات التي يواجهها المراهقون فيما يتعلق بالفكر الديني*، سيواس: جامعة الجمهورية، معهد العلوم الاجتماعية، أطروحة دراسات عليا، ٢٠٠٦.
- عدنان كولاسيز أوغلو، *علم نفس المراهقة*، إسطنبول: دار رمزي للنشر، ٢٠٢٠.
- م. أرسين كوشدليل - تشيغدام كاغيثي باشي، «توجهات القيم للمعلمين الأتراك ونظرية قيمة شوارتز»، *مجلة علم النفس التركية* ٤٥ / ١٥ (٢٠٠٠)، ٥٩-٧٦.
- جايمس إي. ماريكا، «الهوية في سن المراهقة»، *كتيب علم نفس المراهقين*، إعداد جي. أديلسون، نيويورك: ويلي، ١٩٨٠، ١٥٩-١٨٧.

- علي علوي محمد أوغلو، «توجهات القيم لطلاب الإلهيات وعلاقة التدين بالقيم: نموذج كلية الإلهيات جامعة مرمرة»، مجلة كلية الإلهيات جامعة مرمرة ٣٠/١ (٢٠٠٦)، ١٣٣-١٦٧.
- باتريكا اتش. ميلر، نظريات علم النفس التنموي، ترجمة، ز. غولتاكين، أنقرة: دار إيمجه للنشر، ٢٠٠٨.
- عبد الله أوزبولاط، «نهج اجتماعي للمعنى الاجتماعي للاستهلاك في منظور ما بعد الحداثة» مجلة كلية الإلهيات جامعة الفرات ١/١٧ (٢٠١٢)، ١١٧-١٢٩.
- م. سكوت باك، الطريق الأقل تفضيلاً: منظور جديد حول سيكولوجية الحب والقيم التقليدية والتطور الروحي، ترجمة، سمراء آينباشي، إسطنبول: دار أكاشا للنشر، ٢٠٠٣.
- سيات بولاط - محي الدين تشاليشكان، «دراسة توجهات القيم لطلاب الإعدادية من حيث بعض المتغيرات»، مجلة كلية التربية في جامعة أولوداغ ٢٦/٢ (٢٠١٣)، ٣٨٧-٤٠٤.
- رونالد روبرتسون، نظرية العولمة الاجتماعية والثقافة العالمية، ترجمة، أوميت خسراف يولسال (أنقرة: دار بيلم صانانت للنشر، ٢٠٠٠).
- سايار، «الأبعاد النفسية للعولمة»، ٢٠٠١، ٧٩-٩٤.
- سيكام، تقرير الشباب التركي، مميزاتهم ومشاكلهم وهويتهم وتطلعاتهم (إسطنبول: دار سيكام للنشر، ٢٠١٣).
- داريو شايغان، الوعي الجريخ: الفصام الثقافي في المجتمعات التقليدية، ترجمة، خلدون بايري (إسطنبول: دار ماتيس للنشر، ١٩٩١).
- دارين إي. شيركات - كريستوفر جي. أليسون، آخر التطورات والمناقشات الحالية في علم اجتماع الدين، ترجمة، إحسان جابجي أوغلو، جامعة أنقرة، مجلة كلية الإلهيات ٤٥/١ (أبريل ٢٠٠٤)، ٢٢٥-٢٦٢.
- نجلاء شاهين - فرات - كمال أتشيك غوز، «نظم قيم المعلمين من حيث بعض المتغيرات»، جامعة هاجي تبي، مجلة كلية التربية ٤٣ (٢٠١٢)، ٤٢٢-٤٣٥.
- تشارليز تايلو، عصر العلمانية، ترجمة، دوست كوربا، إسطنبول: المنشورات الثقافية بنك العمل التركي، ٢٠١٩.
- جين إم توينغ، جيل التكنولوجيا، ترجمة، إسرائ أوزتورك، إسطنبول: دار كانكوس للنشر، ٢٠٠٩.
- جين إم توينغ، جيل التكنولوجيا، ترجمة، أوكان غوندوز، إسطنبول: دار كانكوس للنشر، ٢٠١٨.
- أظوين فرغوت، علم النفس الديني، بروكسل: تشاليز ديزارت، ١٩٦٦.
- أرتت فولكان، عصر المحافظين القلقين: تركيا تتعد عن الدين، أنقرة: دار أورينت للنشر، ٢٠١٥.
- ماكس ويبر، سيكولوجية الدين، بوسطن: باكون بريس، ١٩٦٤.
- عاصم يابيجي وآخرون، «توجهات القيم لمرشحي المعلمين»، ESOSDER: المجلة الإلكترونية للعلوم الاجتماعية ٤٢/١١ (يوليو ٢٠١٢)، ١٢٩-١٥١.
- عاصم يابيجي - منير يلدريم، «تقييم نفسي اجتماعي لتأثيرات العولمة على الهويات الدينية»، البحوث الدينية، (٢٠٠٣) ١١٧-١٣٨.
- عاصم يابيجي - توغول يوروك. «ترتيب تفضيلات القيم لطلاب التعليم الديني العالي: نموذج كلية الإلهيات جامعة تشكوروفا»، جامعة تشكوروفا، مجلة كلية الإلهيات ١٥/١ (نوفمبر ٢٠١٥)، ١-١٨.
- عاصم يابيجي، «الهوية الإسلامية والتدين في المنظور الإدراكي»، إعداد، أونور غوناي - جلال الدين جاليك، علم النفس الاجتماعي للتدين (أضنة: دار كرهان للنشر، ٢٠٠٦)، ٢٠٦-٢٥٨.

- عاصم يابيجي، «التغيير والاستمرارية في القيم وتصورات التدين: من تفرد القيم إلى القيم الفردية»، إعداد، مصطفى أرغون وآخرون، القيم المهنية والأخلاقيات في مهنة التدريس (أنقرة: دار أني للنشر، ٢٠١٨)، ٥٧-٩٠.
- عاصم يابيجي، «الشباب والحياة الدينية في عالم العولمة» (أنقرة: منشورات رئاسة الشؤون الدينية، ٢٠١٨)، ٨٣-٩٧.
- عاصم يابيجي، «الحياة الدينية عند الشباب التركي في وتيرة الحداثة والعلمنة: تقييم تحليلي»، جامعة تشكوروفا، مجلة كلية الإلهيات ١٢/٢ (يونيو ٢٠١٢)، ١-٤٠.
- عاصم يابيجي، «مكانة الدين في عالم المعاني عند الشباب التركي في وتيرة الحداثة والعلمنة: نموذج جامعة تشكوروفا»، جامعة تشكوروفا، مجلة كلية الإلهيات ٩/٢ (يونيو ٢٠٠٩)، ١-٣٧.
- عاصم يابيجي، «تطور الإيمان في الثقافة التركية الإسلامية: تجربة نموذجية»، جامعة التاسع من أيلول، مجلة كلية الإلهيات، العدد الخاصة بعلم النفس الديني (٢٠١٦)، ٨٣-١١٣.
- عاصم يابيجي، «مشكلة الدين والهوية والمعنى في فترة ما بعد الحداثة»، قدر الدين: الدين بين المشاكل العصرية، إعداد، عبد اللطيف توزار، أنقرة: دار أليس للنشر، ٢٠١٧.
- عاصم يابيجي، «مقياس تديني جديد ومستوى إدراك تأثير الدين بين طلاب الجامعات»، جامعة تشكوروفا، مجلة كلية الإلهيات ١/٦ (مارس ٢٠٠٦)، ٦٦-١١٦.
- عاصم يابيجي، «الفكر والعلم: تصور المشهد المتغير وفقاً لزاوية النظر»، الفكر والعلم: تحليل الفكر متعدد التخصصات، إعداد، عبد الله أوزبولاط - عاصم يابيجي، أضنة: دار نشر كراهان، ٢٠١٨.
- صلاح الدين يلدر - حسنو كابو، «العلاقة بين القيم الفردية لطلاب الجامعة وميول ريادة الأعمال: دراسة في جامعة القوقاز»، جامعة القوقاز، مجلة كلية العلوم الاقتصادية والإدارية ٣/٣ (٢٠١٢)، ٣٩-٦٦.